

Мирослава Ласовська

ПІД

ЧОРНИМ НЕБОМ

MYROSLAVA LASSOVSKY

UNDER
BLACK
SKIES

NOVEL

FREE PRESS PUBLICATIONS CO. LTD.

TORONTO

1966

МИРОСЛАВА ЛАСОВСЬКА

ПІД
ЧОРНИМ
ПЕЛЮКОМ

ПОВІСТЬ

diasporiana.org.ua

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО "ПРОБОЄМ"

ТОРОНТО

1966

КАНАДА

Всі права застережені

Літературна редакція: В'ячеслав Давиденко

Мистецьке оформлення: Володимир Ласовський

(Друковано частинами у "Вільному Слові" 1965-66)

Copyright 1966

Printed by the Basilian Press — 286 Lisgar St. — Toronto, Canada

Мирослава Ласовська

На 5-й зразку
Ласовська
Діагност. зразку 1967.

ВСТУП

Золотими передвечір'ями, коли вщухає літошня душна спекота, з півдня тягне прохолодний легіт Патагонії, по вулиці Чакабуко ганяють гомінки хлопчачки, а з вулиці Касерос, з-поміж гущі тужно-мрійних пальм, дертими шматочками лине з фіолетової тіні вулиць тривожний, як передвісник лиха, крик збожеволілого серця доньї Фелісіяни, я сиджу на терасі нашого немальовничого дому в Олівос, передмісті Буенос Айресу.

На небо виповзають найхімерніші візерунки столбарвних хмар, що в них, як з глибокої книги, читаєш і читаєш найдивніші історії світу, і я зустрічаю зливу золота, що плаває по небу, розтоплене в найтеплішому селедині, зустрічаю згущене передвечір'я, в якому вщухають злі подихи степової рівнини — Пампи.

Над Пампою, згідно зі своїм призначенням, безугавно літають духи людей і тварин. Сновигають вони понад цвинтарищами, уквітчаними білими скелетами наїжених до неба ребер тварин, які тисячами вигибають під час літніх посух. Сновигають понад цвинтарищами духи еспанських конкістадорів і індіанських захисників прадідної землі, безслідно запалих у глевку землю.

Страшно мордували вони себе взаємно. Вже не бажання захищати землю від напасників і не бажання здобути її від власників нацьковували на себе людей червоної і білої шкіри. Кровожадна, темна злочинність, оголена з усього людського, ненаситна прагненість теплої крові, висмоктаної з перегриженого горла, напускали людину на людину, гірше як звіра на звіра.

Тому то й ідуть злі подихи від проклятої Пампи, жорстоко паленої сонцем і митої брудними дощами. Ці подихи йдуть на південь, північ і захід, приносять помір на немовлят, боляки на тіло, а в травах, пісках і каменистих узбережжях виводять "бічос кольорадос", мідянок отруйних та скорпіонів. І наводять тугу на душу аргентінця, яку він зве "ля ностальхія" і яка прогризає наскрізь душу і серце.

"Ля ностальхія" співає в пісні аргентінця нависним рефреном "ха-ха-ха", і в цьому начебто закотистому сміхові більше сліз, як веселощів, більше безнадії чи свідомости, що даремно сподіватися здійснення вимріяного.

Золото передвечір'я, яке щедро сиплеться на мою терасу, приносить мені ласку бачення моєї батьківщини, що постає переді мною немов фатаморгана, близько, так близько, що лише подайся грудьми вперед — і впадеш в її обійми. І що лиш простягну руку, щоб цупко схопити радість сподівання і притиснути її до себе ще цупкіше, Пампа регоче своїм безнадійним "ха-ха-ха" — і мої руки опадають, як в'ялі стеблини.

Тоді то з'являється мені з-за плечей пані Галя, що про неї можу сказати словами азербайджанської казки — "хтось був і когось не було".

Я не можу сказати моїм читачам, що в цю золотисту годину вона напевно приходить до мене на терасу, зриває кучерявий вусик винограду, що нахабно вип'явся аж сюди на поруччя, вкладає його в кутик рота і дивиться на мене своїми гарними очима вимовно і мовчазно.

Вона приходить до мене як ангел потішитель, коли подих Пампи струшує мною від голови до стіп холодністю мертв'яка, і заспокоює мене добротою виразу своїх очей, і запевняє, що фатаморгана, яка хвилює мене, це — дійсність, а час і простір, що зависає між нами і тією дійсністю — це тільки сполуда.

І справді, тепер, коли вдивляюся в образ моєї батьківщини, що в золоті заходу оправлена як самоцвіт, вбачаю в ньому правдиві речі і живих людей,

бачу, ніби в магічному кришталі, минуле і теперішнє моєї святої країни.

Дорога пані Галя! Я свідома того, що вистачить мені зійти з тераси і влірнути в гущавину буденщини, коли з'явиться у мене впевненість, що і вона і золота година це те саме, про що говориться в азербайджанській казці — "хтось був і когось не було"..., але поки я на терасі, я радісно вірю в мову щирих і мовчазних уст, з кучерявим вусиком винограду в їх кутику. Вірю в правдивість образів, бачених у золотому видиві.

Мені невимовно прикро, що не можу витворити у мого читача певности, наприклад, що ми з панею Галею не працювали вдвійку у фабриці ляльок, що наші шитні машини не стояли рядом і ми над тими машинами не розгинали спин по вісім, дев'ять, а то й десять годин... щодень... і щодень.

Її дочка, Мартуся, вийшла заміж за аргентинського красуня, лежня і ледащо. Він вигнав з хати тещу, заборонив називати маленьку її онучку Іванкою, а наказав кликати Хуансітою, і взагалі заборонив в хаті українську мову. Мартуся з Іванкою могли відвідувати пані Галю тільки раз на тиждень.

Я бачила, як невимовно терпить пані Галя з цього приводу, але я не могла її нічим потішити.

Я бачила, як з дня на день займається сивиною її волосся, аж врешті перестало, бо вже не було чому сивіти: волосся її стало біле-біле, до останньої волосинки. І не дивно. Як було не посивіти бідолашній, коли і вона, як я, втратила батьківщину, що більше втратила дочку і онуку.

Одного дня вона нахилилася над машиною, і машина перестала гудіти. Я кинулася до неї занепокоєна, хотіла рятувати в хвиливі, як здалося, слабості, але єдине, що мені залишилося, закрити повіки на згаслих очах.

В цих фактах, здається таких реальних і безсумнівних у своїй пригноблючій правдивості, я аж ніяк не можу впевнити читача, що дійсно вони сталися.

Вже більше певне, що пані Галя невтомно відвідує

і далі мене на терасі, і це мої найщасливіші хвилини в повені аргентінської злободенщини. Часами, за її сугестією, я перестаю віддаватися омані часу і простору. Тоді вона сходить з тераси, сповитої виноградом, і вступає на позолочену стежину, що веде до моєї ненаглядної візії — далекої і такої тепер близької батьківщини...

Вона біля свого чоловіка, усміхнена, щаслива... Це мить. Вже бачу крутіж, що схопив був їх обох і роз'єднав. Бачу повінь подій, що заворотно перевалюється над її головою і несе, несе її, як соломинку.

Я небагато можу сказати про мою дивну гостю, що переходить з моєї тераси в царину видива. Тим більше, що я зовсім не впевнена в її існуванні, коли я вже поза межами тераси, там внизу, де сіріють аргентінські будні.

Але я можу заповнити мого довірливого читача, що стежки життьових призначень, якими йде пані Галя, це не фікція, не безкровна вигадка пообіднього оповідання за десертом. На це має читач моє свідчення і щире запевнення, що до подій, до яких поведуть його нехитрі рядки моєї розповіді, від одної до другої йдемо ми з панею Галею нерозлучно, плече-в-плече з'єднані так туго, що врешті особа моєї сунутниці, либонь і так сумнівно реальна, зникає зовсім, і я, лише я сама, крокую стежками її життя.

утеніє. Йду витоптаню стежною попри сільську дорогу. Дорога вкрита грубою верствою м'якого порошу. Повітря тихе, а вітрець, який колише вершечки груш із золотими овочами, зовсім не хоче розвіяти куряви, що її підняла, проїжджаючи, фіра. Проходжу попри дерев'яну церковну огорожу. Тут ще пахне свіжою зеленою травою, яка, після невеличкого дощу, знову вкрила пожовклий від серпневого сонця цвинтар.

За площею великий будинок кооперативи і "Просвіти". Тепер тут сходяться селяни чи дещо купити, чи тільки може погукторити. На сходах до читальні мене задержує літній селянин Гринів. Схвильованим голосом просить, щоб я пішла до його жінки порадити в нещасті. Вона покалічила собі руку на січкарні.

З аптечки, що висить біля входових дверей до читальні, беру потрібні для першої допомоги ліки і йду з Гриневим до його хати.

У великій кімнаті вже світиться. Нафтова лампа, завішена під стелею, кидає жовтний круг світла. В тому мерехтливому крузі оглядаю закривавлені пальці. Обсунена біла хустка не прикриває золотистого волосся, що двома важкими косами лягло на плечі моєї пацієнтки. Її, певно, дуже болить, та вона цього не показує, тільки з вдячністю дивиться на мене, коли рука вже перев'язана.

В густих сутінках вертаюся до "Просвіти". З полів тягне прохолодою і запахом чебрецю. На озореному небі темніють церковні, густі липи. Проводжає мене дзвеніння сверщиків.

У "Просвіті" метушня. Хтось схвильований, може затурбований, а може радісний пояснює: "Мобілізація. Здається, війна. Здається, з німцями. Здається..."

Село вже мовчить, коли пізньою ніччю поспішаю до свого містечка. Це не так далеко. Всього п'ять кілометрів.

Мобілізація. Щоб чимскоріше в хаті бути! Минаю цвинтар. Він так довго тягнеться! Тартак рівномірно грюкоче. Пахнуть зложені стосами порізані дошки. І цвинтар пахне. Добре, що вже його минула.

Ось уже передмістя. На урядових таблицях великі оголошення. Таки справді мобілізація! Від ліхтарень падає скупе світло. Прочитую річники. Мій Ярема теж мусітиме йти.

Проходжу головну вулицю, минаю паровий млин. Ще тільки під цей горбок...

У хаті на мене чекають.

Ти знав, що прийду? — Ярема поривчасто бере мене в обійми.

— Знав, Галю.

— Ти не можеш іти до польського війська!

— Зголоситись треба.

— Я не хочу.

— Не хвилюйся. Вони мене самі не візьмуть. Я старшина...

— Яремо, мені здається, що польська окупація вже скінчиться. Вона мусить скінчитись. Яремо, наш час настав! Ми мусимо війну виграти!

**
*

Цієї ночі ні я, ні він не спимо. Ми радіємо, як діти. Ні, не ми, це я радію, як дитина. Мені всього двадцять шість років. Мій чоловік багато старший за мене. Він вже був у війську. В українському, старшиною він був. Він інакше дивиться на війну, як я. Він бачить труднощі, невідповідність українського населення. Стільки недоліків... Та я вірю в перемогу. В нашу перемогу!

За ранками проходять ранки, а з ними відчуття чогось незвичайного. Може прочуття?

Вулицею сунуть підводи... авта... Родини польських старшин тікають із заходу. На місто налітають літаки.

— Галю! Ти чуєш?! — Перелякана мама вхопила на руки Мартусю і збігає з нею до пивниці.

Так, я чую. Чую газ. Це німецькі літаки вже скинули бомби. Затулюю хустиною рота і біжу за мамою.

Літаки пролетіли. Виходимо нагору. В кухні повно синього диму. Молоко збігло і пригоріло. Німці газових бомб не кидали.

**
*

Минув знову тиждень.

— Яremo, до нас прийдуть німці.

— Один чорт! — Яrema хвилюється.

Нічого не твориться... Інертність... Польща валить ся... Сунуть німці...

— Яremo, німці до нас прихильні.

— Ім наша земля потрібна. З ними боротьба буде ще важчою.

— Як же так ти кажеш: "земля потрібна"? Як ти думаєш? Я тебе не розумію. Ніби вони прийдуть, заберуть Україну і скажуть, що вона їхня? Ні, ні, Яremo, цього не може бути!

Яrema зі мною не хоче говорити. Зве мене мрійницею.

— Ти така, як і інші. Знай, чудеса самі не творяться, їх самим треба творити. Мрієш, що німець тобі допоможе створити вільну Україну? Ти... ти...

Він ще щось хоче сказати. Що саме? Я знаю. Він хоче сказати, що я дурна. Це перша образа, хоч і недоказана, за шість років нашого подружжя.

А може справді я дурна? Він цього не сказав, але краще, коли б сказав. Я перечила б, доказувала. Я не маю кому доказувати. Він мовчить...

**
*

Вересневі соняшні дні затягаються павутинням...

— Галюсю, жіночко моя найрідніша, нам треба тікати звідсіль!

— Куди? Чого?

— До нас прийдуть большевики!
— Справді? Так що? Я їх не боюся.
— Не кажи так! Ми мусимо тікати!
— Тікати? Покидати хату? Дивись, як у нас гарненько. Куди втечемо? На яку благодать підемо? Ні, ні! Та большевики теж люди.

— Ти не знаєш, що говориш. Це...

— Хіба не скажеш, що вони нелюди?

— Це — москалі!

— Там і наші. Там і українці.

— Ти дитина. Несвідома того, що говориш, ти...

— Знову хочеш сказати, що я . . . дурна?

— Я тобі цього ніколи не казав.

— Не казав, але так думаєш. Мені тим болячіше.

Я — дурна! Скажи, скажи!

— Галю!

— Я дурна, а ти? А всі ви? Чому нічого не робите? Де наше військо? Де українське військо? Де гармати, літаки? Натворили!

— Замовчи!

— Не хочу мовчати. Я працювала. Знаєш добре. Вісім років без перерви. Для ідеї і для родини. Цілий шкільний рік у школі, а на вакаціях по садочках. Хату, хату поставила...

— Мовчи!

— Я вчила. Молодь виховувала, душу вкладала, я робила все, що могла...

— А я . . . очевидно, нічого.

— Не скажу, що нічого . . . але . . . що з того?

— Правду кажеш. Я грошей не заробляв. Хату за твої гроші поставлено. Добре, Галю, я йду сам. Ти лишайся з мамою і Мартусею.

— Яremo, даруй мені, я не докоряю тобі. Ти мене не розумієш, ти мене зле розумієш...

— Ми, здається, працювали разом.

Так. Він має рацію. Чи власне не завдяки йому я пізнала душу селян, зрозуміла вузлове значення села в нашій одвічній історії. Це він мені вказав, що я маю робити. Це він зі мною всюди їздив, він гуртував хлопців у різних дружинах. Він нав'язував зв'язки між

селами. Він їздив ровером у спеку, а зимою саньми... Так, я це знаю, але власне на нього хочеться мені тепер скласти всю відповідальність за положення.

— Мала ваша праця була, коли в таку хвилину всі ви ні круть, ні верть. Тікати! Ха-ха-ха! Справді — героїчно.

— Ти несправедлива до мене.

— Від військового старшини можна більше вимагати.

— Може й так. Але зрозумій, ми мусимо тікати. Я мушу від большевиків тікати.

— Не бачу причини. Чи ти від мене з чимсь криєшся? Ти їм щось злого вчинив?

— Ти знаєш, що я був у нашій армії. Я з ними бився.

— І що?

— Цього вистачить.

— Чи кожного вояка вони карають? В кожній державі є армія, і ніколи військових покорених держав не карають.

— Галю! — якось боляче виривається з грудей Яреми. Я дивлюся в його сині очі, і в тій же хвилині відвертаюся. Не хочу піддаватись його намові. — Ти залишайся. Я піду сам.

— Куди? До німців? Вони ліпші за большевиків?

— Не кажи "большевики", кажи "москалі".

— Так казати не буду. Це не самі москалі.

— Наші там під натиском працюють.

— Тим гірше. Сором нам. І тобі сором. Тікати хочеш? Май відвагу, лишайся. Борися між ними проти них. Боягуз!

Відчуваю свою немилосердність супроти нього. Я жорстока. Що мене змушує такою бути? Чи тільки химера?

**

У місті тихо. Ні німців, ні москалів. Я вже не кажу большевиків. Справді, що це за новий нарід большевики, хто вони? Чи може це українці прийшли зайняти

Галичину? Смішно таке думати. Я вже не сперечаюсь з чоловіком. Він завжди правду каже. Але тепер він мовчить.

Сунуть вантажні авта, на яких сірі люди в сірих шинелях і шапках. Які смішні й погані ті шапки з кілочками зверху!

Я з Мартусею біля вікна. Колона машин пристанула. Вояки мовчазні, суворі. Чую, відчинилась фіртка. Хильцем, ховаючись за кущі, переходить садок і вступає до кухні вояк.

— Хліба! — простягає руку.

Я стою нерухомо. Я не знаю, що робити. Простягнена рука не опускається. Перелякані очі бігають, звертаються то до мене, то до мами. Мама йде в комору і виносить шмат хліба. Рука жадібно ловить хліб і ховає його за пазуху.

— Спасибі! — і вже двері за ним тихо зачинились.

— Мамусю, він жебрак? — питає мене доня.

— Ні, Мартусю, він вояк.

— Мамусю, він такий страшний, черевики такі погані, я боюсь таких вояків. Він більше до нас не прийде?

— Ні, він більше не прийде.

У дверях кімнати стає Ярема.

— Ходи до татка, Мартусю!

Дитина біжить і ловить Ярему за шию.

— Ти їх, татусю, не боїшся?

— Ні, я вояків не боюся, вояки добрі люди.

Його чоло стягається глибокою борозною. Я не йду з ним у його кімнату. Іду в другу. Не хочу бути з ним разом. Мене болить його вигляд. Він мені не дорікає за те, що ми залишились. Може справді нам треба було втекти? Так недалеко. Тільки ріку перейти. Він зі мною не хоче тепер про це говорити. Між нами повіяло зимним подувом.

Крізь завісу дивлюсь на сіру колону. Чогось так лячно стає. Відчиняю двері до чоловікової кімнати.

— Чи ти справді з переконання сказав, що вояки добрі люди?

— Піди до баби, Мартусю, — Ярема знімає з колін дитину, ставить її на підлогу і чекає, щоб вона вийшла.

— Ти при дитині не хочеш говорити?

— Будь обережна зі словами перед Мартусею. Вона по-дитячому може виговоритись перед небажаними людьми.

— Хто ж її буде допитувати? — питаю, а по плечах пробігає холодний дрижок. — Все це таке тривожне, Яремо. А...а... а може справді треба нам було перейти до німців?

— Налякалась?

— Вони такі страшні.

— Чого? Чим вони страшні? Спокійно в'їжджають, не вбивають, не грабують...

— Вони такі бідні. Яремо, мені їх жаль. Вони голодні. Один з них прийшов і хліба просив. Не вимагав, а просив.

— Галюсю, серце! — Ярема встає і обіймає мене. — Перестань про це говорити. Виростеш, усе будеш знати. — Він гірко посміхається зі свого дотепу.

Я теж пробую всміхнутись, але мені не вдається. Міцно притулююся до мого доброго чоловіка. Він такий сильний, високий. Чую в ньому опору і вірю в те, що він каже.

— Яремо, чого ми не втекли? Чому ти мене послухав? Прости мене! Сьогодні я піду до Марійки. Вона нам допоможе перейти кордон. Не важко буде. Тільки ріку переплисти.

Він майже весело засміявся.

— І так без нічого? Покинеш усе...хату?

— Не кажи цього, не дорікай!

Ні, Ярема мені не докоряє. Та я не йду того дня до Марійки. Я йду на мітинг. Скликають учителів.

Стою у куточку залі. Зі сцени промовляє маленький, вдягнений в смокінг товариш Кривенко. Він говорить по-українськи. Мені подобається. Смішно й незугарно виглядає він у смокінгу, та зате говорить діловито. Треба, каже, почати навчання по школах. Він призначений інспектором шкіл у нашому районі. Район це для мене нова назва, догадуюсь, що це буде озна-

чати повіт. Учителі повинні рееструватися в його бюро, в так званій народній освіті.

Мітинг кінчається. Присутні поволі починають розходитись, але нам кажуть ще хвилину задержатись. Інспектор починає співати "Інтернаціонал". У залі констернація. Ніхто "Інтернаціоналу" не вміє співати. Біля входових дверей двоє якихось чоловіків підтягають за інспектором. Я ледве стримую сміх, але стою з п'ястком, витягненим угору.

— ...повстане військо злидарів! — виривається один голос.

Дивлюсь на того, що співає. Це комуніст, знаю його. Він сидів за Польщі в тюрмі. Це робітник з пожежної сторожі. Чого він сюди забрів?

— ...все, що забрав наш лютий ворог, щоб повернути час наспів... — доноситься його голос аж на сцену.

Кривенко запримітив його. Він усміхається до пожежника. Пожежник ще більше запалюється. Густі краплі поту котяться по його обличчю. Я, правда, не знаю, що йому забрав "лютий ворог", але він так упевнено співає, що, мабуть, знає, які права тепер дістане.

Зовсім бадьора вертаюся додому.

— Яremo, серце, все буде добре! Я подала заяву, щоб мене прийняли як учительку. Я написала, щоб мене тут, у місті, а не на селі, прийняли на працю. Поляків не будуть приймати, тож місця буде доволі. Яremo, я вірю, що й для тебе знайдеться праця. В тебе є папери, що ти вчитель, поляки тих паперів не признали. Завтра підемо...

**
*

Того вечора заходить до нас Марійка. Вона підспівує "Єслі завтра война". Мені подобається ця пісня.

— Яremo, гарна пісенька, що?

— Еге... Ти сьогодні чогось дуже весела, Галю.

— Так, це правда. "Єслі завтра война". Яка бадьора пісня!

— Московська.

— Хай буде. Нам таких треба, Яремо, пісень. Бадьорости нам треба.

Марійка стоїть здивована. Вона не розуміє причини мого піднесеного настрою. Не знає, що я так раділа тому, що чула сьогодні на мітингу не російську, а українську мову, що тільки українців будуть приймати на вчительські посади. І чоловік мій дістане працю, бо він закінчив українську школу. Вони, оті бойци, — не зайняли нашу Галичину, а тільки прилучили Західню Україну до Східньої. І дуля вам, полячки! Це вже вам не Польща, а таки наша Західня і Східня з'єднана Україна. І як не радіти?

Марійка сидить до пізнього вечора. Настрій у мене й далі піднесений. Прощаємося з нею біля фіртки. Швидко силвет її зникає в темряві. Темрява, що її поглинула, навіває на мене тривогу.

— Яремо, я чогось починаю боятись. Мені лячно.

— Лячно? Чого?

— Сама не знаю. Боюсь за тебе.

— Звідкіля в тебе така зміна?

— Не знаю. Нічого не знаю.

— Ти мала сьогодні багато вражень. Перехвилювалась.

— Понесеш завтра заяву?

— Яку?

— Ну, прохання, щоб тебе прийняли на роботу.

— Понесу.

— А може треба було з Марійкою про перехід ріки поговорити?

— Завтра порадимось. Тепер уже лягай.

**
*

Але те, що сталося протягом кількох наступних годин, перетяло всі мої надії. Це завтра — було кошмарне. Завтра вже мені не довелось радітися з Яремою. Тієї ночі прийшли узброєні, страшні люди і забрали від мене мого чоловіка. Наказали вдягнутися, дозволили попроситися з дитиною, тещею і зі мною. Я стояла

біля дверей до глибини розторощена і перелякана, коли він підійшов до мене.

Прощай, Галюсю, не журись, воно мусіло так статись.

— Яremo, коханий, що ти кажеш?! Ти вернешся!

— Так, певне я повернусь. Пильнуй нашу Мартусю, уважай на неї. Ну, що ти, не плач, не поможе. Не упокоряйся перед ними. Будь мужня.

— Яremo, прости! Все це лихо через мене впало на нас. Я хіба здурію! Яremo!...

**
*

На другий день не йду вже до шкільного інспекторату. Йду під будинок НКВД. Довгий двоповерховий будинок. До загратованих вікон від паркану недалеко. Вартовий ходить там, біля вхідної брами, але тут мені ніхто не заважає гукнути до вікна, з якого визирає десяток облич, між ними Яреми.

— Яremo, що мені робити?

Інші обличчя уступаються.

— Якщо можеш, передай папіроси.

**
*

О, я все можу. Чому не можу? Я знайшла папіроси і добиваюсь до самого начальника НКВД. Пояснюю йому, що мій чоловік ні в чому не винен. Він дозволяє передати Яремі білизну і папіроси. Передала.

Щодня приходжу під тюрму. Вартові не відганяють, коли крізь паркан дивлюсь на змарніле обличчя за ґратами.

Одного ранку приходжу подивитись на свого чоловіка, але тюремні вікна загороджені широкими ясними дошками. Зверху затягнуто кількома рядами кільчастого дроту.

**
*

Уже впав сніг. Уночі він упав...

Раненько у моїй кімнаті ясно, ясно. Це тільки зи-

мою, коли сніг надворі, такий незвичний відблиск падає у вікна.

Схоплююся з теплого ліжка. Сніг. Мій чоловік там мерзне. Загортаю в папір чисту білизну, свіжий хліб. Теплу куртку беру на руку. Біжу. В торбині заява до начальника НКВД. Він сам казав мені її написати.

Сніг топиться під ногами. Я вже близько тюрми. Втім, бачу, з вікна хати, що навпроти тюремного будинку, колишня моя шкільна товаришка подає мені якісь знаки. Задержуюсь. Нічого не розуміючи, ховаюся за ріг вулички. В тій же хвилині тюремна брама відчиняється і з неї виїжджає вантажне авто. Воно битком набите в'язнями і енкаведистами. Бачу вершки шапок енкаведистів і ненакриту голову Яреми. Його я вмить пізнаю, хоч він дуже заріс і змарнів.

Авто завертає біля мене і швидко жене вперед. Я стою нерухомо в якомусь страшному переляку. Схоплююся і біжу. Біжу щосил. Куди вони поїхали? Я мушу знати, куди вони його везуть!

Пробігаю недовгу вуличку. Бачу, авто з головної вулиці повернуло в провулок, що веде на львівський гостинець. Я біжу. Пробігаю засніжені травники напростець.

Догнала. Авто стоїть перед головним будинком НКВД. Вхопилась руками за грубі дошки. Ярема угле-дів мене. Рвонувся до мене, але два енкаведисти, що сиділи поруч нього, вмить його зловили. Третій вхопив мої руки, якими я судорожно держалась дошки, і відштовхнув. Я впала. Та це тільки мить. Я вже підвелась і знову хапаюся за дошки, мене знову хочуть відштовхнути, але змилосерджуються і дозволяють поговорити з чоловіком.

— Хай поговорять, не бачиш, це його жінка, — сказав один з них.

Ярема розпитує, як мама, дитина, чи я працюю і як собі даю раду.

— Роби ще старання, — просить, — може випустять.

— Робила і роблю.

Він вхопив мої руки.

— Прощай, Галю!

Бачу, повз мене проходить начальник, той самий, що заяву казав написати.

— Товаришу начальник, — кричу до нього, — у мене є прохання про звільнення чоловіка. Тільки вчора ви казали мені його написати, а тепер вже вивозите?! Куди його везете?

— У вас заява? Гарзд. Дайте її мені.

Швиденько витягаю з течки листок паперу. Він узяв його і вскочив у кабінку авта. Авто рвонуло. Я ще хотіла вхопитись за дошки, але поковзнулась і впала у розмоклий сніг.

**

Залізниця залишилась по німецькій стороні. До Львова можна їхати всіляко, тільки не поїздом. Я їжджу. Грудень морозний. У безсніжні дні вибираюсь ровером. Та швидко вже шляхи покрив сніг, і я приїдаю то на сани, то на фіру, і так від міста до міста, від села до села, день, два і добиваюсь до брам львівських тюрем. Всюди питаю за чоловіком. Під будинком, де колись була поліція, при вулиці Сапіги теж довжелезна черга. Стою день і ніч, і вже моя черга прийшла до малого віконця.

— Немає тут мого чоловіка? — і називаю прізвище. Русява дівчина листкує грубу книгу і коротко відповідає:

— Нема.

Щоб вона мене краще зрозуміла, повторяю запитання по-московськи. Вона мені й цим разом каже, що мого чоловіка в їхній тюрмі немає.

До віконця підходить полька. Русявка не може з нею договоритись. Вона не розуміє польської мови і просить мене, чи б я не могла їй перекласти того, чого та полька хоче. І я перекладаю на кепську російську мову. Вже шоста година вечора, і русявка, вдягаючись до відходу, просить мене, щоб я наступного дня прийшла послужити їй як перекладачка. Три дні приїжджу і третього дня при відході з канцелярії русявка

запитує мене ласкаво, чи вже знайшла свого чоловіка.

— Ні, ніяк не можу знайти.

— Бо ви не вмієте шукати.

— Це правда, не вмію. Та коли це можливе, то скажіть мені, що і як робити.

— А от ви приготуйте білизну і гроші, підіть до Бригідок і скажіть, що принесли чоловікові передачу. Коли приймуть, значить він там, коли ж не приймуть, то значить його там немає.

Я вже була в тій тюрмі, і мені сказали, що чоловіка там немає. Нічого. Спробую послухати цієї поради. Йду знову. Займаю місце в черзі. Коли підходжу до вартового біля віконця, впевненим голосом кажу, що принесла своєму чоловікові передачу. Вартовий відходить і, за якийсь час повернувшись, заявляє, що передачу приймуть, а мені треба прийти завтра по посвідку.

Тепер уже знаю, де мій Ярема. І Ярема дізнається, що я тепер тут, біля нього. Відходжу з-під тюрми. Докучають викиди совісти. Чи він простить мені, що мусить сидіти за тими гидкими, страшними мурами? Це через мою легковажність і дурноту він залишився під большевиками. Він хотів тікати! Я його задержала! Ще й боягузом назвала!

**
*

Колеса селянського воза підскакують по замерзлому грудді. Я їду, їду... Зривається хуртовина. Починає сипати дрібним, гострим снігом. Я в гранатовій шапочці. Шалик свій залишила Яремі. Вуха так чогось болять. Вітер геть їх провіяв. Мною трусить, але це вже не з холоду, а з гарячки. У голову б'ють гарячі хвилі.

Мене привезли щойно другого дня знайомі селяни. Мама злякалась...

По кількох днях, коли гарячка почала спадати, я прошу, щоб до мене припровадили Мартусю. Вона щось до мене залепетала, але я не почула ні слова. Втратила слух!

Мене взяли у шпиталь, і по двох місяцях я знову здорова. Я знову чую!

Зима вже кінчається. До Львова їздити тепер легше. І я туди їжджу два рази на тиждень з передачами.

Довкруги моєї хати вже цвіте бузок. Повний, щеплений. Це Ярема його тут садив. Білий жасмин теж зацвів. Ходжу до церкви на травневі, вечірні відправи. Клячу перед образом Марії з дитятком на руках і прошу, щоб дозволила вернутись до мене моєму чоловікові.

Ранок з росою. Зриваю бузкову галузку і кладу її між чоловікову одягу.

День гарний і такий же в мене настрої. Ще перед обідом я вже у Львові, під тюрмою. Ось уже передаю вартовому клунок. Він переглядає, посміхається, побачивши китичку бузку, ще раз перепитує прізвище і, враз захмарившись, каже, що передачі прийняти не може.

— Вибачте, що галузочку поклала. Це ж тільки маленька галузочка, прийміть.

— Не можу, — і він повертає мені клунок.

Я швидко беру вже прив'язлу галузочку і прошу не гніватись.

— Все забирайте, вашого чоловіка тут уже немає. Куди бігти? Де шукати?

Бачу, що таких, як я, багато. Хтось нам радить піти до Краківського готелю.

Три дні стою і дві ночі.

На третій день дісталась до прокурора-монгола.

— Вашого чоловіка у Львові немає, і вам його вже нічого шукати.

— Він невинен!

— Він офіцер бандитської армії. Він покараний по закону.

**
*

— Галю, я сьогодні стояла цілий день за цукром, але нічого не дістала. Дитині треба цукру.

Це докір від мами. Вона мені дотепер не згадувала, що наші запаси вичерпуються. Я бачила, що мама

варить білі буряки і на їх виварі приготує солодкі каші. Я бачила, але не питала, звідкіля мама бере каші, буряки. Я турбувалась тільки одним: Яремою.

— Даруйте, мамо, я завтра куплю.

— За що ти, дитино, купиш?

— За що? Вже в нас і грошей немає?

— Немає, доню.

— Що ж робити? — злякано питаюсь.

— Мусиш шукати праці.

Біжу до шкільного інспекторату, але тут вже для мене праці немає, бо наближається кінець шкільного року. Ходжу, шукаючи заробітку, декілька днів і згадую про Марійку. Зайшовши до її хати, забуваю, чому прийшла. Марійка картає мене. Вона щойно тепер довідалась, що Ярема хотів тікати, але я його задержала. Я не оправдуюсь. Чи ж би я сміла оправдуватись? Приймаю докори як заслужені. Схвильована Марійка ходить по кімнаті.

— Марійко, він мені ніколи цього не простить. Він не може простити.

— Ти справді нещасна. Ти не бачила, як він тебе любить. Чи міг би він тобі чогось не простити? Але це все таки жахливе.

— Я самолюбна!

— Залиши. Це тепер зайве.

— Добре. Справді, чого я тобі докучаю. Добраніч.

— Чекай. Чого так скоро йдеш. Як мама? Як дитина?

— Нічого. Здорові.

— Ти до роботи не думаєш іти?

— Шукала праці, та ніде не приймають.

— Знаю, що у фінансовому відділі є вільне місце.

— Що я можу там робити? Бухгалтерією ніколи не займалась.

— Є місце секретарки. Жидівочка, що там секретарювала, переходить до касового відділу. Піди туди завтра.

— Не вмю на машинці писати.

— Навчишся.

**
*

Навчилась. Приймаю всякі заяви від жидів-купців, від міщан-хліборобів, селян. Записую "входячі" і "виходячі" листи, вже навіть на рахівниці-щотах додаю і відкидаю кульочки.

У мене окрема, свіжовимальвована кімната. Перламутровий колір. Це я так хотіла. Цей колір люблю.

І цукор в хаті час від часу є. Йдучи до праці, бачу, — довга черга. Заходжу поза чергою в крамницю і купую цукор. Службовцям дозволено. Мені жаль тих, що стоять у довгій черзі від ночі, а дехто від учорашнього вечора. Але що ж, у мене в хаті мама і дитина, і мені треба для них того цукру.

**
*

— Товаришко секретар, сьогодні після роботи всі співробітники залишаються на нараду.

На нараді одноголосно ухвалили, що для робітників фінансового відділу потрібна стінна газета, за оформлення якої відповідатиме товаришка секретар, значить я. Крім того, всі мусять вивчати історію партії. Мені це теж ясно, і я певна, що буду історію партії вивчати.

Вирізую з однієї святочної "Правди" Сталіна і Леніна, між ними вліплюю герб УССР, вішаю це все на таблицю між вікном, з видом ген-ген аж за обрій, і дверима завідувача. Товаришів по праці прошу, щоб давали статті.

Дали на перший раз: старший бухгалтер, жид Бум — "Процентове зіставлення прибутків і видатків", Шижицький, член партії з Вінниці — "Завдання МОП'у".

Одна шпальта заповнена. Решта три порожні. Нічого, вирізую з "Правди" деякі статті і наліплюю їх на таблицю.

— О ні, товаришко секретар, вирізувати статей не можна! Треба їх самому писати!

Гаразд. Сідаю за машинку і переписую ці самі статті з пропусками, але жадних змін не роблю, бо того всього, що в "Правді" пишеться, не розумію.

З мене, радше з моєї праці, вдоволені. Працюю багато. Селяни, що кілометрами йдуть або їдуть до міста, приносять прохання про обниження податку з поля, хати, худоби... Я ті прохання приймаю, а селян потішаю, що їх прохання полагодаються. Як несміливо вони входять, якими добродушними очима дивляться на мене, стараючись з моїх очей вичитати, чи правду я кажу. І жиди забігають. Ці не голіруч. Той рукавички принесе і покладе їх так, що побачу щойно тоді, коли вийде, а той інший даруночок потайки всуне десь під мої папери на столі.

Вільними хвилинами вивчаю історію партії. Вступаю в дискусії з товаришем Шижицьким, а він, добряга, підсміхається і каже, що добре роблю, що так пильно історію вивчаю.

**
*

— Товаришко Галю, ви з товаришкою Іриною з райвиконкому, що, як мені відомо, є вашою доброю приятелькою, поїдете завтра на похорон у Горбків.

— Добре, товаришу начальник.

Пішла я з Іриною шукати квітів. Які гарні лілеї дістали! Брат мій нарізав гіляк таки зі смереки, що росте в мене перед хатою. Сплітаємо два вінки.

До Горбкова дорога довга, немощена. Тягнеться вона то чистим полем, то близько лісу. Лісом не їдемо, хоч знаю, що коротша була б лісом.

Їде декілька фір. На них і мій начальник, і голова райвиконкому, і Ірина, і ще кільканадцять енкаведистів.

Заїжджаємо в село. Перед сільрадою, колишньою "Просвітою", сила народу. Як вони тихо, достойно себе держать. Вони не говорять, вони, здається, і не вміють говорити.

Входимо в будинок. Серед кімнати дві відкриті труни, а в них знайомі мені молоді хлопці. Біля одної

труни жінка з двома малими дітьми. Вона не плаче. Дивлюсь на її лице, коли труну виносять. Воно ніби з твердого матеріалу вирізьблене. Здається, навіть очі її мертвими стали. Хочу збагнути, що криється за цією маскою, — чи вона разом з односельчанами осуджує свого чоловіка за надто совісну працю, чи може боїться тих же самих селян, щоб і її не осудили. Це ж через її чоловіка та його товариша вже двадцять багатших і свідоміших родин большевики вивезли на Сибір. Вивезли старих батьків, матерів і дітей. Молоді втекли в ліс.

І ось винуватців покарано. Двох податкових робітників застрелено.

На цвинтарі, біля високої стрілецької могили, дві жовті ями. Я з Іриною підходимо до них близько, близько. Говорить голова райвиконкому, а після нього начальник райфінвідділу. Говорять про геройську смерть тих двох застрелених.

Сонце вже зовсім низько. Високий хрест на стрілецькій могилі виблискує мідяним рефлексом.

Вертаємося. Кілька фір і кільканадцять енкаведистів для охорони. Вже ніч. Наближаємось до лісу. Я знаю, з-поза дерев за нами слідкують. Мені здається, що за кожним деревом скеровані в наш бік дула наладованих рушниць. Чогось чекаю. Чекаю і боюся.

В мовчанці минули ліс, і ми знову в полі під спокійним, зоряним, ясним небом. Мені стає тепер так жаль, що нічого не сталось. Не розумію, чому вигнані зі своїх хат, зі свого села цими ж енкаведистами хлопці не стріляють. Я навіть лиха на них. Сором за них. Двох уміли вбити, а цих кільканадцять собак, що їдуть з нами, не відважуються.

Не думаю, що і я могла б загинути.

**
*

— Товаришко секретар, у Горбкові ще немає податкового робітника. Село Горбків має змагатися зі селом Волинцями за перевиконання пляну стягання податків.

— Так, але ж у Горбкові...

— Саме це я й думаю, товаришко секретар, адже хтось з наших робітників міг би туди поїхати.

Догадуюсь, в чому справа.

— Добре, товаришу начальник, я поїду.

І я знову в тому самому селі, де три місяці тому була на похороні.

Переночувала в чистій, селянській світлиці. Раненько, ще перед сходом сонця, йду до сільради. Тут уже довга черга сірих постатей. Вони на мене давно вже чекають.

Одержую гроші і складаю їх до вогнетривалої каси. Стільки грошей я ще ніколи в житті не бачила. Не можу надивуватись, звідкіля стільки грошей у тих селян. Я їх нічого не питаю, бо біля мене сидить енкаведист, що зі мною приїхав. Він часом виходить і знову вертається, сідає з одного боку стола і сидить.

Біля одинадцятої години черга за дверима змаліла. Ще перед дванадцятою енкаведист надає до міста телеграму зі звітом про те, що податок на 98 відсотків село Горбків сплатило.

По обіді приходять запізнені. Обдертий селянин, що тільки що вернувся з міста, де продав свою останню корову, щоб могти заплатити податок; жінка, що продала фіру бараболі, яку заробила за копання її на чужому полі. Тепер, коли вже енкаведиста біля мене немає, довідуюся, звідкіля село мало гроші. Воно видало збіжжя і частинно худобу до міста. Хто в місті купив, не знаю. І хто мав такі гроші, хто міг заплатити?

Увечері, сильно втомлена, замикаю касу і ховаю ключа до кишеньки светера. Голова сільради замикає касу другим ключем і забирає його зі собою.

В хаті, де я спинилась, палиться під піччю, вариться вечеря. Скидаю зі себе плаща і сягаю рукою до кишеньки з касовим ключем. Ключа немає.

— Панунцю, вам недобре? Що сталося? — затурбовано питає кругловида молодиця.

Зайве їй пояснювати, які прикрощі я можу мати. Вночі сільраду можуть обікрасти, що тоді? Швидко

вдягаю плаща і виходжу на вулицю. На слабо освітлених місячним сяйвом стежинках шукаю ключа. Доходжу аж під сільраду. Вона зачинена. Довкруги тихо. Вертаючись, стараюсь іти тими самими доріжками, якими верталась до хати. Ключа не знайшла. З болючим спазмом страху входжу у хату і тут біля ніжки стільця, що біля дверей, бачу притулився маленький ключик.

Ця пригода зовсім розхитала мої нерви.

Ранком, ще перед восьмою, я вже за столом у сільраді і разом з головою, стареньким сірим чоловічком, виготовляю папери. Енкаведистові чогось не сидиться в теплій, нагрітій кімнаті, він перед будинком. Нетерпеливиться, декілька разів заходить і нагльт мене зі закінченням звіту. Біля обіду робота закінчена. Мій супутник вигортає з каси гроші, складає їх у велику шкіряну торбу, і ми від'їжджаємо.

Мені дивно: чому ніхто вночі не вибрав грошей з каси? А тепер? І тепер могли б на нас напасти сини виселених на Сибір родин. Вони тут, недалеко. В тому зеленому борі.

Ні, на нас ніхто не нападає. Зелений бір уже за нами, а ми вже на тому львівському гостинці, що колись мого чоловіка ним повезли.

В місті біля будинку банку фіра зупиняється.

— Підіть, здайте гроші! — короткий наказ енкаведиста.

Злажу з фіри, беру шкіряну торбу і входжу у високі банкові двері. Оглядаюсь, мій хоронитель від'їхав. Підходжу до каси і прошу, щоб відібрали від мене гроші. Але грошей від мене не приймають, це вже по урядових годинах. Каса зачинена.

— Ярку, — прошу знайомого касира, який ще сидить за столом, — відбери в мене гроші. Не можу чейже з ними йти додому.

— Не можу, Галю, касу я вже здав. Не проси, бо не можу.

— Ярку, енкаведист, що мене сюди привіз, уже

від'їхав, тепер вся відповідальність за ці гроші на мені.
Що робити?

— Давай сюди! Я тобі їх переховаю, але не числячи і без жадної посвідки. Відповідальности за них не можу брати на себе.

Добрий Ярко, сердешний друг, сховав торбу до сейфу. Тепер не боюсь. Яркові вірю, завтра він гроші перерахує і видасть посвідку.

**
*

З мене добра робітниця. Грошей, щоправда, дістаю мало, але сподіваюсь, що дістану підвишку.

Та яке ж було моє розчарування, коли зі Львова прийшов новий список платень. Підвишку дістали всі, крім секретарки. Я й далі залишилась на ставці 180 карбованців.

— Товаришу начальник, чого це так, чого мені платні не підвищено?

— Галочко, дороженька, я цього не знаю. Вірте, хотів би, щоб і ви дістали. Не пораджу, не від мене залежить.

— Товаришу начальник, ви знаєте, у мене дитина, мама...

— Знаю, але вдіяти нічого не можу.

Він прямує до своєї канцелярії, біля дверей пристає, дивиться на мене хвилинку і з усмішкою:

— Скажіть, як ви з рахунками, легко вам вони приходяться?

— О, предмет рахунків у школі я дуже любила.

— Гаразд, поїдете до Львова на бухгалтерські курси.

**
*

Їдемо кіньми: фірман, я, Бум і інспектор з Одеси. Цей останній з того відділу, де я маю працювати.

Візочок везе нас до залізничної станції. Дорога далека. Звідсіль уже поїздом їдемо до Львова. В місті Барбар, інспектор з Одеси, виконує за мене якісь формальності, і я дістаю в готелі кімнатку, вузьку і

коротку, з одним вікном на подвір'я. Мені раптом згадуються дні і ночі, що я їх пережила в цьому місті, шукаючи чоловіка...

Таких, як я, що прибули до Львова доповнити свої знання в обласному відділі, багато. Слухаю з ними лекції. Все точно записую, стараючись не пропустити ні слова. Викладачів декілька. Старші чоловіки. Майже всі говорять по-українськи.

Першого ж дня, на останній годині, ще дещо нотую з попереднього викладу, коли чую знайомий голос, що йде від стола викладача. Здрігаюсь. Це ж голос мого Яреми! Поволі, з острахом підводжу погляд. Неймовірно! Той, що говорить, до сплуди схожий на мого чоловіка. В нього темне, злегка кучеряве волосся, голубі очі, рівний ніс, а над переніссям зрослі брови.

Дивлюсь, і не можу надивитись.

Він зазримічує мене, здається, здивований моїм поглядом.

Не розумію нічого з того, що він говорить...

На третій день викладів я аж злякалась, коли усвідомила, якою солодкою отрутою є для мене виклади Калитовського. Я милуюсь звучанням його голосу, милуюсь його виглядом...

Перше враження начебто минуло. Все ж простити собі не можу, що я з таким захопленням слухаю голос цього незнайомого мужчини. Я люблю мого чоловіка, то чому ж на цього задивляюся з пашіючим лицем?

Минає вже другий тиждень курсів. Я завжди сиджу на тому самому місці. Він на мене зовсім не звертає уваги, і мені до сліз жалко, що курси вже кінчаються. Стараюся тверезо оцінити положення. Там дитина, мама, знаю, як вони на мене чекають. Тут ця омана. Моторошно грішна омана. Прости мені, Господи! Я винна! Я дуже винна! Та в мене немає сили протиставитись цій омані, що відбирає в мене спокій і сон...

І ось скінчилась передостання лекція. В гурті покидаю залю. Вже біля дверей чую голос:

— Товаришко, ви певно вдоволені, що нудні курси вже кінчаються?

— О, ні! — вихоплюється в мене мимохить. — Вони для мене... я... я... — заплутуюся у словах.

— Чи справді? Вас цікавить ця суха матерія?

— Суха матерія? Про що ви кажете? Ох, так, правда, бухгалтерія...

— Ніколи я не подумав би, що молода, гарна жінка може цікавитись бухгалтерією.

Схоплюю на його обличчі ніби глузливу усмішку.

— О, це залежить, як хто до неї підходить, — з нещирим патосом вигукую я.

— Можна знати, як саме ви підходите до цього предмету?

Ми вже вийшли на Вали. Бачу, Барбар слідкує за мною. Він певне чекає, щоб Калитовський відійшов від мене, але Калитовський не відходить.

— З любов'ю! — відповідаю я, і почуваю, що кажу нісенітницю.

— З любов'ю? То вам може жаль, що курси кінчаються? Дивно! — І знову ця посмішка. Він допитливо дивиться на мене.

Відвертаю обличчя, щоб він його не бачив.

— Я вас запримітив першого ж таки дня.

— Так, я вас також.

— Тяжко було б не запримітити мене, коли я два тижні мучив вас викладами.

— Так... це правда. — І я вже більше не відвертаюся, дивлюся в його обличчя.

— Так, кажете, і ви запримітили мене?

Не відповідаю. Не знаю, що казати.

— Чого ви замовкли? Не хочете зі мною говорити?

Я не заперечую і не кажу, що так. Мовчанка. Бен-тежлива мовчанка. По хвилині він знову починає гово-

рити. Я полегшено зідхаю. Його голос звучить начебто рівно, спокійно, але я схоплюю в ньому якийсь ледве помітне тремтіння. Невже він теж хвилюється?

— Ми скоро виїжджаємо на контролю, тож хотілось би знати, звідкіля ви.

— Дякую за увагу. Це добре, що ви виїжджаєте на контролю... Цікава мусить бути ваша праця. А скажіть, ви певно з Києва? Ви мусите бути з Києва. Ви так гарно говорите по-українськи.

Навіщо я це все кажу? Виходить просто глупо!

— Справді, у мене полтавська вимова. Але невже ви звертаєте на це увагу?

— Я люблю гарну мову. Так, так, у вас м'яка полтавська вимова, а я спитала, чи ви не з Києва. Недоречно спитала.

— Чому недоречно? Справді, я з Києва, але батьки мої полтавці.

— Як це чудово!

— Невже? Признаюсь, я не сподівався зустріти тут дівчину з такими зацікавленнями.

Він мене взяв за дівчину. Мушу йому сказати, що я не дівчина. А втім, що це його обходить? Буде смішно, коли буду вдаватися в свої особисті справи.

Час з ним розпрощатись. Простягаю руку і бажаю доброї ночі. Він злегка стискає мою долоню.

-- А таки ви мені не відповіли, звідкіля ви. Я вам точно сказав, звідкіля я і мої батьки. А ви? Чи це може таємниця?

— О ні! Яка ж тут може бути таємниця?

І справді, чому не сказати? Яка причина була б змовчати? Усміхаюся, почувую, що довірливо і щиро.

— Вперше ви до мене усміхнулись. Як гарно ви усміхаєтеся! — Він це вигукує по-хлоп'ячому радісно.

— Чи справді?

Я лиха на себе за всі вияви почувань. Стягаю суворо брови. Та вони, видно, не суворо стягаються, а боляче, і він затурбовано питає:

— Я вам спричинив прикрість?

— Ні, — і знову всміхаюся.

— Ходімо вечеряти, товаришко... ні, ні, панно...

І ми пішли вечеряти.

Біля нас близько сидить Барбар. Він очевидячки лютий. Незатаєно кидає на мене злісні погляди. Чого він від мене хоче?

Я втомлена. Хочу чимскорше все це закінчити і тікати в готель. Та приходиться довго чекати, поки принесуть замовлену вечерю. Калитовський тепер якийсь інший. Ні, він зовсім не схожий на Ярему. Інший ніс, інші губи. В нього губи більш стиснені і ніс го-стріший. Та й очі не ті. Хібащо той самий голос. Заплющую очі і кладу голову на руку. Хочу слухати його голос.

— Ви дуже втомлені?

— Так, і тому хочу вас слухати, не відповідаючи. Говоріть, прошу вас, говоріть!

— Чи справді так важко мене зрозуміти?

Відкриваю очі і знову усміхаюсь. Ні, таки ті самі очі, як у мого Яреми. А справді, як його звати?

— Чи можна знати, як вам на ім'я?

— Василь.

— Василь, — шепчу, — дивно... дивно...

— Що в цьому дивного? Дивно, що Василь? Дивно, що таке звичайне ім'я, а не Шевченківське якесь, наприклад ...Ярема...

Схоплююсь зі стільця. Чому така випадковість? Мої нерви напружились докраю. Іду до виходу. Калитовський поспішає за мною. У дверях здержуюсь.

— Вибачте, треба попрощатись, подякувати. Я сьгодні неможлива. Вибачте мені... — хочу сказати "Василю". В час спохватилась: — товаришу інспекторе!

— Вибачаю, вибачаю. А інспектором мене й не звить. От, просто Василем. Отож, у цього Василя непереможне бажання вас провести. Є якісь заперечення?

— Ні, ні, я сама піду. Так краще. Надобраніч!...

Я не йду, а біжу. В мене чомусь острах, щоб він мене не наздогнав. У дверника беру ключ і притьмом вибігаю на свій поверх. Лягаю, не світивши. Ах, яка я втомлена! Зі сном втома, як з гуся вода, сказав би

Ярема. Бідний мій Ярема! Де він тепер? Василь... той Василь. Що зі мною твориться? Прости, мій Яремо, прости! Це тільки заворожлива схожість, мій любий! Але чи справді це тільки тому?! Та чи не оббріую я тебе й себе?

Намагаюся аналізувати своє положення з холодною об'єктивністю.

Мені він, Василь, подобається як чоловік. Його схожість з Яремою відіграла вирішну роль в тому, що скоїлося. Це так. Але Василь аж ніяк не Ярема, це я відчуваю з найбільшою чіткістю.

Завтра останній день викладів. Йти мені туди? Ні, ні. Не піду. Я не повинна йти.

З цією постановою у мене зростає заспокоєння, хоч вислід моєї аналізи вгризається недобрим черв'ячком у підсвідомість. Не піду! Щільно вкриваюся коцом з бажанням негайно заснути. Та враз спохватно прийнята постанова виявляє перед моєю увагою свої наслідки. Завтра я не приходжу, він шукає мене поглядом поміж слухачами і не знаходить. Йому це байдуже або ні. Але певне, що між нами втрачається всякий зв'язок, і ледве чи вже я його колинебудь зустріну.

Стає жаль. Зовсім пропадає надія на сон.

Далеко після півночі по коридору пролунав пронизливий, тривожний крик. За ним почулося дике грюкання у двері. Я дрижу, цокаю спереляку зубами. Як гнітючий, давній тягар, відчуваю свою безпомічну осамітненість. Глибоко втискаю голову в подушку...

Вранці прислужник, варшавський жид, студент, вияснює причину нічного сполоху. То була звичайна, брудна готелева історійка. Залицяння якогось партійця-комуніста, з одного боку, і бажання вкрати гроші у зальотника збоку молодого кельнерки, яка принесла йому до кімнати теплу вечерю.

— У нас тут таке часто трапляється... звикли...

Втекти! Втекти звідсіля якнайскоріше! Покинути все це. Сісти на поїзд і їхати до моєї тихої хатки.

Ах, на від'їзд треба чекати аж до завтра. І я ще нічого не купила Мартусі. Вона ж чекає на гостинця, що його привезе з далекого Львова матуся. А матуся,

ось тобі, забиває собі голову дурницями, забуваючи про кохану, найсолодшу істотку. Що б то їй купити?

Згадка про дитину наливає серце ніжністю і теплою.

Я — на викладах. До мене присідається Барбар.

— Ви, товаришко, неважно сьогодні виглядаєте. Втомлені, хворі чи що?

— Справді? Може бути...

— Зле спали?

— Так.

— Я так і думав.

— Думали? Чого ви про це думали?

— От, здавалось мені, що сон вас не буде братись.

— Кутичок його уст опускається в кривій посмішці.

Схоплююся, як ужалена. Але зразу ж сідаю, бо на мене звертають увагу. Кажу йому пошепки, захлистуючись від злоти:

— Ви нахаба. Ви... ви злобні, недобрі... ви...

— Аж так багато зразу! — з удаваним переляком кліпає він повіками.

— Відійдіть від мене геть, а то...

— Ну, ну, не гнівайтесь! Не хотів вразити. А коли вразив, то пробачте. Хіба ж ми вже не друзі? А між друзями з-за будь-чого образ не буває. Ну добре, я погоджуюсь, мій жарт був грубий. Вибачаєте?

Під час обідової перерви йду купувати полотна на суконочку для Мартусі. До мене долучився Барбар. Не відганяю його. Разом пішли і обідати. Справді, мені якось легше, коли цей нахаба біля мене. Він не дурний і дотепний. Балакає багато і не дає часу думати.

Після обіду ми знову на викладах. Він не слухає викладачів, не дає й мені змоги слухати. Стараюся скупчитись на тому, що говорять. Даремне. На лекції Калитовського вдаю, що мене цікавить патякання Барбара. Калитовський на мене навіть не спогляне. Ну і добре, кажу собі. Так і слід.

На вулиці Барбара придержав Бум. Як добре! Іду повільним кроком сама. Втім, чую тихий запит.

— Дозвольте провести? — Мною струснуло, як від доторку електричного струму.

Біля мене Василь.

— Куди ж ви думаєте мене провести? — запитую не-своїм, задеревілим голосом.

— А звідкіля мені знати? Куди йдете, туди й проведу. Ось на вечерю проведу. Добре?

— Не збираюсь на вечерю. Ще час.

— Та кудись же йдете?

— Іду в свій готель.

— В цій годині? Рано ще, смішно рано. Ходім у кіно.

Здивована, запитую себе, що властиво уповноважує його до такого наказового тону.

Розглядаюся за Барбаром. Він пильно дивиться на мене, але не підступає. Ні, ні, хай і не підступає. Я свідома того, що в цю мить хочу йти з Василем в кіно. В кіно?... В кіно, в каварню, в театр, довгими вулицями міста... байдуже куди, аби лише з ним. Щоб відчувати його близькість, чути його владний голос, що так зненацька переходить або в зажурливий тон, або в хлоп'ячу, безтурботну скоромовку.

Силкуючись на байдужість, відповідаю по деякій павзі:

— В кіно? Не знаю. Правда, можна б і піти, але скажіть, чого це ви зі мною захотіли в кіно піти?

— Коли хочете знати, тому, що маю бажання зробити вам приємність.

— Ого! Яка наївна щирість і не менше наївна самопевність. Що це вам піддає думку, що ваше товариство справить мені приємність? А втім, чи моє товариство може справити вам приємність?

— Ваше так. Тільки ваше і нічیه інше.

Це було сказано просто і твердо, майже шорстко. В цьому було признання, що сповнило мене суперечними почуваннями: п'яною радістю, тріумфом жінки, що підкорила собі мужчину, млісним прочуттям чогось незбагненого, врешті болю, сорому і жалю до нього, що заводить мене на трясовинні стежки.

Знову між нами залягає мовчанка. В цій напруже-

ній хвилині я почуваю, що моє обличчя вкривається блідістю, а далі заливається густим рум'янцем, і він це бачить, ой, бачить! Він спостерігає моє обличчя з таким виразом, з яким ворожка вичитує з карт чиєсь майбутнє. Це вираз не гордості, не бундючної пики. Це — вираз впевненості...

Ми на балконі, бо цього я хотіла. Над нами, на стелі, гірлянди білих, зумисне освітлених лілей. Яка чудова декорація!

На екрані "Сорочинський ярмарок". Образи нечіткі, притьмарені, хоч фільм чарує образами давньої, мені незнаної України, а ще більше соковитою, мелодійною мовою. Яка ж суха і вбога наша галицька бесіда супроти цієї співучості!

— Ви не мали іншої програми на сьогодні? — питаюся півголосом, щоб взагалі щось сказати.

— Яка там програма! Про таку нагоду як оце, я не від учора мріяв.

І чого то я його зачепила? Зразу треба було припустити, що щось таке відповість, що змусить мене знову залитися дурним рум'янцем. Добре, що хоч тепер він його не помітить.

В антракті на естраду виходить співачка. Співає по-московськи м'яко-тужливий циганський романс.

— Як вам подобається Гоголь на екрані? — запитує Василь, помітивши, певне, незадоволений вираз мого обличчя.

— Так собі, — відповідаю, щоб не сказати, що і цей цигансько-московський спів, і свідомість, що "Сорочинський ярмарок", написаний перевертнем, відбирають у мене приємність від споглядання і на фільм і на все, що докруги мене. А втім, ось я приїхала у Львів досконалити свої вміння для кращого вислугування їм же, москалям. Дивлюся на Василя, бажаючи бодай поглядом сказати, що причини мого незадоволення далеко поза ним і поза "Сорочинським ярмарком". Краще йому нічого не говорити, навіть натяком. Чи ж знаю я його? Чи відомо мені, з яким наміром він ось тут зі мною? Але очі мої надібують його глибо-

кий, щирий погляд, що зовсім заперечує моє хвиливе підозріння.

Не можу видержати цього непорушного, наче вичікуючого погляду. Спираюся на спинку фотеля, а руки кладу на поруччя. Дивлюся знову на екран, вже й не розбираючи багато, що на ньому відбувається. Чую, як його долоня злегка лягає на мою. Не воруху нею і не забираю її. Може він поклав свою долоню незумисно, задивлений у цей момент на метушню з "червоною свиткою" в дяківській хаті. Але ні, почуваю її делікатний пестливий потиск. Може висмикнути руку? Може докірливо поглянути на нього? Скоса споглядаю на його обличчя, але він ловить мій погляд. Тепер дивлюсь на нього, не пробуючи вже відвертатись. Він близько прихиляється до мене і схвильовано, ледве чутно шепоче:

— Правда це, що... що мені твій погляд говорить? Правда, Галю, Галочко?... Ні, ні, не кажи. Я знаю, я певен. Тут зайві слова. Стільки щастя, Галочко!...

Ми на вулиці. Він без запиту бере мене під руку. Вже пізня ніч. Протягує холодком. Йдемо, притулившись одне до одного, довгими безлюдними вулицями, без одного слова.

Раптом дорогу нам загороджує фронтон якоїсь старої кам'яниці. Ліхтарня оксамитними тінями поглиблює рисунок орнаментів на воротах. Різьблений камінь показує чистоту ліній і стрункість колонок, а зі старих стін будівлі вичаровує таємничу, трохи лячну казковість. Милуємося цією красою, обрамленою густою плетінкою гілок високих каштанів.

— Мені подобається Львів. Він чарівний.

— А мені Київ. Завжди, коли стверджую, що Львів гарний, думаю, що Київ куди краший.

— Невже ти була в Києві?

— Ніколи. Але люблю його. Люблю Київ, Дніпро, степи, що видні з Гірки...

— Чого ж ти його любиш? Чи можна любити незнане і небачене?

— Бачиш, що можна. Київ — наш. Мій. Він мені

рідніший за Львів. Не віриш, що можна незнане полюбити? Що можна полюбити абстракт?

— Спробую повірити.

— А ти любиш Львів?

— Не задумувався над цим ніколи. Але тепер знаю, що люблю. Люблю тому, що тебе в ньому полюбив.

— Гарний він, правда?

— Гарний, але, мабуть, є речі ще кращі за красу. — І він пригортає мене до своїх грудей. Я тулюся до нього покійно, приймаючи ці пестоші, як невідхильне приречення. Мені тепер так хочеться плакати, спершися на його міцні груди, хочеться відчутти в нім забороло проти якихсь прочуваних небезпек, проти власної слабости. Він відчуває, що я його кохаю, але не знає, що кохаю, не маючи на це права. Ні, ні, не смію плакати. Давши волю сльозам, не стримаю зайвих слів. Все це справді зайве, коли наше кохання так дуже обмежене часом і неможливістю.

Він проводить мене до готелю. Тут на мене чекає несподіванка. В порт'єрці немає ключа до моєї кімнати. Дивуюся, бо пам'ятаю добре, що я його тут залишила. Занепокоєна виходжу на другий поверх. Підходжу до дверей, натискаю клямку. Двері незамкнені. Дивно.

— Надобраніч, Василю! — простягаю йому руку.

— Надобраніч, Галочко! — не відпускаючи руки, він притягує мене до себе. — І до швидкого побачення. — Він хоче мене поцілувати. Я висмикуюсь.

— Не тут, Василю. Не в гидкому, брудному готелі. Бувай здоров!

Закриваю двері і сягаю рукою до вилучника. Блимнуло світло, і коли я не кричу з переляку, то тільки тому, що Барбар брутально затуляє мені рота.

— Довго змушуєш на себе чекати!

Його голос хрипкий, здушений, і взагалі він і вся ця ситуація нагадують сцену з кримінального фільму. Але мені тепер не до порівнянь. Хочу кричати, хочу

вирватись з рук поганця і якось рятуватись. Але одна рука Барбара лежить мені на устах, а другою він сильно пригортає мене до себе. Від переляку і люті, від почуття відрази сили мене покидають. А він такий дужий, його притиск відбирає мені віддих, і здається мені, що він мене задушить.

Моє положення розпачливе. Василь напевно вже відійшов. Ніяких виглядів на якийсь порятунок. Враз з'являється спасенна думка. Я відразу перестаю пручатись, обвисаю, як мертва, в його руках і заплюшую очі, вдаючи зомлілу. Чую, як гарячий, голосний віддих, що йшов мені просто в обличчя, припиняється. Підступ подіяв. Рука, що затуляла рота, опустилась. Барбар підхоплює мене попід коліна, несе до ліжка і обережно кладе. Крикнути тепер? Ні, ні! Це не допоможе, і так ніхто не прийде на рятунок, до такого тут звикли.

Поволі підводжу повіки. Бачу на побагровілому лиці Барбара перелякані очі. Здавлюючи в собі бажання плюнути йому в лице чи дико вчепитися в нього всіми десятима нігтями, я навіть з легкою посмішкою говорю до нього, лагідно, примирливо. Кажу, що така брутальна історія не повинна мати місця поміж добримі друзями. Прихильність жінки не здобувається таким способом. А втім, чи він здає собі справу з того, які наслідки для нього потягнув би факт насильства? Потім говорю отак монотонно, не показуючи схвилювання, кажу, що те, що він оце зробив, скидається просто на жарт, дурну, непотрібну вихватку. Коли так, то я про це нікому не буду розповідати, і це залишиться між нами.

Він вирачено, мовчки дивиться на мене. Наче зовсім збився з пантелику. Я повільно зводжуся з ліжка і, поправляючи волосся і суконку, прямую до дверей. Але ні, він певно не дозволить мені вийти на коридор. Пробую інший трюк. Спохвачуюсь, заломлюю руки ніби в найбільшій досаді.

— Товаришу Барбар, любенький! Біжіть, прошу вас, негайно здоганяйте Калитовського... може здоже-

нете... яке нещастя! З ним залишився клуночок зі закупами. Благаю вас біжіть, я чекатиму!

— Я... я... не піду. Звідсіль не піду.

— То я сама!

Користаючись його ошелешенням, притьмом вибігаю з кімнати. Бачу ще розкритий рот, що мав, либонь, вигукнути якесь заперечення, бачу розставлені руки, що мали мене схопити, але я вже на коридорі, вже прожогом спускаюсь сходами і пробігаю повз здивованого порт'єра на вулицю.

Просячи Барбара побігти за Калитовським, я не подумала, що це було прохання безглузде. Чейже Калитовський уже десь далеко, а разом з ним і невеличкий завиточок з матерією на суконочку в кишені його плаща.

Та добре, що я вже надворі, здалеку від того гада.

Дивлюся в глибоку перспективу майже зовсім спорожнілої вулиці, протягнуті в далечинь разки мерехтливих ліхтарень.

Бачу, як дряпається по сходах сумежного будинку якийсь п'яниця, бачу під деревом, що навпроти, запізнену пару закоханих, бачу ген-ген фіякр, чую, як цокотять кінські копита на бруку. А нерви тремтять, тремтять, а ноги вгинаються, як ватяні.

Задивлена, не завважую, що діється позад мене. Не чую кроків, що зближаються.

— Галочко, чого ти тут? — це Василь, такий несподіваний, такий бажаний.

— Василю, я не хочу тут сама залишатися! Ходім кудись!

Він дивиться на мене, ніби не розуміючи як слід моїх слів. Потім через його обличчя пробігає вираз болючої напруженості. Ще далі я бачу в ньому стільки розчарування і гіркої знеохоти, що мені хочеться крикнути, заперечити його думки, запевнити, що не є так, як він думає. Скісне світло ліхтарні рельєфно різьбить всі думки, що пробігають в його голові. Але я мовчу, не кажу ні слова, щоб їх заперечити. Чому?

— Куди ж піти? Кажи.

— Не знаю куди. Знаю тільки, що я тут залишитись не можу.

— Що скоїлось? Признайся!

— Не можу. Не скажу.

— Ходім у мое помешкання!

Він мене не зрозумів, він мене кривдить. Треба б вяснити, але ні, вяснювати я не буду. Так хочеться заридати, заскавуліти з немочі і образи. Ой, зараз зарידаю! Стараюсь вгамувати свій біль, беру глибокий віддих.

— Прешу, віддай мені клуночок, що в твоїй кишені.

— О, певно, що віддам. Тому я й вертався, щоб його тобі віддати. Але вясни, що це все означає. Дивна ти якась...

— Не питай, нічого вже тепер не скажу.

Поволі йду сходами вгору. Йду і плачу. Стаю під моїми дверима. Василь іде за мною. Мені байдуже.

Він простягає руку, щоб відкрити двері.

— Не відкривай, там чекає на мене мужчина.

Він раптом випростався і ніби хитнувся назад. Ах, він же знову зле, дуже зле зрозумів ситуацію.

Тепер я пошепки розповідаю, що трапилось. Тепер уже мушу йому розповісти. Повірить чи не повірить, все одно. Спостерігаю з напругою гру почувань на його обличчі. Співчуття, обурення, а над усе неприховане щастя. Я його так розумію! Боже, як же він все таки кохає!

— Дурненька ти, ах, яка дурненька! Ой, Галочко моя, моя ти радість! Прости, вибач, що у мене з'явилося підозріння...

Пригортаюся до нього, а він поцілунками спиває мої сльози, що ллються тепер нестримними потоками.

Я, може, простояла б отак і до ранку, впоена невимовним щастям, такою крутою заміною того, що мене чекало он там за дверима. Але Василь перервав пестоші, відштовхнув мене в наглому пориві і рвучко відкрив двері. Бачу, як відскочив Барбар, який, очевидно, під ними підслушував.

— Несподівана зустріч, товаришу, зовсім несподівана, правда?

Голос Василя звучить так спокійно, що мені стає страшно, що ця зустріч добром не закінчиться.

Але Барбар, підслухуючи під дверима, до неприємної зустрічі приготувався і, очевидно, прочунав від першого, не дуже приємного почуття. Він тепер намагається бути цинічно зневажливим. Засовує руки в кишені і, спершись плечима на шафу, глумливо споглядає то на Василя, то на мене.

— Виясніть, яким правом ви сидите без дозволу в чужій кімнаті, та ще й в кімнаті молодої дівчини?

Барбар якось насмішливо хрунькає, а далі, впадаючи в спокійний тон Василя, відповідає ніби знехотя:

— Поперше, не заходив я до кімнати молодої дівчини, бо вона не дівчина, а подруге, коли вона вештається не знати з ким і де, то я маю вже таке саме право, як той хтось собі. Ясно?

— Слухайте добре, товаришу, що я вам скажу, — голос Василя обнизився до захриплого баса. — Коли в цій хвилині ви не залишите кімнати, перепросивши перед тим товаришку Галю за ваше безмежне хамство, то ваша романтична пригода закінчиться для вас неприємно.

— А ви залишитесь? Залишитесь у кімнаті "молодої дівчини"?!

— Залишуся, щоб не виходити разом з тварюкою.

— Звичайно, звичайно. Бо цього вона хоче. Ах, ти підляко! — Це він до мене.

Я не маю вже часу відчутти палючий поличник образи, не бачу, як Василь проскочив віддаль бодай п'яти кроків до Барбара, не бачу, як схопив він Барбара і викрутив ним до дверей, бо все це діється надто швидко. Але я виразно бачу, як Барбар, всупереч усім законам гравітації, летить у повітрі в напрямі дверей, перед дверима на мить зависає в повітрі, а далі, діставши несамовитий поштовх, лушить головою в двері і опиняється на коридорі.

— Бачиш, змусив мене він до цього, — ніби виправдуючись переді мною, примикає Василь двері.

— А телер, моя Галочко... — він не доказує, бо бачить, що я ось-ось готова зомліти. Він, як ще так недавно Барбар, бере мене на руки, обережно кладе на ліжку, гладить ніжно по голові і, лагідно всміхаючись, примовляє:

— Оце так, оце так, моя чарівна пані-товаришко. Так нам і треба, так і треба...

Що це — "так і треба" — і защо, не второпаю.

Він довгу хвилину сидить мовчки, рядом на ліжку і дивиться то на мене, то понад мою головою кудись у далечінь. Врешті перериває мовчанку такими словами, на які я чекала і яких не хотіла, дуже не хотіла почути.

— Мені байдуже, хто ти. Я й не допитувався про те, хто ти така. Покохав тебе такою, якою побачив. І для мого кохання цього вистачило б. Але зі слів цього мерзотника виходить, що між нами є ще хтось, хто має на тебе те право, яке я хотів би мати. Ти мусиш мені дещо в'яснити. Це справа чести, справа, яка для мене...

Він утратив свій спокій, підводиться, нервово закурює папіроску. Нервовими кроками промірює кімнату.

Я підводжуся теж. Як не хочеться давати в'яснень! Мене зовсім знесли останні хвилини. "Справа чести". Тієї ж образливої догани, киненої в мій бік Барбаром, свідомо чи несвідомо вжив в іншій формі Василь. Боже мій, Боже, навіщо це все? Невже це за мій невірний гріх супроти Яреми? Невірний? Ах, як хочеться, щоб Василь пішов собі геть, не питаючи ні про що, щоб відійшов назавжди, щоб я могла нарешті спочити, потім покинути цей проклятий, гидкий готель і опинитися в своїй чистій хатині біля Маргусі! Але запізно. Василь зупинився проти мене, вичікуючи моїх слів.

— У мене чоловік.

— Кохаєш його?

- Йди, Василю, благаю, йди від мене!

— Кохаєш?

— Його немає біля мене. Його забрали... а ти на нього схожий, такий схожий, що...

— Схожий, кажеш? І це все? Ти, значить, хочеш мати ілюзію... — його очі звужуються, аж скіснюють, а слова вимовляє він з такою неприємною повільністю, як у розмові з Барбаром. — Це справді виїняткові нагода, щоб заспокоїти свою тугу. Але боюся, що вже не доведеться тобі нею користуватися...

Ніколи я не реагувала на образи так, як саме тепер, я навіть засуджувала всякі нагальні вчинки, негідні культурної людини. Василеві слова може й не вповні доходять, до моєї свідомості, коли з усією силою, що зірвалася у мені, б'ю його по обличчю. У мене почуття, що б'ю його, б'ю Барбара, б'ю себе, що я підля, яке злочинно забуло про "справу честі".

Я певна, що на одному полицнику була б не спинилася, що біла б з дикою насолодою безконечно, але вмить мою руку знерухомив дужий схват, і вона вже, боляче скручена, позад мене.

— Не тобі мене бити! Не тобі! — Його гарячий, уривчастий віддих пече моє чоло і очі. — Ця проклята схожість... Було б бодай мені про неї не говорити. Було б зразу сказати, що... було б тікати від мене або вгородити цього ляпаса тоді, як уперше на тебе поглянув. Чи може ляпасом хочеш закрити правду, яка така ж болісна для тебе, як і для мене?

— Пустити, боляче! Що я можу тобі сказати, коли сама не знаю, що зі мною коїться. Ти схожий на Ярему. Це може було причиною, що я захопилася тобою. Але тепер... пустити ж, недобрий! Тепер, Василю, я кохаю тебе, як тебе, не Ярему. Та повір, це ще гірше. Куди гірше.

Я розтираю зболілу руку, а він запалює нову папіроску. Не дивлячись на мене, важко сідає на крісло, пильно струшує до попільнички попід, що його й не було, і тихо, з утомою в голосі питає:

— Давно забрали?

— Скоро вже рік.

— Не знаєш куди?

— Не знаю. Шукала, скрізь питала, але даремне.
— Звичайно. Наші це вміють. Не новина. І у нас так само... А діти є?
— Є, Василю. Мартусю залишила в хаті.
— З ким вона тепер?
— З мамою. А в тім завиточку, що ти його забрав, на платтячко для Мартусі.
— Добре, що забрав, бо коли б ні, той гад...
— Не згадуй вже його!
— Працюєте в одній кімнаті?
— Так, в одній.
— А все ж таки він щасливий. І разом будете їхати?

— Так. Ну, що ж. Раніше я ним гидувала без видимої причини, а тепер... Боже, яка я втомлена цим усім! Коли б уже нарешті вдома... з Мартусею... здалека від цього всього...

Він повільно гасить папіроску, повільно підводить голову і дивиться на мене. Не знаю, що він вичитує в моєму погляді, але тепер я певна, що той "ще хтось" між нами вже не стоїть, і що він безмежно відданий мені. Я дивлюся в його очі — і стається зовсім щось несподіване. В їх кутиках з'являються дві сльозинки.

— Галю, ми скоро побачимось. Я приїду. Про твого чоловіка може дещо розвідаю...

**

З залізничного двірця до містечка далеко. Їдемо візком, запряженим у два карі, баскі коні. Я попереду, біля візника. Позаду Барбар з Бумом. Обабіч нерівного шляху поля. Витолочені, жалюгідні, вкриті рудуватими купинками. Це великі насипи з глини із викопів, що готуються під бункри. Вздовж кордону, у віддалі яких п'яти кілометрів, тягнуться ці насипи.

Беру від візника віжки і поганяю коней. Їдемо не мурованкою, а пільною дорогою. Мурований шлях цілковито знищений. Ним їхати неможливо. Віз підстрибує на ще не затертих межах, колихається, стукоче і дзеленькотить всіма металевими і дерев'яними частинами, а я стьобаю коней батогом і — "війо, війо!".

Ті, здаду, сварять на мене, просять, щоб сповільнила їзду. А я поганяю, під схвальний посміх візника. Поганяю і радію, що можу дошкулити тим обидвом поганцям — Барбарові, як порахунок за вчорашне, і Бумові за старі історії.

Я добре знаю, що Бум уже декілька разів бігав до НКВД з доносами на мене. В нашому містечку він працював ще за Польщі бухгалтером у скарбовому уряді. В той час я його знала лише з виду. Коли ж прийшли москалі, він зразу став на працю у фінвідділі. Коли я внесла прохання, щоб мене прийняли у фінвідділ, він старався запобігти моему приходові: на цю працю хотів примістити жидівочку, свою племінницю. Коли ж я все таки зайняла своє становище, почав за мною стежити. Він свердлов мене своїми зеленкуватими очима, прислухався, чи з моїх уст не злетить якесь необачне, протисоветське слово. О ні, товаришу Бум, даремні твої зусилля! Я втратила чоловіка, знаю, що я на приміті у москалів і їхніх вислужників таких, як оце ти. Можливо, що й мене колись вивезуть, але ще не тепер. Тепер совай свого, навислого на нижню губу носа по шухлядах мого письмового стола, підслухуй під дверима мої розмови з товаришками та селянами, розпитуйся у продавців на базарі, що це "тота націоналістка розводить проти нашої влади" — все одно свого не діждешся, бо язик у мене на добрій припоні. А тепер терпи отам на задньому сидженні і змахуй з чола брудною хустиною піт, що виступає з переляку. А було б таки непогано висипати оцих двох мерзотників на якомусь закруті...

Моє бажання за малим не здійснилося. Знагла коні спинили біг, і у висліді двоє правих коліс на мить зависли в повітрі, наче надумуючись, куди їм далі котитись. Не бракувало багато і ми всі опинилися б у рові, повнім рудуватої тванюки. Причиною, що змусила коней спинитися, був здохлий кінь, що кадовбом лежав у рові, а ноги висунув на дорогу.

Я перелякалася. Але достатньою нагородою за мій переляк були перекошене обличчя Барбара і сполот-

ніле, зовсім залите потом Бума. А також два шнурки білих зубів візника, що блиснули в широкій, радісній усмішці.

До своєї хати я наближаюся з почуттям моряка, який по різних штормах на морі підпливає до тихої пристані.

У передпокої застаю незнайому жінку. Не кажучи нічого, вона входить до бокової кімнати. Після привітання, мати виявляє мені, що це в моїй неприсутності міська рада примістила в нашій хаті родину якогось лісового службовця, і ось вона зайняла дві кімнати, звичайно, з нашими меблями. Що ж іншого залишається, як не стиснути плечима: взяв дідько корову, хай бере і теля.

— А як Мартуся? — питаюся, вступаючи в дитячу кімнату. У відповідь з ліжка пружиною вистрибує донечка, видряпується мені на руки і цупко обвиває шию своїми рученятами.

— Мамо, мамусю, знаєш, я тепер маю двох хлопчиків до забави! Вони живуть у татовій кімнаті...

— Я тобі дещо привезла зі Львова, моя рибонько.

— Покажи, що ти привезла... а в них є такий коник, що я на ньому гойдаюся... має скляні очка і справжній хвостик. Чи він бачить скляними очками, мамо?

— Ні, не бачить. А була ти чемна? Слухняна?

— Дуже чемна! Правда, бабуню? А ти татка не бачила у Львові?

— Не бачила, дитино. Не бачила татка. — Перед моїми очима виринає образ Василя.

**
*

У бюрі ритм праці з приїздом "вишкільників" по-зжавився.

Барбар не докучає мені, навіть натяком не дає відчути, що щось трапилось між нами у Львові. Навіть поза службовими розмовами він старається кинути, отак ніби знехотя, два-три речення, але при тому не підводить на мене очей, бо, очевидно, почуває себе

винним і напевно кається за свою дикунську поведінку у той пам'ятний вечір.

Тепер мушу присвятити більше уваги веденню книг, як раніше секретарській роботі. Не важко помилитися в тих цифрах, якими доводиться орудувати. Котрусь із них можна пропустити або вписати у невластиву рубрику, — і халепа готова. Неодмінно засудять за саботаж.

Начальник фінвідділу хвалить мене за акуратність, а Барбар, який добре знає бухгалтерію, теж ніяких завваг не робить. Немає сумніву, що з роботою я справляюся добре. А з цим легше пробиватися крізь нестатки советських буднів.

**
*

Золотисте осіннє передвечір'я. Сонце великою, червоною мискою спливає до обрію. Сусідка знавпроти, що принесла дві кварта свіжовидоєного молока, закінчує щоденну порцію спліток значущим хитанням голови.

— Ви йно дивіться на те сонце. Чи заходило воно колись отак? Велике, як цебер, повний крови. Вам не треба й казати, що це значить. Самі добре знаєте. Будьте здоровенькі!

У фіртці вона розминається з довгою, худорлявою постаттю, що прямує несміливо до мене. Це Ганасевич, товариш по роботі з податкового відділу. Насторожуюсь. Недолюблюю цього цибатого худяка, як колись його звала, хортового брата. Цю назву йому причепила ще в тих часах, коли він за польської окупації працював у скарбовому уряді. Він тоді походжав по місті з високо задертим носом, був, як казали, таким паном, що без бука й не приступай, і водив за собою на червоному ремінчику великого хорта. І пес і його пан були однаково антипатичні. Це був тип кар'єровича, "хруня", і тим самим підпадав під неписаний закон бойкоту. Син багатих батьків, українців, що мешкали в сусідньому містечку, приїхав він сюди з очевидною настановою п'ятися в пани. За кілька років

ні разу не з'явився ні в церкві, ні на українській забаві і постійно уникав будь-якого контакту з українцями. Зате всіляко запобігав ласки місцевої польської знаті і постійно, поза службою, проводив час в їх оточенні.

Прошу його зайти.

— Не буду перешкоджати?

— Алеж ні, заходьте.

Він, наче скрадаючись, заходить зі мною до світлиці. Прошу сідати. Він сідає на низьку канапу, кумедно закручуючи цибаті ноги.

— А я не уявляв, що ви так гарно живете...

— Пробачте, але чи ви взагалі мали колинебудь потребу і охоту уявляти, як я мешкаю?

— Чому так питаєте?

— Бо не люблю порожніх фраз. Тому тільки. Будьте щирі і признайтесь, що ніколи не пробували уявляти собі моєї хати. Слухаю вас.

Ганасевич очевидно збентежений і не знає, з чого почати. Я зовсім не намагаюся прийти йому з допомогою, бо знаю, що він і так скаже, чого прийшов. Тож хай помучиться.

— Мені справді прикро, що... але справді у вас велика, гарно влаштована хата. Приємно, що наші українці, — це "наші" він сказав з притиском, мовляв, я теж "наш", — уміють аж так культурно влаштуватися... — Він заплів тепер ноги в другий бік. — Пані Галю!

— Слухаю.

— Я бачу, що ви терпеливо чекаєте, що вам скажу. Це ще раз доказує, що ви висококультурна, шляхетна особа. Те, що ви так терпеливо чекаєте, мене власне і бентежить так, що я й не знаю, з чого почати. Те, що вам хочуть сказати, може заставити вас думати про мене зле...

— Чи ви певні, пане Ганасевич, що досі я була про вас доброї думки? — шорсткістю хочу припинити оце хортяче плазування, що викликає в мене гидь.

— Так? — він широко розкритим ротом якимось смішно втягує в себе повітря. — Ви були злої думки?

Так, ви мали право думати про мене, що хотіли... — Він очевидно збентежений. Спостерігаю, як силкується вибresti з дурного положення, в яке поставило його моє запитання. Кістлявим пальцем вимахує в повітрі так, начебто доказує якусь математичну теорему. — То добре, що ви були про мене злої думки... зовсім добре. Так мені й треба. Але, пані Галю, всі ми люди, всі недосконалі істоти, нема що казати. Тож прошу вас дуже, пані Галю, щоб ви не прислухались до того, що про мене говорять у нашому бюрі.

— Про вас я нічого особливого не зачувала. Можете бути спокійні.

Ганасевич розплітає ноги, спирає лікті на коліна, складає долоні як до молитви.

— Пані Галю, казав мені про вас Бум... Я справді розраховую на вашу благородність і...

— Цікаво, що про мене говорив вам Бум?

— ...що у вас є зв'язки із закордоном. — Він це говорить пошепки, споглядаючи то на вікна, то на двері.

Я насторожилась. Куди воно йде?

— Дивно, хто це міг інформувати Бума у таких нісенітницях? А може це просто Бумова вигадка, розрахована на звичайну провокацію, пане Ганасевич?

Ганасевич захвилювався. Метушливо шукає чогось по кишенях, врешті знаходить папіроси й сірники і закурює залашну, доброго гатунку, папіроску. Довгі пальці тремтять.

— Я знаю, що у вас є причини відпекуватися. Я це добре навіть розумію. Але ви не страхайтесь. Благаю вас, не бійтесь мене! Я, як знаєте, людина чесна, і на мою абсолютну дискрецію можете рахувати. Я в трагічній тепер ситуації. В безвихідній ситуації, пані Галю.

— Що це з вами? Погрожує вам арешт? — Мене дивує. Якщо ця чудернацька сцена не якийсь вишуканий вид провокації, бо ж від нього можна всього чекати, то звідкіль він може знати про можливий

арешт, коли це виключене, щоб про плянування НКВД міг хтось іззовні довідуватися.

— Ах, ні, не арешт! Зовсім не арешт. Але мені треба негайно тікати закордон.

— Товаришу Ганасевич, мені дуже приємно, що я викликаю у вас стільки довір'я, що ви ні до кого іншого не звернулися по допомогу. Але, на жаль, мушу вас таки дійсно розчарувати. Бум вас фальшиво інформував. У мене ніяких зв'язків із закордоном немає.

— Яке нещастя! Ну, добре, то може у вас є якісь приятелі, знайомі, що такі зв'язки мають. Я маю доволі засобів, щоб оплатити...

— Все це зайве...

— Очевидно, у вас можуть з'явитися підозріння. Але я клянуся на Бога, на честь, на своє здоров'я, на пам'ять моїх батьків, що я сам прийшов до вас, що ніхто не знає, що я тепер у вас.

— Я, товаришу Ганасевич, далеко від бажання довідуватись про причини, що вас спонукують шукати ходів на той бік. Співчуваю вам дуже у вашому положенні, але скажіть, це Бум вас прислав до мене?

— Хороши Господи! Він і не підозріває, що я можу бути у вас!

— Ха-ха-ха, не підозріває? Коли ви сповідаєтеся йому з потреби тікати, а він спрямовує вас до мене по допомогу, то ясно, що не тільки підозріває, але й має певність, що ви до мене таки підете. Не так?

— Це було давніше, коли в мене не було потреби тікати. Давніше він мені про це казав. Тоді я не знав, що буду у вас шукати допомоги.

— Відкіль же у Бума такі інформації? Це справді надзвичайно.

— Цього я не знаю.

— А може при цій нагоді він ще щось вам казав? Ну, звичайно, мусів щось казати. Що саме, товаришу Ганасевич? — Я говорю повільно, самопевно.

— Абсолютно нічого, присягаюсь! — Він переносить погляд на свої сплетені пальці. — Повірте, як мені Бог милій!

— Навіщо присягатись? Ви не перед судом. Я вам вірю.

— О, дорога приятелько! Я був певний у вашій допомозі. Ця доброта на вашому обличчі...

— Даремна ваша певність. Навіть після ваших присягань запевняю вас, що допомогти вам таки не можу, бо ніяких зв'язків не маю.

— Значить, відмовляєтесь?! — В його голосі, крім розчарування, забриніла нотка, яка мені рішуче не сподобалась.

— Я не відмовляюсь, я тільки стверджую свою неспроможність вам допомогти.

— Я мушу втекти. Ваша відмова для мене кінець. Розумієте?

— Пане Ганасевич, поставмо справу ясно. Ви апелюєте до мого благородства, співчуття, домагаєтесь допомоги. Не підозріваю вас у тому, що ви якимсь нерозважним вчинком, політичним чи кримінальним, створили нагальну потребу втечі. Надто ви обережні, надто льояльні. Знаю чейже вас з часу польської окупації.

— Я тоді таким мусів бути.

— Звичайно, за кусок хліба з маслом ви мусіли таким бути.

— Не перечу, хай буде за кусок хліба.

— Так, але задля куска душі, що її в собі носите, ви не спромоглися на льояльність супроти ваших батьків, чесних українців, не кажучи вже про українське суспільство. А так ви вашою льояльністю супроти польського займанця заробили на погорду і презирство того середовища, до якого я належу. Пробачте за щирість. Але щирість, я думаю, невід'ємна частина благородства. Чи не так?

— Ви надто суворі і несправедливі.

— Можливо. Але не те я хотіла вам сказати. Отож ваша подивугідна льояльність і пристосувальна вмільість здобули вам повну симпатію керівних органів установи, де ми працюємо, і напевно інших установ, важливіших за нашу. Тож звідкіль у вас цей панічний страх?!...

Сиджу проти нього схвильована, ледве стримуючи бажання образити його лайливими словами і викинути за двері. Ні, не можна. Марійка мене осудила б за такий нерозважний вчинок. Дивлюся на видимий знак Божого допущення, Ганасевича, і думаю, чи б не застошувати до нього китайського маскувального методу. Марійка так вчинила б.

— Справді, товаришу Ганасевич, у вас немає ніяких підстав до такої паніки. Візьміть себе в руки, не піддавайтеся настроям. Мені дуже прикро за мої терпкі слова, а ще більше, що не можу вам допомогти, якщо у вас дійсно є якась, не уроена, причина до втечі. Мені ніколи не приходило на думку нав'язувати контакти з якимись темними типами, що вештаються через кордон... Ех, далєбі, киньмо говорити про це! Роздумайтеся. Чи зле вам в радянських умовах?

Він сидить мовчки, скубе себе за кінчик вуха і мовчки приглядається до свого черевика.

Підводжуся. Що ще сказати йому, щоб не піти за поштовхом, спровокованим його тупою мовчанкою?

— Може хочете з нами повечеряти? У нас нині кулєша з молоком.

Він мого запитання наче й не чує. Пильно дивиться мені в очі.

— Скільки то людей продістається закордон! Як це вони роблять?!

— Ви хіба не знаєте? Всім це відомо.

— А я не знаю. Досі цим не цікавився.

— Гарзд, я вам скажу. Отож утікач мусить ризувати. Перейти одні дроти, що впоперек ріки. Увійти в ріку. В ріці є другі дроти. Треба і через ці передістатись і переплисти ріку. Правда, кордон пильнують пограничники і, якщо вони запримітять втікача, відкривають крісовий або скорострільний вогонь. Отак, січуть собі по воді кулями. Коли ви річку перепливете, ви вже на німецькому боці. Але це дуже небезпечна переправа. Багато допливає лише до середини ріки, але мало-хто вилазить на німецький берег. Гинуть, переважно, ще поки вступають у воду. Ті, щасливці, що

досягли середини, пливуть уже, не ховаючись, серединою ріки, горілиць, байдужі до всіх небезпек.

— Куди пливуть? — якось непритомно запитує Ганасевич.

— Куди вода понесе. Думаю, що до Висли, якщо хтось не виловить по дорозі.

Він видимо здригається.

— Гарно ви це все представляєте! Привабливі перспективи!

— Не я, а ті, які щось про це знають. Може то й неправда. Тому, коли у вас дійсно потреба тікати, пробуйте. Маєте ви тут постраждати з невідомих мені причин, пробуйте, може пощастить, може не запримітять вас прикордонники, може ви під щасливою зіркою роджені. Але щоб ви не простудились, вода вже хіба дуже холодна в ріці. Незабаром, коли вона вже замерзне, може легше буде. Не знаю.

Стало темніти, і мене бере острах, що непрошений гість може задержатись, а я ж мушу ще збігати до Марійки. Власне вона сьогодні має перебрести ріку і повернутися назад. Як же мені його позбутися?! Я так хвилююся за Марійку!

— Що ж мені робити? — Голос у Ганасевича втомлений, а головне він не виявляє ніякої охоти відходити.

— Врешті, товаришу, — тут я знову підводжуся, — хочу вам пригадати, що я, так само як і ви, громадянка Советського Союзу. Система цієї держави мені відповідає і подобається. Цим разом я забуду про справу, в якій ви до мене зверталися. Але заявляю, що коли ви вдруге до мене в цій справі звернетесь, то я, згідно зі своєю совістю, переконанням і обов'язками чесної громадянки, мусять повідомити про це органи безпеки.

Цю тираду я виголошую одним духом, і мене дивує, як це гладко й заокруглено формується моя декларація політичної лояльності всуміш з погрозами.

Я сподівалась, що наслідок моїх слів буде розтоплювальний, і Ганасевич, як буває лягаві, з піджатим

хвостом, зникне з хати. Але я недоцінила свого гостя. Він вдягає на своє обличчя маску холодної байдужости і кидає відплатну затруєну стрілу:

— Я не можу відмовити правильности ваших міркувань, тим більше, що й сам маю окреслені симпатії до радянської влади. Нинішня моя візита у вас і вся розмова, що непотрібно нас обох схвилювала, це вислід хвилевої депресії, викликаної особистими переживаннями, які не мають нічого спільного ні з політикою, ні з кримінальними проступками, в чому ви мене підозріваєте. Взаміну за вашу вважливість до мене і готовість допомогти, мушу вас попередити, що, згідно з інформацією Бума, ви — на чорному списку НКВД. Раджу берегтися, бо у большевиків нехить до режиму, як і вияви перебільшеної льюальности, міряється однією міркою.

Мене огортає бажання за всяку ціну змазати з осоружного лица облудну співчутливість до мене, показати, що я добре знаю її ціну і вийти переможцем у цій грі. За що саме? З цього не здаю собі справи. Але сама гра і можливість виграшу хвилюють мене як газардового картяра. Так, очевидно, за цією грою напевно діє самозбережений відрух і у мене і в нього, хоч обоє ми, кожне на свій спосіб, маємо причину почувати себе цькованою звіриною, а не мисливцем.

— На чорному списку, кажете? Ну й новина! Таж усім відомо, що родина репресованих автоматично попадає на чорний список. Ця обережність органів безпеки розумна і потрібна. Але їм також добре відомо, що найменшої участі у вчинках, за які взято мого чоловіка, я не брала, і що у мене готовість і добра воля конкретними ділами викреслити своє ім'я з чорного списку. І я його викреслю, товаришу Ганасевич, будьте певні!

Співчутлива маска з лица Ганасевича зникає. Добре, чудово! Далі, далі! Це для тебе, а тепер ще й Бумові...

— А Бумові ласкаво перекажіть, що коли він і далі буде мною цікавитись, то я не завагаюся детально

познайомити його особу з НКВД. Може вони там дещо знають про цього ексбуржуя, але певно не все. Їм дуже цікаво буде довідатися, що в нього, наприклад, наскладана чимала купка золота, здобута на своїх же земляках з хабарів. Що він, наприклад, насміхається із зле вдягнених советських громадян. Що він, наприклад, не пропускає нагоди, щоб не покепкувати злобно з голови райфінвідділу тому, що той не вміє ні читати, ні писати гаразд, що для того, щоб витягнути процент з якоїсь невеличкої суми, тратить багато часу, і що всі вони, ті партійні бонзи, це його ж слова, безграмотні йолопи. Передайте це Бумові.

Запала мовчанка. В кімнаті присмерк затирає контури меблів. З Ганасевича він зробив тичкувате опудало, штивно посаджене в неприродній позі на канапу. Його обличчя нагадує тепер гротескову машкару египетської мумії. З-за вікна доходять хлоп'ячі вигуки.

Хруснули суглоби його розплетених пальців, і він повільно звівся.

— Пробачте, але я йому нічого з цього говорити не буду. Мені вже треба йти.

— На прощання прийміть від мене пораду, товаришу Ганасевич: не думайте про мандри, не шукайте небезпечних пригод. Натомість візьміть історію партії, визубріть її гарненько, продумайте і включайтеся в процес перебудови суспільства за зразками, які там вивчите.

— Застарий я, щоб напам'ять книжки вивчати, хоч згідний з вами, що історія ВКП(б) прекрасна книжка.

— Ваші роки якраз відповідні до філософічних роздумувань. А філософія діалектичного матеріалізму допоможе вам знайти рівновагу духа і поглибить вашу громадянську мораль... Теж саме порадьте і вашому другові Бумові.

Ганасевич ще щось хоче сказати, але я вже відчиняю двері і даю йому дорогу. — Добраніч!

Кладу Мартусю спати. Моя дитина лащить мене, заглядає примильно в очі, лоскоче ніжними пальчиками. Знаю, знаю, чого вона хоче. Час починати

безконечну казку про мандри ведмедика з куцохвостим зайчиком і колючим їжачком. Я оповідаю, вигадую для мандрівників неймовірні ситуації. Казочка кінчається пісенькою, яку співає ведмедик своїм товаришам. Мартуся вже спить. Гашу світло, але не лягаю, сповнена несупокоем і злим передчуттям. І раптом темну ніч роздер ляскіт далекого пострілу. За ним другий, третій, ціла серія. Блискавкою з'являється тривожна думка: це по Марійці! Марійко, моя ти безстрашна подруго! У горлі печуть невиплакані сльози.

Тиша. Мама і нові мешканці нашої хатки вже напевно сплять. Глуха, тривожна тиша.

Я застигла на каналі в напруженому, непорушному вицікуванні. Скільки так проминуло часу? Обов'язково мені треба заскочити до Марійки на мить. Вже, негайно! Але що, коли її зловили і в неї у хаті гончі пси? А що, коли впаду їм у руки?

Годинник вибиває дванадцятку. Годі зволікати! Що буде, то й буде. Треба йти. Підводжуся, вдягаю плащ. Втім, чую тихий скрип вуличної фіртки. Що це знову таке?

Підходжу до вікна, відхиляю злегка фіранку. Боже мій, це вона, Марійка! Навіть у темряві впізнаю її тендітну постать.

Притьмом відчиняю входові двері, і вже я біля неї. Вона кульгає, вона ранена! Обіймаю її і допомагаю піднятися на сходи. Двері замикаю на два спусти.

— Швиденько, Галю, перев'язку треба зробити.

— Прострелили?

— Ні, на дротах у воді продерла, чи дуже, не знаю, але пече нестерпно... Добре ще, що якимось сюди зайшла.

— Нам треба піти до Мартусиної кімнати, там тільки одне вікно. Зіприся на мене...

Входимо до дитячої кімнатки. Сплячу Мартусю переносу до своєї спальні, а на її ліжко помагаю лягти Марійці. Заслоняю щільно вікно важкою оксамитною капою, а абажур настільної лампи накриваю шалем. Свічу і кидаюсь до Марійчиної ноги. Мене злякало те, що я побачила.

— Треба негайно лікаря! Я зараз побіжу, Марійко! Рану треба зашити.

— Виключене. Хіба не здаєш собі справи з положення. В місті поготівля. Певно все НКВД на ногах, не кажучи вже про прикордонників. Вони тут кругом нишпорять. З рук їм виховзулася звірина. Роби, що можеш, але про те, щоб бігти за лікарем, немає мови. Не забувай, що прикордонники мене бачили, і я лише чудом висмикнулася їм з рук.

— Болить дуже?

— Чого питаєш? Не хочеш хіба, щоб плакала?

Марійка лежить на ліжку, ногу поклала на крісло. На підлозі під ногою вода в мидниці. Рана глибока. Прочищування триває довго, зате я певна, що в ній не залишилось ні крихітки нечисти. Краєчки рани розправляю і схоплюю під плівкою розбитого яйця, що під його шкаралущею. Плівка засихає і вдержує краї рани.

Дивлюся на бліде Марійчине личко, що в тіні, поза кругом притемненого світла. Витираю її чоло, густо зрошене краплями поту.

— Якби не те, що я під час операції боялася, що мій хірург упаде зомлілий на підлогу, бо білий був як стіна, то я сказала б, що він загубив покликання, — блідо усміхаючись, старається пожартувати Марійка.

Я ще витираю сліди крові на підлозі, виношу мидницю з закривавленою водою і щойно тепер помагаю Марійці роздягнутись.

— Будеш спати?

— Буду. Але ти, Галю, ще мусиш побігти до моєї хати. Садами і городами просунешся непомітно. Забери пакет з цератової торбини...

— Котрий? Тут їх два?

— Той більший... Покажи. Так, цей. На нього в саду, в очеретяній будці чекає Івась з Онишок. Ти його знаєш. Той самий, що ти вже раз з ним мала зустріч. Дай йому пакет і накажи від мене, щоб не смів рухатися з ним аж до пізнього ранку. Хай переспиться в садку, в будці. Батьки мої, певне, не сплять. Зайди до

них, — двері не будуть зачинені, і скажи, що я у тебе. Про ногу не згадуй.

— Вже йду, а ти спи. Я скоро повернусь.

Та повертаюсь я аж над світанком. Зуби стукочуть з холоду і остраху, що хтось мене приловить на цих мандрах по чужих садах і городах. Біля нашої фіртки помічаю чорні, великі плями. Це плями крові. Тут стояла Марійка.

Треба негайно змити цей “корпус делікті“, що з кожною хвилиною, як роз’яснюється надворі, стає небезпечнішим.

Але з цементового хідника не так легко змити кров, коли вона вже всякнула в цемент і присохла. Беру з городця землю, посипаю плями і розтираю її. Та під розтертою землею вони не зникають. Яке щастя, що на вулиці нікого ще немає. З бочівки, що під ринвою, набираю підливачкою дощівки, поливаю розсипану землю і розтираю її жмутом трави. Тепер плями, хоч і залишилися, але вже не виглядають як кров’яні.

На доріжці до сходів слідів крові немає. Зате багато краплин на килимчику у передпокої. З ними поруюся миляною водою і губкою.

Марійка, здається, має гарячку. Вона спить, притиснувши зложені в кулаки долоні до грудей. Боже, хоч би не було зараження! Хай ще спить.

Я вже не лягаю, бо яке там спання. Присідаю біля Марійки. Дивлюсь на її ніжне личко. Марненьке воно. Вся Марійка така ніжна, така тендітна. Між чорними бровами пряма, невеличка риска, вираз вольовости, час від часу поглиблюється і темніє. Йї щось гривожне сниться. Підводжуся змучена, гашу лампу і знімаю з вікна капю. Вишукую в комоді дві пари чорних панчіх. Марійка вранці мусить іти на працю. Вона вчить у школі, а немає кмітливішого ока над око дитини. Діти можуть запримітити, що в учительки перев’язана нога. Під подвійною парою панчіх, може, не буде дуже видно.

Марійка вже прокинулась. Рана не виявляє ніяких

познак запалення. Лице у неї дуже змінилось, щоки запалися, очі підкружені, і жаліється на велику втому. Підчервонуєю їй щоки й губи і вирішую, що її загальний вигляд задовільний.

— Якщо почуватиму себе добре і не буде ніяких ускладнень, — каже мені на прощання, — то проходитиму перед дванадцятою попри фінвідділ. Точно за п'ять дванадцята виглянь у вікно. Йду, значить усе гаразд. Коли ж не побачиш мене, знай, що я пішла до лікаря. До побачення, моя добра Галю! — і вона глибоко заглянула мені в очі. — Дякую, мала жіночко, за велике серце...

До полудня тільки й думаю я що про неї. Барбар запримічує моє хвилювання і допитується про причину.

Взаємини з ним після львівської пригоди уклались в такий спосіб, що обое ми робимо вигляд, начебто нічого взагалі не сталося. Але тінь тієї пригоди тяжить між нами. Відчуваємо штучність наших взаємин. Він і не пробував мене перепросити, не виявив каяття, вважаючи напевно гудз на своїй голові і подертий піджак за цілковите вирівняння порухунків.

— Клопоти? — питається він, не дивлячись на мене.

— Звичайно.

— Грошові, родинні чи може мужчини надокучають?

— Одне, друге і третє.

— Хто це з черги скаламучує ваш спокій?

— Вам діла до цього немає.

— Може і є!

— Киньте, Барбаре!

— І не думаю. Хочу допомогти вам нахабу відігнати.

— Ха-ха-ха! Ви, нахабу відігнати? Це добрий жарт.

— Не смійтеся, я справді звільню вас від клопоту із зальотником, коли це хтось із наших. Не вірите в мою доброзичливість? Хто такий, кажіть.

— Не скажу і не допитуйтеся. Залишіть мої справи мені самій. Вашу лицарську зберігайте для дів-

чини, що захотіла б вийти за вас заміж. До речі, — тут я міняю тон, ніби зовсім не нав'язуючи до попередньої теми, — що ви можете сказати про Ганасевича? Як він працює?

— Робітник непоганий. Своє діло добре знає, але... за ним тягнеться сморід панського минулого і, як розповідав мені наш конюх, що в сусідстві з ним живе, у нього ще й любовні афери з наслідками. Почекайте... чи не він це до вас залицяється? Ах, це значить він!

— Цього я вам зовсім не казала.

— Ви не казали, але я знаю, я вже певний. От сволота!

— Які ж це історії за ним?

— А ось. Ви не чули? За Польщі раз-у-раз міняв покоївок та й нагуляв з двома трьох дітей. Тоді він їх якось укоськував, користуючись впливами у панів. Вірікався свого батьківства. Навіть було, що погрожував тюрмою за шантаж бідним дівчатам. А ось тепер діло пішло до суду, і прохвостові присудили такі аліменти, що з його зарплати не багато йому й залишатиметься.

— Паскудник.

— От-от. І такий паскудник посмів до вас залицятися!

— Слухайте, Барбаре, Ганасевич до мене ніколи не залицявся, і залишіть його в спокої.

— Ну, добре. Але ви чоловікам не вірте. Бачите, які бувають.

— Еге. Не буду вірити. Маю і я деякий досвід, про який вам відомо.

— Ну, ну, не треба згадувати. Правда, я супроти вас трохи погрубіянив, але тепер маєте докази, що вас шаную і поважаю.

— Так, товаришу Барбаре, і я вам за це вдячна.

**

За десять дванадцять. Через п'ять хвилин проходите Марійка. Беру книги зі стола і вкладаю їх у шафу так, щоб бачити вулицю. Далі вдягаю шапочку і поправляю її перед віконним склом. Ще далі витираю

клаптиком паперу пляму на склі. Марійки немає. На ратуші б'є дванадцята. Значить, вона у лікаря. Мені треба туди негайно, бо ж у мене всього година обідньої перерви.

Старий лікар приймає мене затурбованою усмішкою. Рядом з ним Марійка. Він оглядає рану і по якомусь часі вирішує:

— Треба робити операцію. Пацієнтка мусить іти до шпиталю.

— До шпиталю!? Це неможливо! Неможливо до шпиталю. Чому не тут, докторе?

— Ах, розумію, розумію! — він дивиться то на Марійку, то на мене крізь грубі скельця своїх окулярів. Йому, певно, зразу стало ясно, що рана політичного походження і тому й мови не може бути про шпиталь. Він, як я здогадувалась колись зі слів мого батька, був членом УВО і добре розуміє такі речі.

— Клопіт, дітоньки, в тому, що без асистента я не можу провести забігу. А де ж тут асистента дістанеш? Властиво є один, але коли таке діло...

— Докторе дороженький, дозвольте мені! Я буду асистувати, добре?

— Алеж так, о, так, щоб лише твої нерви не тее... А, правда, це ж ти робила перев'язку... Казала Марійка, що ти...

— Прошу вас, тільки скоро, скоренько! О першій я повинна бути в бюрі.

За декілька хвилин Марійка під легким наркозом лежить на білому столі. Я в лікарському халаті подаю інструменти, вату, антисептик, засилую голку. А наш поштивий, любий доктор вправними руками витинає клаптики тіла з рани і преспокійно говорить:

— Начебто ловили когось цієї ночі. Стрілянина, бігали попід моїми вікнами то сюди, то туди, спати не давали. Але, либонь, нікого не спіймали. Не зачувала ти? Та цур йому та й пек. Мене це діло не цікавить. Я людина неполітична. Не спіймали, то й не спіймали. Яке мені діло до того. Правда? — гуторить він, простуючи плечі по закінченій операції. Але радісна усміш-

ка сірих, сильно збільшених скельцями окулярів очей, що перебігають від мене до блідого личка Марійки, говорить щось зовсім протилежне...

Точно о першій я вже в фінвідділі. Голодна і втомлена докраю. А Барбара як на те напала балаканина, і він не дає мені спокою. Вичікую п'ятої години, щоб піти замовити фіру, яка перевезла б Марійку від лікаря до її хати. Я така втомлена і сонна...

Біля четвертої входить завідувач і повідомляє, що по праці відбудуться збори МОПР-у*).

— Вас, товаришко Галино, чекає сьогодні відзначення.

— Невже? Що саме? Можна знати?

— Вас ми проектуємо вибрати на касира нашого відділу.

— О, справді?

— Праця не важка, але добра, почесна.

**

О п'ятій почали сходитися. Мені так спішно, а вони ледве тягнуть ноги. Перші, що прийшли, посідали і покурюють. Зразу з'являється прикметна всім советським зборам синьо-сіра хмара смердючого диму з злякисного тютюну.

У першому ряді сидить, заклавши ногу на ногу, Бум. Він за м'ясистими губами, розтягнутими в постійну усмішку задоволення, стримує позіхання. Біля нього Ганасевич, який витягнув свої довгі ноги трохи не під президіальний стіл і підпер підборіддя довгим, кістлявим пальцем. Ця поза мала б означати: ось я в повному скупченні і повний поваги до того, що тут говоритимуть. Далі інспектори. Вони майже всі українці зі сходу, а коли котрийсь із них жид, то чогось прикидається українцем. Для чого — не знаю. Позаду скупчено, громадкою позасідали польки. Вони демонстративно держаться разом і неприховано глузують з "ваньків". Намагаються показати свою вищість від довколишнього "хлопства". Решта це жиди і жиді-

---

*) МОПР — Міжнародна Організація Помочі Революціонерам.

вочки різного віку, що якимись ходами повпихалися до установи, мало що або нічого не вмючи. Нарешті, наш брат, здебільша сільські кооператори, що на їхніх обличчях нічого не вичитаєш, нічого не збагнеш. Я переконана, що більшість із них це досвідчені, високо-свідомі підпільники з рядів ОУН.

У ході "демократичного" обирання правління МОПР-у товариш голова, такий собі смішака з маленькими синіми очима і дрібненькими зубчиками, пропонує мене на касирку, а інспектора податкового відділу, безпартійного українця Миколаєвича — на секретаря. Кандидатів збори прийняли оплесками і обрали одноголосно.

Сідаю за президіяльний стіл, і ось переді мною галерія живих масок, які закривають, кожна на свій спосіб, ворожість до нового режиму, до цих кількох чиновників з партійними білетами, глибоке знудження, а над усе бажання покинути це безглузде збіговище і піти собі додому.

Але всі сидять, усі вдають, ніби слухають, що говорить товариш голова.

Я вмліваю з голоду, втоми і бажання заснути. І обличчя присутніх, і промова голови, що тягнеться вічністю, зливаються в моїй уяві в якусь кашу, що булькає у величезному казані. З цієї саламахи вистрибують фрази, що в інших обставинах, певно, викликали б у мене гомеричний сміх: "...Зібрати гроші для допомоги голодуючому пролетаріатові, експлуатованому буржуазією Франції, Англії, Італії, Мадярщини, Америки... Ми в квітучій країні соціалізму... на нас звернені очі... Вони очікують свого визволення... ми їх визволимо... тож допоможемо їм нашою щомісячною складкою, щоб вони могли дочекати тих радісних хвилин... Покажімо нашу палку любов до улюбленого вождя, нашу вдячність дорогому Йосифові Вісаріоновичу Сталіну..."

Я певно була б заснула з нудьги, якби не випадок, що сколихнув знудженою громадою "мопрівців", протверезив і заставив мене забути про втому.

Ще від початку зборів при дверях стали два наші конюхи. Кожний з них підпер по одному одвіркові, зміркувавши, очевидно, що пхатися їм поміж вищій соціальною прошарок незручно. Стояли собі, покурюючи величезні цигарки, скручені з газетного паперу. В одного з них темніли свіжі синяки під очима. Напередодні мені розповідали, що міліція мусіла наводити лад в його домашньому вогнищі, коли він повернувся додому підхмелений далеко поза норму і жінка освідомила його в тому так енергійно, що він протверезів і почав відплатну акцію. Та акція розгорнулася до таких розмірів, що сусіди вирішили закликати міліцію. Характерно, що коли з'явилися міліціонери, то подружжя — вона, що ледве звелася з підлоги, і він з покривавленим лицем, — поставилися рішуче проти втручання представників публічного ладу в їхнє сімейне щастя.

Це й же самий конюх, коли в промові дійшло до прізвиська “найлюбішого вождя”, наслуховавшись при доривочних нагодах різних овацій, вирішив тепер попередити привяних. І ось він хрипким, тубальним голосом загудів:

— Браво Сталін! Сталін біс, біс! Йосиф Вісаріонович біс!

Що Сталін біс, в тому була переконана абсолютна більшість привяних. Але що це переконання хтось висловить так явно, так голосно і в таких обставинах — це вже переходило межі навіть буйної уяви. Всі розуміють, що “біс” конюха має інше значення, але Сталін-біс, вийшло зовсім однозначне. Так, отже, і сприйняли.

Партійна дресура дозволила тим, з партійними квитками, скоріше, як іншим, прочуняти з враження, і вони почали бити в долоні, обертуючи конфуз у звичну овацію на честь “великого вождя”. За ними пішла вся зала.

Конюха тієї ж ночі вивезено враз із жінкою і двома дітьми туди, де раки зимують...

Просто зі зборів іду на передмістя до далекого родича, який має коні, і прошу його перевезти Марійку від лікаря до її хати.

Пізно ввечері Марійка, нарешті, у себе вдома. Щастя, що завтра "вихідний день" і вона не муситиме йти до школи.

На другий день лежу довше, як звичайно, в ліжку, коли чую, що мама з кимсь в передпокої говорить. Прислухаюся. Пізнаю голос Марійчиної мами. Вдягаюся і занепокоєна виходжу. Довідаюся, що Марійка має високу температуру.

— Треба зараз до лікаря.

— Лікар вже був у неї.

— Що казав? Чи небезпечно? Зараження? — не-терпеливо питаю.

— Ні, нога добре... в неї запалення легенів, здається...

— О! — зідхаю з полегшею.

— Догодила собі... — витираючи хустиною заплакані очі, дорікає старенька.

— Безоглядні ті діти, проси їх, моли, ні, вони ліпше знають, що роблять... — від себе докидає моя мама.

— Я тільки вдягнуся і зараз побіжу до неї. Записав лікар якісь ліки?

— Записав і залишив якісь. Марійка на тебе чекає.

**

Дивлюся на зарожевіле марненьке личко на великій білій подушці. Личко оточене чорним, кучерявим волоссям, кривиться від болю. Марійці важко дихати. Віддих плиткий, прискішений. Дивиться на мене блискучими, побільшеними очима.

— Сідай, Галю, і слухай добре, що скажу.

Присовую крісло до ліжка, нахиляюся до неї, щоб краще чути, бо голос у неї тихенький.

— Слухай... За Горохівським лісом будують новий бункер. Треба встановити його положення і приблизну величину. Мене, бачиш, закарало. Завдання мусіла виконати я. Тепер, прошу тебе дуже, виконай ти його. Зробиш це, Галю?

— Як тобі сказати... ти мене заскакуєш, це ж велике завдання, я...

— Так, і важливе. Якнай докладніше вивчи відтинки мапи між Горохівкою і потічком, що замикає там лісовий комплекс.

— Але ж там заборонена зона...

— Так. До праці біля бункера нікого з населення не беруть. Справа не була б такою важкою, коли б брали місцевих робітників. Певне там знайшовся б хтось із наших...

— Чи я зумію?...

— Зумієш! Прошу тебе, зробиш це за мене?

— Постараюсь. Який реченець?

— Реченця немає. Якнай скорше. Зробиш?

— Зроблю.

Марійка не наказує, вона просить мене виконати завдання, яке, певно, була б прекрасно виконала. Вона знімала пляни польських тюрем, дворців з прикметною їй точністю. Пригадую, як разом ходили шкіцувати плян нашого залізничного дворця. Я хвилювалась, боялася викликати до себе підозріння залізничників. А Марійка гордо, спокійна ходила довкруги приміщень, до яких доступ був заборонений, записувала їх об'ємність, і, на диво, виміри в остаточному пляні досконало згоджувались.

Дивлюсь на неї з вдячністю за її довір'я до мене. Знаю, вона ще й іншими дорогами старатиметься дістати плян бункера. Значить, я не мушу його виконати, я тільки можу це бажання сповнити.

**
*

Листопад. У фінвідділі холодно, я сиджу в светері і в плащі. Входить завідувач в грубому лисячому футрі. Червоний, розігрітий і сміється з мене. Змерзлюшкою називає. Боронюся як можу, пояснюю, що є різниця між моєю працею і його: моя сидяча, непорушна, а він багато ходить. Він розкотисто сміється приємним басом. Опісля жаліє мене, але допомогти не може, хіба ...і нагло сині очиці під хутряною шапкою скісніють вгору: — Хібащо ви, товаришко бухгалтер, прискорите полагодження ордеру на дрова в надлісництві.

Здивована цією пропозицією, дивлюсь на "пухнастого звірика", і вже за хвилину погоджуюся їхати до надлісництва. Приспішую можливість погрітися біля кахлевої печі. Хто знає, може вдасться виконати й друге завдання.

Іду тими самими кінями і з тим самим візником, що віз мене після повороту зі Львова. Яка чарівна їзда! Коли виїхати на горбок, кругом мозаїка піль, а по ній прожилками, як щілини в старому мурі, стежечки, до-ріжки. Далеко на обрії майорить ліс. Це той, що до нього їдемо. Він здалеку видається барвистою гусільницею, поцяткованою червоним, темнозеленим, золотистим і рожевим. Понад злинялими кольорами осінніх піль, порізаних межами й борознами, ліс у прозорому повітрі здається аж тремтить і вабить, вабить. Коли б скоріше до цього кольорового дива! А небо! Таке глибоке і голубе. Ні, сине воно, сине і холодне. Ранкове сонце зовсім не гріє, і подихи легкого вітерця несуть доволі в'їдливий холодок.

Я вгорнулась у велику, вовняну бурку, і мені тепло. Лише по лиці приємно ховзається студінь, збуджуючи охоту широко відкрити уста і пити цей прозорий холод, що йде з пресинього неба.

Іду, і ніякого пляну не маю, як саме виконати завдання, яке так дуже хотіла б виконати. Коли про нього думаю, то по плечах пробігає холодок, і від нього мене й бурка не хоронить. Боюся, от і все! Боюся, що мене десь просічуть з скоростріла. Боюся, що зловлять і пришиють шпіонаж. Боюся, що мама з Мартусею залишаться самі, здані на голод і недостатки, боюся, що повернуся з нічим, що... Словом, коли думки відвертаю від казкової краси осіннього українського ранку, тоді муляє мене страх.

Знаю, що перед виконанням завдання, підпільник повинен опрацювати кілька проектів для різних ситуацій. Треба передбачити перешкоди. Знаю, що так робить Марійка, так роблять Іван і Ірина. Плян дії вимагає глибокого продумання, передбачливості і математичної точності.

У мене немає тих прикмет, що їх мають Марійка й інші друзі. Ті дрібні послуги, що їх мені доручають, виконую імпробізовано, керуючись інстинктом, а не розумом. Не раз, коли щось виконаю не зовсім згідно з дорученням, Марійка співчутливо похитає головою і оцінює мою послугу словами, що мене таки справді болять: — "Евіг вайбліхе".

Ідемо вже якийсь час прорідженим від листя лісом, по ясній смузі м'якої дороги, при якій нагло з'являється велика біла хата з темним череп'яним дахом. Біля брами вітає нас величезна кудлата собака з білими кудлатими цуценятами. Коні не бояться на міцному ланцюгу прив'язаної собаки. Зіскакую з воза і беру одне цуценя на руки. В мене бажання забрати його з собою додому, одначе, знаю, що цього не зроблю. Собака бреше на мене, грізним басом, а цуценята бреньчать дзвіночками.

По чисто вимитих дерев'яних сходах входжу до сіней, а звідтіль у простору, теплу кімнату. Крізь великі, чисті шиби сипле густе, золоте проміння, і я, присівши біля чорнилом похляпаного стола, дивлюсь на неймовірну красу лісу, що за вікном. В мене стискається горло. В мене пристрасне бажання залишитися тут, жити тут з своєю маленькою родиною. Від вапном біленої печі йде тепло, а осінні мухи граються на підвіконні.

Для мене не є несподіванкою, що бухгалтером працює тут старий приятель мого батька. Низенький надлісничий, присланий сюди з Чернігівщини, прихильно мене приймає і каже бухгалтерові, щоб оформив ордер на дрова.

Коли ми з стареньким бухгалтером виходимо до другої кімнати, він жаліється мені, що його положення тут стає з кожним днем нестерпнішим. Заїжджають сюди всякі головуси в уніформах, якісь директори, інспектори, енкаведисти, вимагають, лаються, погрожують, принаглюють рубання лісу, але не там, де його рубають, а тут, в канцелярії.

— Чи там у вас в місті такий самий балаган?

Кінець світу. Чую, що колись впаду тут на апоплексію, або мене кудись запроторять. Як приймав це становище, думав, нехай стану книговодом, невелике діло. В лісі спокій, тиша, якось перетриваю. Ага, перетриваєш з ними! Мав я з польськими дияволами, що заливали сала за шкуру, а вже з московськими люциперами, бігме, не витримаю.

На дроворубів понаприймали таке каліцтво, що й пилкою тягати не вміє, пляну й на половину не виконується, дрова давай, надлісничий якийсь полатайко, ні бе, ні ме, все на мене, а тут ще й заборонені зони позаводили, що як петля на шию...

Мене наче хтось шпилькою шпигнув. Заборонені зони. Маю вже нитку до клубка. Треба поштивого старика взяти на спитки. Мусить же він щось знати або має когось з дроворубів чи лісничих, що від них довідаюся щось, а, чого доброго, може якось пролізу в ту кляту зону.

Вже укладаю невинне запитання, щоб завести розмову про заборонену зону, коли це стукіт кроків. Відчиняються двері і вскакує хлопчина:

— Товаришу бухгалтер, вас кличе товариш надлісничий, там приїхав хтось з НКВД чи що...

Старенький виходить і я за ним. В канцелярії справді чорнявий старшина НКВД. Вимагає негайно оформити ордер на велику кількість дров.

Я ні в сих, ні в тих. Мій ордер полагоджений, але змоги говорити зі стареньким вже не маю. Може пізніше...

Виходжу з будинку надлісництва. Приємно війнуло в обличчя холодне повітря із запахом осіннього лісу і — принесло надхнення. Знаю, що зроблю. Це ж так просто! Почекаю тут під претекстом, що розболілась голова, десь так до обіду. В обід почастую свого візника тією горілкою, що її взяла "для оформлення ордеру", впою його так, щоб узяти віжки в свої руки. Вдаючи, що заблудила, переїду через межу заброньованої зони. А по возі хіба стріляти не будуть...

Дихаю на повні груди і з гордістю почуваю, що Марійка не мала б тепер найменшого приводу похитувати головою. Мені легко і радісно.

Прив'язаний до високого тину, скубе траву осідланий чудовий, гнідий кінь. На ньому, мабуть, приїхав енкавидист. Іду до нього. У мене непереможна охота погладити його лискучу шию, попестити довгу морду, завітчану на чолі білою зіркою. Підходжу без остраху, бо коней люблю, і вони це відчують. Колись їздила на коні не найгірше...

Гнідий перестає скубити траву і дивиться на мене своїми великими, розумними очима. Зриваю жмут трави й подаю йому. Він хрумсає траву і дивиться на мене ласкаво, наче вичікуюче.

— Ах, ти, конику любий! Щоб погладити тебе, чекаєш? — Ніжно гладжу його підборіддя, плескаю по дружній шиї.

— Ого, бач, які ніжності з моїм гнідим розводять! Варто б деколи конякою побувати. Що це ви розбалувати його хочете? — За мною отой чорнявий енкаведівський старшина, приїзд якого перебив мені розмову з бухгалтером.

— Пробачте, люблю коней невимовно. В місті мало нагод для зустрічей з ними. А ось ваш такий, що годі його не попестити...

— Ласкавий? Ну, ну, спробували б ви його ласкавість верхи. З пекла родом тварюка. Їздите, може, верхи?

— Колись їздила...

— А тепер не кортить?

— Ще б ні!

— Що ж, коли вже подружились, то й вилазьте, прокатайтесь.

— А не скине? Самі кажете, що він з пекла родом.

— Поки не доторкнеш нагайкою, то він нічого собі. Під нагайкою сатаніє.

— Навіщо ж вам тоді нагайка?

— А от, щоб поніс часом. Ви ж з боязких, бачу.

— Я з боязких? Дайте нагайку.

— От тобі раз! Не дам нагайки. Сідайте так.

Він відв'язує поводи, допомагає мені вистрибнути на сідло, проводжає поза ворота. На щастя, моя спідниця широка, тож сиджу вигідно, хоч стопи в стременах спираються не дуже твердо, бо пристосовані до довгих ніг.

— В який бік хочете? — Енкаведист пускає поводи. — Ну й красива ж ви дівочка на гнідому! Сйбогу. Хоч на фотокарточку. А коли б він ще дибки став, було б на що поглянути.

Він сміється іржучим сміхом, і знечев'я нагайка, що досі була в нього під пахвою, робить широкий вимих у повітрі і з виляском падає на клуб коня.

Шалений рух, що зчинився в тій хвилині, закрутив моім тілом на всі боки, перемішався з рухом відламок думок і вражень. Точно пам'ятаю лише, що мій гнідий після удару нагаєм з горизонтальної прийняв виразно дозему позицію, і з тим моментом мої стопи загубили стремена. Ще пам'ятаю, що я, як потопельник соломинки, обіруч ловлюся кульбаки, і з тим втрачаю поводи...

Розбитий на кусні світ починає поволі складатися в якусь зрозумілу цілість, коли гнідий з розмахом ускочив в гущавину чагарнику. Власне я в чагарнику, що закінчує глибоку поляну, на другому кінці якої стоїть надлісництво. Значить, бодай півторакілометровий шмат я проскочила за цей, здавалося, незначний відламок секунди!

Гнідий на хвилину сповільнив свій несамовитий лет, очевидно, ще не виснаживши своєї скажености, спричиненої брутальним ударом нагая. Врешті він побачив стежину, що тяглася в ліс, широким стрибком узяв купу малинника і погнався під густим склепінням дерев.

Хвилева передишка в гоні дозволяє мені зорієнтуватись. Мені вдається всунути стопи в стремена і зловити поводи. Тепер маю в руках цього люципера. Орудувати поводами ще боюся, бо знаю, що стягнені поводи, коли понесе кінь, можуть поставити його дуба або він шарахне нагло вбік і "висипить" вершника. Тому даю себе нести гнідому як йому завгодно.

Тепер щойно починаю розуміти, до якої міри гідний москаля хамський жарт обертається в чудову нагоду виконати моє організаційне завдання. Складається, як у пригодницькому фільмі, надзвичайно легкий вихід з положення. Адже кінь жене простісінько в напрямі забороненої зони. Мені треба тепер, значить, волосинку щастя.

Пробую повільно стягувати поводи. Нарешті, гнідий з плавного льоту переходить у легкий гальоп.

Стягую поводи сильніше. Гнідий зовсім словільное біг. Ага, хлопчику, вискався! Стань тепер і будемо комбінувати. Гнідий стоїть, винувато похиливши голову, і важко дихає. Він увесь мокрий, і біля вуздечки, бачу, клапоть піни. Що ж, попрацюй і ти, милий конику, для Організації. Може спільно щось таки вдіємо.

Після несамовитого льоту, свисту вітру і тупоту копит лящить в ушах тиша. Прислухаюся до цієї тиші. Почути щось окреслене в ній, це значить одержати напрямну до бункеру. Минає довга хвилина, коли чую лише биття власної крові і шелест листочків, що опадають з дерев.

Втім, чи б це мав бути справді грюкіт мотора? А може, коли це й справді мотор, то чи він з бажаного боку? Ні, ні, це рішуче мотор, і то з боку, де повинні проходити викопи. Коли так, то це мусить бути десь близько, бо в лісі голос не так далеко сягає, як на бездеревому просторі.

— Перепочив, то їдемо тепер, хлопчику, — злегка махаю прутиком, що його виламала з навислої гілки.

За гуком мотора, що часом втихає, а часом, як жук, підносить тон до тонкого зику, вчуваються вже людські вигуки, перекликання.

Стежинка під високим склепінням нагло завертає ліворуч, у протилежний бік від людських голосів. Високі дерева праворуч переходять у доволі вже вирослий зруб, зарослий гущавником, що його проникнути вершникові несила. Ось тобі нова, непередбачена пере-

шкода! Не злазити ж мені з коня і не вганятися пішки в гущу, коли увесь мій розрахунок спирається власне на використанні гнідого люципера.

Іду ще деякий час стежною, б'ючись з думками, коли праворуч під гострим кутом виринає нова стежинка. Зідхаю з полегшею. Стежинка біжить просто в сторону голосів і моторового зику.

Враз, чого я найменше сподівалася, стежинка вривається, і я опиняюся на краю лісу. Праворуч десь на обрії майорить село, а тут, низом незарослого ярка, біжить потічок. Недалеко потічка горбок, а з-за горбка, близько, близенько гомін. Це значить Горохівка, а це й той потічок, зазначений на мапі на схід від Горохівки.

Не вихиляючись поза останні виростки молодняка, дивлюся і слухаю. Серце несамовито б'ється, на лице набігає хвиля гарячої крові. Це не зі страху, а тому, що всі нерви у мене докраю напружені. Але що це?! Десь там з крайлісу виринає двоє вершників. Хоч і чимала віддаль між нами, але мені видається, що один із них, судячи по уніформі, є власником гнідого. Значить, погоня чи розшуки. Це байдуже. Важне, що треба негайно діяти.

Спрямовую коня головою до горбка і скільки сили шпарю його прутиком по стегні.

Як і минулим разом, стрибок, далі хвилина несамовитого льоту, і переді мною, як на долоні, велетенський викоп, гурми людей, купи дощок, бальок, гори мішків, вантажні машини. Гнідий з розгону вганяється в цю мішанину людей, машин та матеріалів і, знагла спинений стосом дощок і криками, запирається задніми копитами і стає дибки, при чому я коміть-головою лечу на землю.

За мить минає очманіння, а з тим приходять почуття, що мені пощастило приземлитися без ніяких пошкоджень, хоч у лікті й коліні відчуваю гострий біль.

Я лежу непорушно і крізь щілинки приплющених очей спостерігаю, що діється довкруги.

Бачу, як до гурту робітників, що мене звідусіль оточив, підбігають військовики, розпихають цікавих і спиняються заскочені, ніби я щонайменше марсіянка, що я злетіла просто з неба. Бачу, як один з моїх переслідувачів зіскакує на ходу з коня, вигукуючи якісь прокльони, біжить з горбка до гурту. Врешті бачу, як гнідий витягує до мене голову і нюшить розширеними ніздрями.

— Води! Швидко води! — кричить якась милосердна душа.

— Нічого їй сволочі не сталося! — з люттю гукає мій енкаведист, а сам стає біля мене навколішки і ворушить моєю головою на всі боки, видно, не маючи певности, чи я взагалі ще жива.

— Розійдіться геть! — репетує один з військових. — Ні чорта не розумію, як це вона... чорт... чорт її сюди приніс.

Друга милосердна душа, що послухалась першої, несподівано лє на мене з відра воду, і я із залитими вухами й очима вирішую опритомніти. Я спираюся на лікоть і обводжу своїх рятувальників поглядом.

— Бачите, нічого не сталось! — стверджує військовий і звертається до мене: — Яким це правом, голу-бонько, принесла тебе сюди чортяка? Ну, кажи! Чого мовчиш? Кажи зараз!

Тихим, як і личить важко пошкодженій людині, голосом питаюся:

— А де я тепер? Я вас не знаю. Хто ви такі?

— Ви чули? Вона мене питається, хто я такий!

— Де я? Я не знаю, де я нахожусь.

— Чого ти тут опинилась?

— Я не навмисне... це... — переводжу свій зір на енкаведиста і дивлюся в його темні, люті очі.

— Відпустіть її, звертається до військових енкаведист, — я вам все виясню. От сволоч дівка! Хай йде. Нема чого її задержувати. Ідіотський випадок — і все.

— Ми її мусимо арештувати...

— Не треба. Хай йде. Чуеш? Зникай, щоб і духу твого тут не було... Ну, чого тягнеш ногою? — і він

підводить мене до коня, яким сам приїхав, і помагає сісти на нього.

— Ідь, не оглядаючись. Чула?

— Чула.

...І ось я вже вертаюся з моєї виправи. Їду на карому, що привіз мене до надлісництва. На мої плечі третя милосердна душа накинула кропив'яний мішок. Хай Бог її нагородить, бо в моїй змоченій суконці навіть і в мішку холодно, аж січуться зуби. Рядом зі мною, на другому карому, їде мій візник. Він розповідає, як то з енкаведистом ганявся за мною. Мені хочеться плакати. Він це бачить і старається мене розвеселити якимсь недотепним оповіданням.

У надлісництві пообідали ми в гурті: надлісничий, його жінка, старенький бухгалтер, візник і я. На столі стояла пляшка горілки, яку я привезла. Я сама випила дві чарчини.

Доїжджаю додому не з таким настроєм, з яким виїхала з надлісництва. Виринула в пам'яті проблема опалу для себе самої. Трохи тих полінець, що є, заледве вистачить на тиждень для кухонного вжитку. А далі? Немає великих виглядів, щоб нездарна московська адміністрація своєчасно впоралася з доставою опалу для населення, коли в них забезпечення урядових установ натрапляє на он які труднощі.

А палити вже треба, бо ранки щораз холодніші, а от-от і приморозки вдарять. Мартуся покашлює, а мама ходить у теплому светері і вовняній хустці. Треба буде попросити у брата трохи тих дощок, що за столдолю у нього, призначених на будову стайні. Стайні він і так ставити не буде. Колись, у пригожий час, ці дошки віддам йому. Колись... Коли? Все виглядає так безнадійно, що плянування навіть на пів року наперед не має найменшого глузду. Ні, не проситиму дощок. Може якось вдасться розкомарити трохи ріща. Коли ж ні, то посылатиму Мартусю до сусіда-льокатора. Позавчора він дістав два вози грабових полін.

Входжу у хату з важким серцем, болючим коліном і ліктем. Ах, я ж герой нинішнього дня!

**

За тиждень серед персоналу фінвідділу тиха сенсація: зник Ганасевич. Ні до переправи через ріку не прийшло, ні стрілянини не було, не було й риску загубити цінне життя щьому расовому лягавому. В інший бік простелилися шляхи Ганасевича. Це певне, що він пропав десь у безконечних просторах Советського Союзу. Точно, куди він подався, не знає ніхто, а вже найменше двоє дівчат з трьома дітьми. Даремне їм надіятися на призначені судом аліменти.

— Як це може таке трапитися? Чому не схоплять зводника і не покарають? — обурююся я. Інспектор Дядченко чухається за вухом і насмішливо дивиться на мене.

— Як може трапитися, питаєте? Наївні ж ви, голу-бонько. Таке трапляється у нас частенько. Є такі, що й по кілька жінок мають, у ЗАГС-і зареєстрованих. І діточок по декілька з кожною понаживали. Але так, що одна жінка тут, друга за триста кілометрів, а третя й четверта, скажемо, за п'ятьсот одна від другої. Чули пісеньку: "Широка страна моя родная"? Шукати кажете? Шукайте вітра в полі.

— Та Ганасевич Ганасевичем, а ось вам до відома: за тиждень приїде до нас з обласного відділу контрольна комісія. Раджу, товаришко бухгалтер, привести всі книги в повний порядок, бо коли щось, то...

Я не розпитую, хто саме приїде. Я знаю. Це тільки він може бути, Василь, а з ним той симпатичний старенький ревізор, що називає мене "кравею"...

На звістку про приїзд ревізорів Барбар став зовсім нестерпний. Чіпляється до кожної дрібнички і з-за кожної дрібнички впадає в якесь хворобливе подразнення. Для святого спокою я терплю його дошкульність, хоч легко мені це не дається. Він вимагає від мене дрібних послуг, які властиво не належать до моїх функцій. Та ще й ганить, коли стараюся їх якнайліпше виконати.

Але все має свої межі. Хоч я й добре розумію, чому саме перед приїздом ревізорів він так осатанів,

хоч стараюся бути вибачливою і виrozumілою, нарешті мій терпець уривається.

Наші письмові столи, мій і його, зісунені щільно один до одного. Праворуч стіл інспектора Гринева, колишнього сільського кооператора, що його жінці я, напередодні війни, робила перев'язку, коли вона серпом розрізала собі руку.

Барбар перевіряє фінансові книги суконної фабрики. Невеличкий директор цієї ж фабрики сидить поруч.

— Товаришко бухгалтер, подайте мені книжку держприбутків, — каже мені Барбар. Товстенька книга лежить на його столі, краечком тільки лежить і на моєму.

— Книга біля вас, — кажу, і в гадці не маючи виконати його доручення.

— Ви чули, що я сказав? Подайте книгу!

— Я чула, товаришу інспекторе, і кажу, що вона під вашою рукою.

— Я вимагаю, щоб ви негайно мені її подали.

— Мало чого ви вимагаєте. Для вашої примхи і не думаю кидати роботу. Не задля чіхось примх мене тут посаджено, товаришу.

— Як кажете? Не подасте? Відмовляється працювати? Ви... ви.... — він душиться власними словами, вимахує кулаками, вирячує очі. — Саботаж! Саботаж! Забирайтеся цієї ж хвилини геть! Геть, кажу вам! Геть!

Схоплює папери і книгу, принесену директором фабрики, і жбурляє всім цим об землю. — Геть! геть!...

І Гринів і директор фабрики остовпіли. Тільки я, хльоснута, наче батогом, почуттям образи, переляку, бунту проти сваволі цього закоханого і ревнивого грубіяна, схоплююся з стільця, вибігаю на коридор і прямую до канцелярії завідувача. Його немає. З жалю і пересердя не можу вдержати пекучих сліз. Ховаюся у кутику коридору і даю волю сльозам. Поплакавши, втираю очі і похнюплена йду поворітьма до своєї канцелярії. Так що ж, двері замкнені. За дверима чую голоси. Значить, вони там. Стукаю, не відчиняють.

Що робити? Покинути праці не можу, засудять за прогул. Сам Барбар донесе, що я покинула працю. Що робити?!

Іду до райвиконкому. Це єдине, що залишається мені зробити, щоб рятуватися від нещастя.

Голова райвиконкому приймає мене в розкішно обладнаному бюро. Вибагливість обстанови і спокійний вигляд голови зразу впливають на мене заспокійливо і я починаю розповідати про свою пригуду без сліз і хвилювання. Але під кінець вже ледве можу вимовити і слово.

— Спокійно, спокійно, — говорить голова, і на його чолі, над носом зачорнюються дві риски. — Вам, значить, перешкоджали в праці. Криком, залякуванням і пришиванням саботажу ображали. Все це добре, але чого ж ви тікали, коли не хто інший, як ви, маєте рацію. Не можна праці покидати.

— Коли ж він мене проганяв...

— Бач, яка гордовита! — Голова всміхається. — А ви вдруге, коли виганятимуть, дивіться, хто виганяє. Договорились? Справу перевіримо. Тепер можете йти.

— А як він дверей не відчинить?

— Не в бюро, додому йдіть. Завтра о восьмій точно будьте вже на роботі.

— Дякую!

День синій, ясний. Заясний. Хотілося б, щоб був сірий чи чорний. Не хочу, щоб прохожі бачили моїх червоних, заплаканих очей. Вдома ще треба пояснити мамі причину мого завчасного повернення. При тім знову розплачусь.

Мама прикладає мені до чола зимний, мокрий компрес і каже лягти. Лягаю з сильним болем голови і засинаю.

**

Коли б не крики, які наступного дня, двома басами різного забарвлення, лунали по трьох поверхах райфінвідділу, нічого помітного і не було б. Барбар, після словесної прикрої купелі в кабінеті завідувача, куди зранку прийшов і голова райвиконкому, вернувся до

праці ніби зовсім байдужий до всього, а передусім до мене. Він не вибачився за грубіянство, але й, здається, не гнівався на мене за мою скаргу на нього перед вищою владою. Словом, нічого. Пережитий день виврав папірцем з календаря.

Дивлюся на нього і заздрю йому. Чому це мене життєві пригоди так сильно вражають? Кожна з них вгнітається в моє ество, деформує мою особовість і творить з неї нову, чужу мені особу.

**

Про приїзд ревізорів ми вже знали вранці. Але до нас вони ще не заходили. Тепер вони у завідувача.

Я схвильована. Барбар теж хвилюється. Його несупокій проявляється тим, що він незвичайно повільний в рухах, а говорячи, задумується над кожним словом. Після останнього непорозуміння між нами він до мене зовсім не говорить. За цей тиждень не взяв в руки ні однієї моєї книги, жадних поправок не зробив. Усю відповідальність за ведення книг цілковито скидає на мене.

А я хвилююся тим, що моє “евіг вайбліхе” могло вискочити незначним чортиком пересечення чи переставлення позицій. Такі речі підпадають під рубрику навмисного злочину. Вагу такого злочину збільшує факт, що йдеться тут про прибутки з цілого району, йдеться не про тисячі, а про мільйони рублів...

Біля десятої увіходять знаний мені старенький ревізор, завідувач і Калитовський. Привітались.

Калитовський зовсім не здивований тим, що мене бачить. Мене це неприємно заскакує. Адже він не знав, що ми тут стрінемося. І взагалі не знав, що я живу в цьому місті, не знав навіть, яке моє прізвище. А тут ось тобі!... Він лише потиснув мені долоню, ні залегко, ні засильно, і звернувся до Барбара.

Я повинна бути властиво з цього задоволена, але його повна неувага до мене, значить неувага і байдужість до пережитого нами, мене заболіла до живого.

До обіду перевіряють книги інспектора. Моїх не зачіпають. О дванадцятій йду на обід.

Вдома застаю Марійку.

— Хіба прийшла не без справи?! — вітаю її дружню, одверту усмішку.

— Чи я приходжу колись до когось без справи?

— Слухаю.

— Слухай добре, Галю, бо справа незвичайно поважна. Від деякого часу в Організації настала потреба приєднати до роботи людину на твердому становищі, абсолютно довірену в большевицьких колах, по змозі партійну, але характерну і без сумніву прихильну до нашої роботи.

— Думаєш про когось конкретно?

— Так, думаю конкретно.

— Чи те, що знаєш від мене з оповідання, зродило цю наглу потребу?

— Так і ні, — Марійка всміхається, — такої людини справді нам треба, а коли хтось, як Василь, з'являється, то годі не подумати про можливість завербувати його.

Марійка знає з моїх слів добре і Василя і історію мого, як я його назвала, заломання. Перед нею я висповідалася з усього, і це принесло мені почуття очищення з моїх вільних і невільних гріхів. Тепер її звернення до мене стало несподіванкою.

— Він приїхав?

— Так, приїхав.

— І...?

Розповідаю про нашу зустріч, про його поведінку і моє мимовільне огірчення з того приводу. Марійка дивиться поглядом, що часто мене дратує, бо в ньому бачу, що вона на кінці язика має фразу, яку часто і голосно вивідає: "Ну і дурненька ти в мене, дурненька". Найгірше, що в таких випадках вона здебільша має рацію. Врешті Марійка всміхається, помахуючи головою.

— Ах, для нас, по тому, що кажеш, це був би неоціненний набуток.

— Як це? Не розумію. Що має "набуток" до мого нинішнього гіркого досвіду із закрутиголовками, які

прикидаються лицарями. Не думаю, щоб Організація потребувала сороколюбів.

Марійка на цей раз голосно сміється і, обіймаючи мене, таки не вдержується:

— Ну й дурненька ти в мене, моя подруженько, дурненька! Не так був би той Василь тримався при зустрічі з тобою, якби був таким, яким ти в своїй наївності його тепер бачиш. Можу тебе запевнити, що якби він і не знав, що зустріне тебе так несподівано, то однаково старався б не показати, що його з тобою щось в'яже. Не забувай, що, як кажеш, був там і Барбар, який певно стежив за кожним поглядом Василя. П'єза тим ніяк не повірю, щоб він чи після твого від'їзду зі Львова, чи ще перед тим, не заглянув до списку курсантів і не уточнив місця проживання і прізвища курсантки з іменем Галина.

— В одному й другому випадку поведінка Василя свідчить, що він людина незвичайно опанована і розумна. А таких нам треба. Будь певна, що якби він був сороколюбом, він би не пропустив нагоди, щоб бодай не завернути за тобою очима. Не розкусила ти, Галочко, Василя як слід, не вмієш оцінити поведінки справжнього чоловіка, до того вихованого в радянських обставинах, де передумовою самозбереження є панування над почуттями.

— Але подумай: дві години бути рядом з людиною, якій розкривала ще так недавно серце і душу, і раптом... ні одного погляду, ні одного руху, що вказував би на те, що... ні я цього не розумію...

— Кинь тепер серце і душу, а ось влучи у відповідний момент і постарайся запросити його до себе, додому.

— Марійко, я так не можу...

— Чому не можеш?

— Ну, як? Як ти це думаєш?

— Що з тобою, Галю? Ти забагато хвилюєшся. Це ж так просто, попросиш Василя сьогодні до себе. Це все.

— Так, якщо він хоч півсловечком, хоч жестом дасть мені нагоду...

— Не час гратися у піжмурки. Нагоди маємо створювати, а не чекати на їх створення. О шостій заскочу до тебе, бо хочу побачити того легендарного Василя. Згода?

— Чекай же, Марійко! Як же...

**
*

Після обіду ревізія проходить тихо, майже нечутно. Старенький ревізор перегортає листки всяких документів з таким виразом обличчя, ніби читає сенсаційний роман. Стукають “щоти”, дзижчить запізніла осіння муха, підбадьорена теплом, що тягне від добре нагрітої печі.

Лише два рази приходив завідувач, і це все аж до четвертої без чверти. Калитовський, звернений до мене профілем, ні разу не озвався, ні погляду у мій бік не кинув. Він безшелесно перегортав сторінки книг і час від часу ворухив губами, вимовляючи безголосно цифри.

Якраз о четвертій без чверти виходжу на перший поверх по відтинки банкових рахунків. Вертаючись за хвилину, на закруті вузьких сходів трохи не зударюся з Василем. Він вийшов з канцелярії і чекав на мене тут.

Хочу його виминути, але він заступає мені дорогу.

— Галю, Галочко... — каже він шепотом, налитим таким щирим почуттям, що моя ураза до нього wraz з переконанням, що вже вимазала його зі свого серця, безслідно зникають. — Моя ти Галю! Я так чекав на цей день, день приїзду сюди! Розумієш, я ж задля тебе приїхав...

— Так, Василю, розумію, але...

— Не рада, що приїхав?

— Що з того, Василю? — Та ні, що я говорю! — Так, так, я дуже рада! — Я не тільки рада, я така щаслива! — Останнього речення йому, звичайно, не кажу, але бачу, що він це відчуває. Він бере мене за руки, в яких я держу рахунки.

— Стрінемося десь... тут не можемо говорити. Де стрінемося? Або ні, краще я зайду до тебе. Можна?

— Добре, Василю, але не забувай, що я — жінка

репресованого. В твоєму положенні ледве чи це зручно. Чи не пошкодить це тобі?

— Ах, покинь! Де ти живеш?

Я даю йому адресу, пояснюю, як іти.

В канцелярію увіходимо разом. Мимохить мій погляд падає на обличчя Барбара. Він кліпає до мене значущо оком, а на устах у нього ехидна усмішка.

П'ята. Біжу додому. Треба щось там причспурити, приготувати щось скромненьке, перекуску якусь...

В хаті студінь. Мартуся з мамою в кухні, бо там все таки тепліше. Моя маленька доня як не в кухні, то у своїх новопривбулих приятелів, дітей льокатора. Хоч і вчиться вона там московської мови, дозволяю їй туди бігати, бо там тепло.

Причепурюю трохи свою кімнату. Так тут холодно! Заходжу в кухню дещо приготувати. Мама відчинили дверцята печі. Мартуся у неї на колінах, заслухана в казку. Червоне світло з купки жару падає на їхні обличчя.

— Мамо, зараз прийде один співробітник з мого відділу. Як думаєте, чим його почастуємо?

У кімнаті ще не свічу. За вікнами зовсім темно. Зривається осінній вітер, що звичайно наносить дощ. Мені холодно, тож обтулююся теплим шалем і сідаю на канапу. Вітер у віконницях висвистує безконечну мелодію, раз високо, високо, а там знижуючи тон до шелесту. Хустка, якою я загорнулась, не гріє. Поволі проймає мене холод, і я починаю дрижати.

Мартуся уже вдруге відчиняє двері і запитує:

— Мамусю, ще той пан не прийшов?

— Ні, не прийшов. Ходи, присядь біля мене на хвилину.

— Ой, тут так холодно, ходи ти зі мною до кухні.

— Ні, Мартусю, краще ти вже йди до ліжечка.

— Я хочу того пана побачити.

— Іншим разом побачиш.

Розстелю Мартусине ліжечко, рожеве, в головах розмальоване в китичку волошків і червоших маків. Нічна сорочинка, в яку вдягаю дитину, вже куценька.

Прийдеться перешивати Яремину теплу піжаму на сорочинку.

Дитина вже лежить у ліжечку, коли чую стукіт у входові двері.

— Дозволиш зайти?

— Навіщо питаєш?

Через передпокій входимо до світлиці. З дитячої кімнати добувається світло. Мартуся присіла на ліжечку.

— Мамо, чи це той пан, що мав прийти? Той, що ти на нього чекала так довго?

— Так. Тепер уже спи добренько.

— А казки сьогодні не розкажеш? Не гаси, мамо, світла. Я ще не хочу спати. Чого цей пан не скине плаща?

Василь стоїть серед великої кімнати в плащі, з шапкою в руці.

— Розкажи казочку. Прошу тебе дуже. Попроси того пана сідати, він теж послухає казочку. Як він називається? Я називаюся Мартусі!

Дивлюся на обличчя в сутінку, і мені здається, що на нього впала лагідна, сумна усмішка.

Скінчилася казочка. В хаті стало тихо, тихо... Дитина вже заснула, а мій гість сидить біля дверей у плащі і з шапкою в руці. Я також сиджу, здається, аж синя від студені. Обережно поправляю подушечку Мартусі, стараючись не діткнутися зимними пальцями її рожевого личка, забираю лампу і причиняю за собою двері.

Мій довгоочікуваний і такий бажаний гість поволі встає. Яким чужим він мені тепер здається! Я раптом відчуваю, що його місце не тут. Ні! Тут місце для Мартусинового батька. Здається, він те саме відчуває...

Стоїть біля мене високий, сильний, а я мала, змерзла, нікчемна.

— Вибач, що так пізно прийшов. Ні, вибач, що взагалі до тебе наважився прийти. Правда, що я не повинен був приходити?

Я мовчу.

— Кажи, ти так думаєш?

Чого він питає? Яке це, все таки, смішне. І вголос кажу:

— Яке це все смішне...

— Не смішне, а сумне, навіть трагічне. Галю, ти не уявляєш, чим ти для мене стала. Я прийшов, щоб просити тебе стати моєю дружиною. Галю...

Він уриває, не докінчивши речення, здивований, очевидно, виразом мого обличчя. Я злякалась. Злякалась чогось конкретного, здецидованого. Я його полюбила, але почуваю себе дружиною Яреми.

— Ярема живий! Він вернеться! Я його буду шукати! — вигукую надто патетично.

— Так, ти його знайдеш. Певно, що знайдеш, і ви будете щасливі, — відвертаючись до темного вікна, ніби з боєм відказує.

— Це правда? — підходжу до нього і дивлюся в його очі. — Ти віриш у те, що кажеш?

— Чого питаєш? Що хочеш, щоб я тобі сказав?

— Не гнівайся! Не будь жорстокий!

— Я жорстокий до тебе? Ти сама до себе жорстока. Сама себе обманюєш. Живеш ілюзіями.

— Він може ще живе? Може вернеться?

Хвилююсь, трушуся зі схвилювання і холоду.

— Гадаю, ти раз назавжди мусиш позбутися цих ілюзій. Жити ними гірше, як глянути правді в очі і переболіти удар долі. Мій приїзд до тебе, моя тут привяність та ще й з подружньою пропозицією, це вже відповідь тобі. Твій чоловік не живе. Вже давно не живе. Транспорт, з яким його вивезено, був призначений на знищення. Я знаю, що на цю вістку ти приготувана. Іскорка надії, що на мить у тобі загорілася, це просто наслідок збігу обставин, наслідок настрою, витвореного моїм приходом, моєю зустріччю з твоєю дитиною, холодом у хаті, вітром за вікном...

Василь говорить монотонним півголосом. У мене враження, що все, що він мені говорить, продумане і приготоване. Він каже, що я повинна подумати про майбутнє Маргусі, яка, виростаючи, потребуватиме

батьківської опіки; що моє положення, як жінки репресованого, завжди непевне, а коли подружимося, то його становище в партії мене повністю реабілітує.

— Я розумію роздвоєння твоїх почувань. Я навіть радий у глибині душі твоїм невивагаслим почуттям до чоловіка, хоч як це не дивно. В ньому бачу стійкість твого характеру і вірність у коханні. Бо тільки моя уявна схожість з Яремою, тільки твоя туга за ним кинула тебе в мої обійми.

— Врешті скажи, Галочко, сама: чи не кохаєш ти мене глибоким почуттям, що не погасне у тобі навіть з моїм відходом назавжди? Це не порожня самопевність, це віра у тебе, моя єдина, я знаю, що твоє почуття ти так зберігала б, як зберігаєш і для Яреми. Нарешті погодься на те, що доля, та ж химерна доля, що розбила твоє сімейне щастя, дивним шляхом зводить нас і підказує десятку аргументів, щоб з'єднатися в нову, щасливу родину.

Хочу визволитися з його обіймів, заперечити, але він мене пригортає ще тісніше.

— Не переч, не муч себе, ти ні в чому не винна. Не винна, що доля така химерна з нами.

— Я винна супроти Яреми.

— Неправда. Почуття це уроєне!

Я пробую ще казати, що почуття провини мене ніколи не покине, що його аргументація в обороні моєї совісти мене зовсім не переконає, і відчуваю, як сумніви мої, наче згряя птахів, поволі розлітаються. Поволі заспокоююсь...

**
*

Вранці, о сьомій, на порозі у мене Марійка.

Зустрічаю її з усмішкою.

— Чому не прийшла?

— Він був?

— Був.

— Я так і догадувалась. Проходила попри хату біля одинадцятої. В тебе ще світилося.

— Так. Світилося.

— Згадувала про мене?

— Ні.
— Чому?
— Не знаю, не було як.
— Чудна, не було як. Ну, нічого. Коли від'їжджає?
— Завтра.
— Гаразд. Заки від'їде, хочу з ним заізнатися. Ти згідна мене з ним познайомити?
— Очевидно, це ж тільки твоя вина, що ти не зайшла.
— Ти була б рада моїй візиті? Ну, ну, не відповідай. Улаштуй сьогодні побачення з ним. Зможеш?
— Постараюсь. Не гніваєшся вже?
— Та защо?
— Що про тебе й не згадала йому.
— Ти, Галю, якось хворобливо перечулена. Це зле. Треба себе взяти в руки.
— Ех, чи я знаю... Перечулена. Чому зараз перечулена? Ти мені завжди чимось докоряєш.
— От, бачиш? З тобою вже не можна говорити, ти вже образилася.
— Зовсім ні, це ти в своїх здогадах задалеко доходиш.
— Я ще тобі нічого про свої здогади не говорила. Хочеш, щоб сказала?
— Кажи.
— Ти сильно закохана.
Чую, як червонію. — Вигадуєш, Марійко!
— Справді? Не дуриш?
— Чи я знаю? Ти мене осуджуєш?
— Те, що сталося, сталося. — Тут вона глянула на мене пильно, і цього погляду я не розібрала як слід...

**
*

Як притульно і тепло в канцелярії! Навіть Барбар скинув зі своєї шиї грубий вовняний шалик, з яким не розтавався в останніх тижнях.

Ревізор переглядає мої книги, робить на окремому аркушику якісь замітки.

Час від часу кидаю покрадьки на Василя погляди. Він цього не помічає. Він зайнятий своєю роботою і

взагалі, як і першого дня, не звертає на мене ані найменшої уваги.

Надворі безупинно трусить снігом. На підвіконня вже насилає товстенький килимок.

До нестями люблю перший, чистий-пречистий сніг! Сніг заспокоює мене, викликає якесь неокреслене, дивне відчуття, ніби вічності, ніби простору, що у непроміряній далі вливається в небо, збуджує свідомість проминальності всього живого. Я навіть спарфразувала собі десь зачуту фразу про нашу проминальність: падав сніг — нас не було, падатиме сніг — нас не буде”.

Знову кидаю погляд на Василя.

Доля присудила мені його полюбити. Яке це дивне на тлі в'юнких сніжинок, що сідають на підвіконня, на білий килимок, наскладаний їхніми посестрами!

Василь, очевидно, відчуває мій погляд і вперше нині довшу хвилину дивиться на мене. Тепло і щиро, сказав би Ярема, щирий і вірний погляд, як у собаки...

Василь... Ярема... Василь...

Ось вітер крутнув сніговою, легітною фіранкою, і всі сніжинки завирували, завирували і подаються вбік.

Може нас доля як і звела, так і розлучить? Завтра чи післязавтра він їде. А там чи зустрінемося коли? Хто знає, що станеться за тиждень, за місяць?

Ось вітер підхопив сніжинки і закрутив ними млиночка. Крутить, так крутить, що вже не фіранка за вікном, а димова курява.

Добре, що падає сніг. Тільки я хочу, щоб у кімнаті, крім мене і Василя, не було нікого. Хочу бути з ним і сніжинками.

Якийсь добрий дух уволює моє бажання. Спершу старенький ревізор згортає свої папери і йде до секретаріату, а далі Барбара викликає завідувач.

Василь мовчки бере свою книгу, сідає за столом проти мене і без слова дивиться на мої уста.

Не люблю, коли хтось дивиться на мої уста, бо відчуваю тоді в них якесь свербіння, і хочеться мені їх прикусити. Я люблю погляд у вічі.

Починаю говорити. Кажу, що за вікном сніг і в снігу — подих вічності. Що шойно думала про нього, що він повинен бути щирий і вірний. Що снігова заметіль і дим зв'язуються в моїй уяві з образом життя. З них то виринають, то зникають люди і речі...

Василь уперто вдивляється в мої уста.

Нині вони у мене підмальовані. Чи подобаються вони йому? Знаю, що в мене гарні очі. Чому він не дивиться в очі? Замовкаю.

Тепер він бере мої руки, що лежать на книзі, цілує їх і просить, щоб я далі говорила. І я говорю. Почуваю, що говорю нісенітниці. Перепитую, чи розуміє мене, але він мовчить.

Тоді Кажу, що сніг хотів уранці замести сліди одного злодія, який поночі вкрав чиясь серце, що була у мене раненько моя приятелька...

Ах, Марійка! Я повинна сказати Василеві, що він мусить зустрінутись з нею!

Хаотично розповідаю йому про Марійку, Кажу, що вона багато знає про нього з моїх оповідань, що вона — моя сердечна подруга, вона — ідеал української дівчини-галичанки, до неї можна мати повне довір'я в усіх справах, бо вміє мовчати, характерна і вольова...

Говорю йому це все. Говорю навіть більше і натяками спроваджую його до здогаду, що Марійка хоче з ним говорити не в своїх особистих справах, і що це справи, до яких треба підходити дуже обережно.

Василь дивиться мені глибоко в очі. Обличчя в нього серйозне, скупчене. Час від часу сторожко споглядає на двері.

Значить, здогадується. О, Боже! Чи не надто я виговорилася? Марійка не дала мені ніяких повноважень інформувати його про будь-що.

Врешті, чи я можу в організаційних справах так легковажно звирятися комуністично? Навіть Василеві? Бо чи я знаю, хто він по суті? Знаю, що партійний, комуніст... Боже, мій Боже, що я наробила?

Застрагаю на половині речення і почуваю, як на обличчя мені вибігають рум'янці, очі наливаються острахом. Тривожні думки, що пробігли у відламку

хвилини, спаралізували мене зовсім. Чи бодай я промовчала прізвище Марійки?

Думаю, що мій вигляд надто вимовний, щоб не розібрався в ньому Василь. Так, він бачить, як мої очі несупокійно шукають на його обличчі чогось, що виправдувало б мій переляк або його заперечило. Але воно в нього спокійне, як у мрамурі, холодному мрамурі вирізьблене. Мене цей спокій, брак виразу схвилювання, чи зацікавлення, чи врешті чогось, що сповнювало б мене жахом, проймає дивним почуттям мізерності при цьому чоловікові. Невже це той Василь, що вміє так ніжно вимовляти моє ім'я, пестити, цілувати, верзти забавні історії Мартусі? Невже це він може бути таким... таким?...

Врешті його уста розхиляються і лице оживляє відблиск стримуваної веселости.

— Ах, то це так! Я лише здогадувався, а воно виходить так і є. Моя Галочка, виходить... Ну, добре. Та інакше це діло робиться, лепетихо... Ось бачиш наговорила, а тепер жалієш. Налякалася свого вчинку.

— Мені так прикро...

— Чого ж знову прикро?

— Що я це все мусіла тобі сказати.

— Ех, необережна ти і всі ви...

— Це тільки я така. Василю, скажи, ти мене розумієш?

— Так і ні.

— Що ні? Чому ні?

— А ти мене любиш?

— Здається, дуже, так дуже!

— І я тебе, моя Галочко. Та я волів би, щоб ти цим ділом не займалась. Це не для тебе. Ти слаба, крихка жіночка. Ці справи вимагають людей сильних.

— Ти не хочеш стрінутися з Марійкою?

— Для тебе я все зроблю.

— Тільки задля мене?

— Не питай багато. Вночі буду в тебе.

Його уста стулюються, ледве чутний шепіт замовкає, лице затуляється непроникальним спокоєм і безви-

разністю. Він бере книгу з мого стола і сідає на своє попереднє місце.

Біля четвертої симпатяга ревізор прочитує висновки проведеної ревізії. Барбара хвалить, інспекторові радить вивчити ведення контролю по фабриках. Для мене незначні зауваги і ствердження, що мої книги ведені куди краще, як за мого попередника.

Виходить, ми, що працюємо в цьому відділі, — у такому складі, можемо й далі так працювати, тим більше, що обидва ревізори стверджують, що непорозуміння, яке виникло було між мною і Барбаром, не є наслідком особистих поррахунків чи конфліктом поміж жінкою і мужчиною. Всім нам надалі рекомендується уникати подібних зударів і працювати в згоді.

Барбар помітно, з полегшею зідхнув. Він, як мені сказали, боявся, що його переведуть на інше місце. Напевно буде тепер стриманішим у поведінці зі мною.

Закінчивши свої слова, виголошені без ніякої інтонації, злиті в одне довжелезне речення, ревізор простягнув мені свою руку. Тисну її радісно і, либонь, занадто кріпко. Відчуваю кожну кісточку його пальців. І це почуття довго мене не покидає. Прикре відчуття. Не можу його позбутися, стискаючи в долонях снігову кулю, зліплену з білого пухкого снігу.

А все ж, яке гарне життя!

**

Незабаром різдвяні свята. Посеред міста, у невеликому сквері висока ялинка. Прикрашено її кольоровими лямпочками і блискучими цяцьками.

Йдемо з Мартусею на прогулянку.

Перед ялинкою гурма червоноармійців. Один з них виграє на гармошці, решта витанцьовує на снігу грузинські танці, а котрийсь і гопака. Сніг білою пилюкою розлітається на всі боки. Крик, гамір...

Але “народне гуляння” обмежується тільки цією невеликою групою вояків. Йому приглядаються жменька дітвори і ми з Мартусею. Прохожі не спиняються коло пишної ялинки. У них на обличчях, освітлена лямпочками, турбота за хліб, цукор, м'ясо, опал, взуття і за непевне завтра.

Наш Святий Вечір. У мене ялинка, опалена кімната. Під ялинкою Мартуся грається з двома сусідськими хлопцями. Мені боляче чути її срібний голосок, що вигукує: "да, да", "слушай, Валя", "смастрі, смастрі".

Сьогодні до мене запрошені мій завідувач з жінкою і брат з братовою та двома синами, підлітками.

Завідувач — це людина висока, тілиста, з маленькими вушками, лагідною усмішкою і бородавкою над горішньою губою. Голос у нього — гомінкий бас, приємного тембру. Розповідає він нудні, пренудні історії, десь, колись зачуті і, видимо, перекручені й позбавлені всього, що могло б зацікавити слухача. Кожну таку історію закінчує протяжним "ге-ех", мовляв, і такі цікаві речі трапляються.

Правда, він міг би розповісти куди цікавіші історії з свого минулого й теперішнього. Він — член партії, малограмотний, зате точний і акуратний. Він — бездушний велетень. Коли йому доручають уночі йти по призначених на вивіз людей, він, кажуть, іде з цією ж невідв'язною, люб'язною усмішкою виконувати цей моторошний обов'язок, з усмішкою помагає приреченим людям пакуватись. Він любить дітей, і тому в таких випадках дбайливо їх сам зодягає, щоб, бува, не померзли в дорозі, вкоськує, коли плачуть. Він добре знає, на яке лихо вони їдуть і що їх чекає. Він сам накладає на підводу харчові припаси, що десь там знайде в коморі чи шафі. Розважає і втихомирює напівпритомних від жаху приреченців.

Я переконана, що такі болючі операції ні на мить не збуджують у нього критичного ставлення до уряду, партії і Сталіна. Він приймає ці факти, як взагалі всякі неполадки в советському господарюванні, як вислід якихось трагічних непорозумінь, як наслідок діяння якихось третіх, злих і руйнівчих сил, які одних роблять жертвами вивозів, знущань і недостатків, а других примушують видавати накази про ті ж вивози і переслідування невинних людей.

Розповідають, що недавно прийшлося йому "влаштувати" вивіз якісь молодій жінці з двома малими

дітьми. Він заїхав уночі саньми в товаристві чотирьох енкаведистів під хату тієї молодиці і вкинув у неприступність бідолашну своїм зловісним "собірайся". Вона заголосила, метнулася до ліжечок малят і припала до них, неспроможна приготувитись до трагічної подорожі. Тоді він не тільки що вдягнув її від стіп до голови, але й позагортав усе, що знайшов з одягу і їжі, і дбайливо поскладав на сани.

Звичайно, він цього розповідати не стане, а навіть, якби й можна було йому розповідати про свої нічні пригоди, то не знайшов би нічого, гідного уваги слухача.

Ось він уже прийшов зі своєю худерлявенькою жінкою, що їй можна дати і двадцять п'ять, і п'ятдесят років. Вона сідає в кутку, у своїй, в червоні квіти із зеленими й синіми листочками, хустині на голові. Нічого не говорить. Малий, помальований яскравою крейдкою ротик, стягнувся в невелике кружальце, на її сірому лиці, як червоний гудзик, пришитий до личка шматяної ляльки. Завідувач широко розсівся у фотелі, вимахує важкими руками з широченними долонями, розповідає свої нецікаві історії соковитою сільською мовою і час від часу розкотисто регочеться.

— ...Ось таку штуку викинула мені моя куріпочка, — і він плескає по худому плечі своєї жінки атлетичною рукою, закінчивши історію з домашнього побуту. — Ге-ех!...

Тривожно споглядаю на нього. А що, якби його прислали мене "влаштувати" на вивіз? Думаю, що по мене його не прислали б. А все ж...

Дивлюсь на Мартусю. Чому вона така марненька?

Якраз вона засвітила бенгальського вогника і крутить ним у повітрі. Саша і Валя плещуть в долоні, примовляють: "Крутись, вертись, звьозdochка!" Яким диким дисонансом звучить у цей сьвятовечірній час в моїй хаті московська мова!

— Мартусю, уважай на очі! Дивись, щоб не загорілись від іскор папірчики на ялинці.

— Але ж, мамусю, ці іскорки не печуть.

На вершечку ялинки великий янгол з пухнастими крилами. Його купив Ярема на першу Мартусину ялинку. Це була найкраща ялинка в моєму житті. Ця сама кімната, на цьому самому місці, біля вікна ялинка, вкрита цяцками, свічечками, срібlistим “янгольським волоссям”.

Мартусі тоді й року не було. Василь грався донькою як лялечкою. Він крутився з нею, підспівував, пританцьовував довкруги ялинки. А вона простягала рученьки до блискучих оздоб, ніби хотіла все це пригорнути до себе. Одну таки схопила і так потягнула, що захиталася ціла ялинка. Я злякалася. З переляку Ярема крикнув на дитину так, що розплакалася. Розплакалася під першою своєю ялинкою. Я вигримала на чоловіка, а він же розвів таке видовище, такими несамовитими голосами заквакав, закрюкав, заищав, що і дитина перестала плакати, і я розсміялася.

Тепер, на згадку про той вечір, хочеться плакати. Сльози тиснуться до очей, годі їх вдержати. Виходжу в кухню.

Тоді приходили колядники: хлопці, дівчата, малі і старші. Тепер — ніхто не співає ні в мене в хаті, ні знадвору не чути прекрасних колядок...

...Входжу в кімнату і запитую завідувача, чи подобаються йому наші колядки. Він каже, що мало їх знає, бо це вже пережиток так, як і всі інші релігійні забобони. Тепер, каже, у них народ співає нових, бадьорих радянських пісень. Я йому не дуже вірю в те, що колядок він не знає, бо він із села, а з села москалям ще й досі не вдалося вигнати традиційної пісні і обрядів.

Але краще про це не говорити. Не доведеться, значить, заколядувати. Ну, що ж, “такі часи прийшли”. Прийшли прокляті часи...

Після невдалих зусиль втягнути в розмову дружину завідувача, моя мати сидить, як і вона, теж мовчазна, лиш час від часу припрохує гостей то до коржиків, то до чаю.

Брат розповів про торішній град завбільшки в куряче яйце, а братова — про лоша, що народилося

в них минулого тижня з білими передніми ніжками. Зовсім як у білих рукавичках. Тож і названо його "паничик". Коли сказала "паничик", тривожно поглянула на свого чоловіка, чи бува не ляпнула якоїсь політично невитриманої дурниці в приявності партійного. Після цього зніяковіло замовкла, як і її чоловік, що на минулорічному граді виснажив докраю теми для розмови.

Два мої братанки-підлітки, очевидячки, почувають себе незручно в товаристві дорослих. Вони теж мовчать. Тільки те й роблять, що на різні лади перекладають свої худі, довгі руки, не знаючи, де їх остаточно примістити. Ці їхні руки сильно вигналися з рукавів, старанно вилятаних на ліктях і аж до полиску пригладжених праскою.

Один тільки завідувач ще щось говорить. Але оповідання його переривається голосним позиханням, після якого він обводить товариство ніби здивованим поглядом, каже "нну да" і — теж замовкає.

Всі вслухуються в глибокий, повільний дзвін нашого старого годинника. Всі рахують десять його ударів, що у впертій і зніяковілій тиші звучить як дзвін порятунку.

Гості розходяться. Завідувач дякує за "хороший вечір", його дружина проказує захриплим голосочком "на все добре і надобраніч вам", брат забирає маму на кілька днів до себе, а я залишаюся сама з Мартусею.

Вночі плачу гірко і довго... Ярема, Василь, Барбар, Мартуся, ялинка на базарі і ялинка в моїй хаті, опал і вивози... Ой, вивози!

**

Сніг давно загубив свою недоторкану чистоту. Він тепер брудно-сірий. На пішоходах обернувся на болотнисту кашу, а подекуди вже й зовсім розтанув. Краєчками вулиць пливають каламутні потічки. Поплила рікою крига. На далеких вигонах, потойбіч ріки, появляється щораз більше малих, рухомих цяточок. Це корови по німецькому боці, може ще надто рано, виганяють на пасовиська. Десь там певно зросли вже й жовті латачі, що їх так залюбки зривала я з дитиною. А чого зри-

вала, коли не любила їх і називала чортячим зіллям — не збагну. Зате любила сніжинки. Я їх в'язала в малі китички і в чарочках ставила на стіл. Незабаром вже зацвітуть по ставах і водяні лілеї. Коли б не ті дротки, не штики "погранзастави", пішла б туди з Мартусею, нарвала б цілий оберемок...

Бузок, що його садив Ярема перед вікнами, розкрив уже набубнявілі бруньки і вкрився фіолетовим, густим квітом.

Уже травень. Городові червоні маки закричали червоними плямами в городчику.

Вечорами вікон не зачиняю. Вслухаюся в заворожливе, далеке райкання жаб, що йде з-над ріки.

Весняні чари зняли з мене злі прочуття, острах перед вивозом, турботи, до яких просто звикаю.

Правда, якесь нез'ясоване підозріння збуджує в мене поведінка мого начальника. Раптом він став до мене крижано-холодний. На мої привітання, не дивлячись на мене, мугикне щось під носом — і тільки всього. Дивно.

Барбар запримітив холодне ставлення до мене завідувача і — для контрасту — став для мене ліпший. Ні, не ліпший, а просто ніжний і уважливий. Часто запитує навіть про здоров'я мами і Мартусі. І це мене дивує не менше.

Він каже, що хотів би відвідати мене, заграти в шахи, бо зачував, що я добра шахістка, полагодити мені щось, допомогти в чомусь. Ось трапляється чверть фунта доброго чаю і дві пари панчіх. Може я купила б?

Я відмовляюся від його візити браком часу, а від закупів — браком грошей. Але він не втрачає найменшої нагоди, щоб показати мені свою прихильність.

Тим часом я почуваю себе такою самотною, такою покинутою всіма! Вечорами так хочеться з кимось приязно поготорити, звіритися з гурбот, поділитися думками, що іноді роєм наседають. Але в мене, крім мами і Мартусі, тепер немає нікого. А мама, затурбована моїми й братовими клопотами, стала нервовою і неговіркою. Марійка ж уже третій місяць у Львові. У неї після запалення легенів явилися комплікації, і ось вона на лікуванні в шпиталі.

Треба б зайти завтра до її батьків. Обов'язково. Завтра? А чому не сьогодні? Швиденько накидаю на себе светер і вже біжу до милої, невеличкої хатини, зарослої з усіх боків кущами, деревами і квітами.

У вікнах не світиться. Злегка стукаю в двері. Відчиняє батько. Мати цілує мене радісно в обидві щоки. Світять нафтову лампу з білим абажуром.

— Якраз сьогодні прийшов лист від Марійки. В ньому і до тебе записка. Хотіла ще сьогодні занести тобі, але стільки праці в городі, стомлена була... — каже Марійчина мама.

У листі до батьків пише Марійка, що їй вже краще, і вона скоро повернеться додому.

Це остання прогулянка поза граничні дроти остаточно їй догодила. Марійчин батько втаємничений у переходи дочки через ріку, але тільки наполовину. Для нього останнім переходом був той, коли Марійка покалічила собі ногу. І він завжди нарікає на "цей останній перехід". У дійсності після того було ще два. Останній, той, що спричинив цю довгу, затяжну недугу, відбувся перед Йорданськими святами, очевидно не підводним, а надводним шляхом, по льоді, в несамо-виту снігову хугу.

На жаль, хуга зараз по переході на той бік вщухла, і Марійка мусіла в засніжених кущах годинами перечікувати, щоб влучити пригожий момент і проховзнутись через відкрите поле на цей бік ріки. Прейшла успішно, коли не рахувати приморожених ніг і повторного запалення легенів.

Через кілька днів після переходу треба було хвору перевезти на лікування до Львова. Старий лікар, що вже її лікував, і цим разом здогадався, де і як нажила вона недугу. Це він написав спрямування до львівського шпиталю.

За тиждень я вже мала від неї вістку, що криза переборена, тільки прийшли ускладнення. Під кожним її листом була анонімова дописка, завжди з якимось дотепом, весела, погідна. Це писав Василь. Не розумію, як це так, але до мене окремих листів він не пише.

І ось тепер у кишені в мене Марійчина записка, а сподом дрібненьким, акуратним письмом, я певна, Василева дописка.

— Недуга сиділа в ній ще від того часу. А застудилася зимою, морози такі були... і вилізла біда наверх... — бурмоче батько, а мати, втаємничена в Марійчині справи, значущо хитає мені головою.

З її уст я не чула ні словечка осуду чи нарікання з приводу тих завдань, що їх виконує її дочка для Організації. З її слів виходить, що так має бути, і вона, як мати, повинна дочці лише помагати і облегшувати її працю. Тепер вона радіє, що їхня Лиса скоро отелиться, і Марійка, як повернеться, матиме вдосталь молока для відживи.

— Марійка пише, що їй там у шпиталі добре, що так гарно нею піклуються. Як думаєш, вона правду пише?

— Марійці там незле. Я певна того.

Так, я певна. Я просила Василя опікуватися нею, і він моє прохання виконує сумлінно. Зрештою, він і без мого прохання не залишив би її без допомоги. Я не була свідком їхньої розмови у мене, але я не сумніваюсь — хоч ні він, ні вона про це мені не згадали — що Василь уже “свій”.

Знаю, він часто роз’їжджає по ревізіях, але як тільки повертається до Львова — зразу ж до неї. Часами почуваю навіть прилив їдких ревнощій, коли вчитую в Марійчиних листах, як то він запопадливо нею опікується.

Що ж, нехай і полюбляться. Нехай і поберуться. Чи маю я право навіть в думках осуджувати їх за те, що між ними зродилася симпатія? А може більше як симпатія? Яке я маю право на нього? Які можу мати претенсії до неї?

Але серце голосно протестує.

Врешті, яка я негідниця! Як може моя дурна уява допускати такі недоречні підозріння! В цей момент видаюся собі низькою, підлою, негідною кохання Василя і приязни Марійки.

На прощання зі старенькими розвиваю завиточок з "тим, що Бог послав". Вона вдячно гладить мене по лиці своєю худорлявою рукою і тепло цілує в чоло. Батько щось бурмоче під носом про мою загонистість, про те, що відриваю собі, мамі й дитині від рота, щоб годувати двох старих непотребів...

На вулиці думки, що зродилися у відвідинах, почиють бичувати мене далі.

Пригадую, казала мені раз Марійка, що недолюблювала мене колись, бо я видавалась їй "малим серцем при великому розумі". Ні, ні, тепер вона інакше про мене думає, запевняла. У мене велике серце, багато жіночого, і розуму рішуче більше, як за кватирку. Так жартувала Марійка. Що б вона тепер сказала, коли почуття приязни до неї і кохання до Василя обертаються в низькі ревності, і то ще в якій ситуації. Ревності до кого і за кого!

Марійка, напевно, відвернулася б від мене з погордою, якби знала, що мене хвилює в ці дні.

І, як ніколи яскраво, від часу, коли доля звела мене з Василем, зарисувався мені перед очима мій гріх, мій злочин супроти Яреми, живого чи мертвого. Мертвого? Ні, поки в мене немає незаперечної певности в смерті чоловіка, він для мене живий. І я маю супроти нього обов'язки, як супроти живого. До сивого волосся, до старости я повинна бути його вірною дружиною.

Вологий, переддощовий вітер розвіває моє волосся, і його пасмо лоскоче мені лице. Я часом пристаю і говорю зі своєю совістю, з серцем.

Чому я досі була така сліпа? Чому не помітила, в яку прірву скочуюся?! Поступаючи так далі, в засліпленні, як зможу я глянути в чисті, янгольські оченята Мартусі, коли за яких десять років вони чекатимуть від мене звіту про моє минуле, про смерть батька, про...? Боже мій, адже я, тільки я спричинник його смерти, коли він мертвий, і тих мук, що їх переносить, коли ще живе десь на засланні.

Пасмо волосся, що лоскоче обличчя, нагадує пестоці ніжних пальців Василя.

Дивись, пестоців, ласки захотіла! І хто, хто?! Підла!

Притуляюсь чолом до шорсткого стовбура природнього дерева, пригортаюсь до нього, бо немає в мене ні сили, ні охоти йти далі...

Враз те, що бачу в бічному провулку, в світлі місяця, який тількищо вихилився з-за хмар, перебиває мою розмову з совістю, моє самобичування. Чого варте недоречне патякання розгістеризованої дурепи, коли оце краєм дороги, рядочком стоять підводи, чотири чи п'ять підвід, а візники сидять на них так, ніби вже наготувалися вирушати в дорогу. Вивіз!

Як підхльоснута батогом, зриваюся з місця, і вже той шматок дороги, що залишився до хати, біжу, не зупиняючись.

Мама вже спить. Треба негайно пакуватись. Підводи в цьому районі — це по когось тут і, певно, по мене... Треба шукати одяг, харчі, взуття. Може будити маму? Ні, покищо не треба.

Значить, Яремина валізка, брезентовий мішок і... а що з постелі? А Мартуся ж як? Як я не подумала раніше про це все!

А може це й не по мене? Може пронесе? Там же в провулку три польські родини: дві — професійних військових, що чоловіків їх уже давно забрали, і одна — родина адвоката, який кудись утік.

Чому якраз по мене, коли ще тих не рушили? А втім, підводи там же стоять, а не десь тут близько.

Розбурхані нерви не дозволяють на глибші рефлексії. Треба готуватись. Треба швидко готуватись, поки час.

Йду в комору. Не багато тут до вибору. Полиці майже порожні. Тут три слоїки гарбузового варення, що його торік варила мама на буряковому виварі, — один треба забрати, мішечок пшона, такий самий гречаної крупи. Гречаної крупи ми майже не рухали, це залізний фонд, коли зовсім стане зле, це для дитини. З товщів нічого, крім пляшки пересолоного люю, що теж рахується залізним фондом.

Біжу в кухню. Тут цілий буханець хліба, дві-три паляниці та коробка муки. А бараболя?! Біжу в комір-ку, де її більше як півмішка. Якраз сьогодні позчищу-вала мама з неї паростки.

Вертаюся в свою кімнату, беру Яремину валізку і йду з нею до дитячої кімнати. У валізу накладаю літні і зимові дитячі платтячка, панчішки і черевички.

Та чого ж це я запаковую черевички? У що взуо дитину?

Шукаю зимових, сукном викладаних чобітків. Не знаходжу. Куди ж я їх застромила? Ніяк не можу пригадати.

Але навіщо чобітки, коли вони на неї вже замалі?

Помічаю, що не можу доладу думати. Присідаю біля Мартусиноного ліжечка. Як спокійно вона спить! Коли б мені тепер бути дитиною... або колись дитиною померти.

Знову йду в свою кімнату. За вікном тихо-тихо. Вже й жаб'ячого райкання не чути. Пізно. Котра година?

Боязко підходжу до вікна. Лячно виглянути. А що коли побачу енкаведистів?

Тремчу. Зуби дрібно вицокують. Міцно стискаю їх. Хіба взяти аспірини? Ні, аспірину треба щадити. От, добре, що згадала про неї. Не забути б про малу аптечку. Правда, в ній, крім пачечки аспірини, термометра і пляшечки з йодиною, нічого більше немає. Беру це все і загортаю в рушник.

Знову підходжу до вікна і злегка відхиляю фіранку.

Хтось наче стоїть біля фіртки.

Затамовую віддих.

Хтось наче з-за куща бузку рукою махає, знаки якісь подає.

Треба розбудити маму. Але в мене немає сили ворухнутись. Вже непритомно вдивляюся в ту постать, що біля фіртки махає рукою. Слідкую за кожним її рухом.

А ось вона знерухоміла. Стою декілька хвилин. В мене чоло зовсім мокре від поту. Сягаю до кишені светера по хустинку і знаходжу там листа від Марійки.

Підходжу до другого вікна. Відсіль також видно фіртку і куц бужку, але вже збоку. Нікого немає. Не вже той хтось пішов під двері?

Врешті, де ж ті підводи, де енкаведисти, що мали приїхати по мене? Чого це комусь треба за мною слідкувати і махати рукою? Яке все це безглуздя!

Місяць зовсім вплив з-поза хмар і освітив гілку бужку, яка погодується від вітру. Це і був той таємничий "хтось", що навів стільки страху на мене.

Я опускаюся безсило на канапу. Треба б зачинити вікно, бо з нього тягне вогкою прохолодою, але в мене немає сили. Обгортаюся килимом і засинаю.

**

Вранці прокинулась від маминого тихого голосу:
— Вставай, Галю. Ти заспала. На, випий теплої кави.

Підводжусь. Так не хочеться вилазити з-під теплої перини! Згадується, що я накрилась була килимом. Мама стоїть з горням у руці наді мною і нічого не каже. Знаю, це вона вночі підклала мені під голову подушку і накрила периною. З-під чорної хустки виглядає сиве волосся. Обличчя змучене, змарніле. Мене стискає щось за горло, хочу заплакати і кинутись їй на груди. Цього, одначе, не роблю. Не пригадую між нами пестоців.

— Треба було скинути суконку. Як це ти лягла, не роздягаючись. Пом'яла її зовсім. Котру тепер вдягнеш?

Мама дає мені горня з кавою і йде до шафи.

— Господи! Чого ж так усе тут поперекидане!? — Тепер вона бачить і незачинену валізку. — Що це, Галю? Ти кудись збираєшся, нічого мені не кажучи?

Мені треба було б мамі сказати про те, чого побоююсь. Але як?

— Ти кудись вибираєшся?

— А леж ні. Нікуди.

Мама більше нічого не питає. Витягає Мартусині суконки і вішає їх у шафу.

— Мамо, прошу вас, не робіть цього. Розумієте, треба бути на все приготованим. Якщо прийдуть мене з Мартусею забирати на вивіз, то ми не дали б ради

в одній хвилині. Тепер я вже мушу до праці. Зробіть ласку, приготуйте мою валізку.

Я кінчаю сніданок і беру з маминих рук одяг. Її обличчя залите слізьми. Тихцем, тихцем котяться вони по її білому лиці. Цілую маму в простягнуту до мене руку з блюзкою. Зачісую волосся, накидаю светер і вибігаю на двір.

Ранок прозоро-синій. Скісне проміння сонця зазирає в зеленкаво-жовтіясті листки, примушує їх розкручуватись і втягати в себе так скупю ще даровану ним ранкову теплінь. Воно грається в росяних краплинках барвами райдуги. Прижмурюю змучені очі. Вже зачинаючи фіртку, згадую про химерну гілку, що мене так уночі налякала. Котра це з них може бути? Вертаюсь у городчик і зриваю декілька гілок ще не зовсім розцвілого синяво-фіолетового бузку.

З китицею в руці йду попри млин, а потім звертаю на головну вулицю. Тут ще переходжу малий місток, покладений через потічок, що прямує через сади і городи у ріку. До млина спішать знайомі мені робітники. Ми здоровкаємось. Звертаю вже біля пекарні, коли чую, що мене хтось здоганяє. Івасько, один з молодих робітників, гарний білявий хлопчина, підходить і каже мені тихцем:

— А знаєте, що сьогодні вночі вивезли сім родин до поїзду?

— Кого?

Він швиденько називає мені прізвища вивезених, і ми розходимося. Мені ще кусень дороги, а вже так пізно. Я вже не йду, а біжу. Задохана вбігаю на сходи і — зударяюсь з завідувачем.

— Ви з квітами, товаришко бухгалтер?

— Так, товаришу завідувач. Бодай вони пропали, трохи через них не запізнилася.

— Гарні. З вашого саду?

— Так. Вони в мене перед вікнами ростуть. Подобаються?

Точно о восьмій годині розписуюся в книзі приявностей. Тут і залишаю мої квіти з тим, що секретарка занесе їх в кімнату завідувача. Тепер я люта на себе

за те, що принесла ці квіти. Це ж виглядає, що стараються приподобатись завідувачеві. Так не люблю всіх отих підлизайків, а тут на тобі! Я ж зовсім не думала давати їх йому. Хотіла поставити у себе на столі — і все. Та так воно якось склалось, що він заговорив про квіти.

Вже і Барбар дізнався про мою розмову з завідувачем, і натякає, що і в його садку немає квітів. Але який там у нього садок, коли він винаймає одну малу кімнату на поверсі. Мені тепер чогось жаль цієї, викинутої з гнізда людини. Я вже давно забула про всі прикросці, які колись він мені робив. Обіцяю йому теж після обіду принести квіти.

Повписувавши у книги суми з квитків, присесених з банку, хвилину відпочиваю. Щойно тепер аж до болю відчуваю, яка я втомлена. Згадується все, пережите вночі. Згадую теж про листа від Марійки. Витягаю його з кишеньки і перечитую. На днях її вже випустять зі шпиталю. Василь теж дописав кілька слів. Він запитує про Мартусине здоров'я, і натякає, що може скоро приїде.

Увечері того таки дня, нарвавши велику китицю квітів, іду з дитиною до церкви на молебень до Матері Божої. Мартуся стає перед самим престолом, а я сідаю трішки далі на лавку.

Священик старечим, надірваним голосом співає, а йому підспівують свіжі дитячі й дівочі глоси. В церкві темно, тільки вітвар яскраво освітлений електричними жарівками і нечисленими жовтими свічками. Високо вгорі, крізь подовгасті, лукуваті вікна прозирає звечоріле, темносине небо. Баня сяє золотом орнаментів. Переді мною на іконостасі нечіткі обличчя святих у візантійському стилі.

Я хочу молитись. Чую, що мені конечно треба помолитись.

Блукаю довкола очима. Над вітварем образ Марії з малим Ісусом на колінах. Вона сидить на біло-рожевій хмарі, під правою ногою земна куля і місяць. У неї гарне, спокійне, але бездушне обличчя. Я стільки разів до неї молилась малою дівчинкою, коли з лелією в руці

стояла разом з подругами перед її образом під час травневих молебнів або по дорозі у школу вступала до церкви.

Я хочу звернути свою молитву знову до неї, але чомусь її лице здається мені тепер таким холодним, холодним...

Дивлюсь на Ісусика. Це дитяча фігурка з гарним, мудрим, але старечим личком. Переносу зір наліво. За великим вікном з малими шибками темніють, похитуючись, густі корони лип. Обабіч вікна свята Ольга і Володимир. Це триметрові постаті в яскравих одягах, які ламаються у порізаних фалдах. Вони суворо дивляться перед себе; очі їхні такі великі, широко відкриті, носи довгі, гострі, а уста маленькі і стиснуті. Ті очі зовсім мене не помічають, та коли б і помітили, то уста їхні напевно не ворухнулися б. Потіхи мені від них, здається, не діждатися.

Стою отак навколішки, спершися на лавку, ховаю лице в долоні і починаю молитися до абстрактного, незнаного і небаченого Бога, який, певно, мене зрозуміє. Хочу побачити того Бога в своїй уяві, але не бачу. Чую Його приявність, навіть близькість і хочу Його ласки. Я прошу Його ласки для себе, для Яреми, для донечки і мами. Так сильно прошу, але молитва здається мені не досить сильною, щоб дійти аж до Бога. Неспроможна підібрати відповідних слів, звертаюсь уже до мого янгола хоронителя, того, що з дитячих літ висів над моїм ліжком з рукою, простягнутою над дитинкою, яку хоче схопити яструб. Мені здається, що тепер моя молитва дійде до цього доброго духа, який оберігав мене в щасливому дитинстві. В молитві немає слів, якими я просила б опіки над близькими. Та нічого. Я їхні імена додаю.

Обличчя моє звогчується від теплої пари, яку я вдихаю в долоні. Піднімаю голову і зустрічаюся з поглядом Архангела Михаїла, що ніби погойдується на лівих дверях іконостасу, пробиваючи мечем широко роззявлену пащу дракона. Погляд його такий грізний. Та ні, я властиво не бачу його, знаю лише, що він грізний. Тепер тільки ореол довкруги чорної, кучерявої

голови і пряжки на черевиках виблискують золотом.

Мартуся перед вітварем широко відкриває ротика, співаючи. Очка її слідкують за рухами священика. Хочу співати разом з іншими, але чую, що глос мій захрип.

Поволі хоральний спів своєю гармонією і мелодійністю приколихує моє нервово збудження, і мені стає так легко, напрочуд легко, і я знову схиляю голову в долоні і довго, довго плачу.

Вдома жене мене мама до ліжка.

— Змарніла ти в останніх днях. Треба тобі багато сну, багато спокою. Не заїдай себе турботами. Це нашого положення й так не змінить.

Справді, треба взяти себе в руки. Відкіля у мене цей панічний страх перед вивозом, відкіль дурні ревності, а потім самобичування гістєричними монологами, позбавленими всякої логіки? Гарна тобі підпільниця! Мав рацію Василь, коли казав, що не для мене підпільне діло. Розхлябана, гістєрична я баба, от що!

Не хочеться лягати в ліжко. Хочу сидіти біля мами, хочу бути з нею якнайдовше.

Вона плете для Мартусі панчішки з ниток із попереного старого светера. Сиджу побіч неї і нічого не говорю. В нас рідко коли бувають довші розмови. А коли й бувають, то сухо-ділові. Говоримо звичайно про те, що треба на завтра зорудувати, часами згадаємо померлого батька — і це все. Сьогодні мама має більше охоти до розмови. Вона розповідає про свою молодість, про те, як то з року на рік важчає життя. Врешті доходить до того, що, мовляв, нині люди бояться завтрішнього дня, бояться друзів, рідних. А до чого воно докотиться для таких, і вона показує на Мартусю, що безтурботно грається з котом.

Рефлексії кінчаються як звичайно:

— Може б ти продала або виміняла за шкіру своє футро? Ти ж без взуття. Добудемо шкіру й замовимо для тебе і дитини мешти.

Футро? А воно мені й не спадало на думку. Справді, чого не продати? Парадувати в ньому при большевиках не доведеться. Тепер лише приїжджі московки понатягають на себе всяке "буржуазне" барахло і

хизуються ним перед давніми власниками та своїми ваньками. А у мене вже зовсім, зовсім подерлися черевки, і скоро не матиму, в чому до роботи вийти.

— Добре, мамо. А кому, думаєте, можна його продати ?

— Кому? Звичайно, жидам. Ці мають збут поміж советчиками. Як ніколи на панські витребеньки великий попит. Ось я завтра піду і добре продам. Може вдасться з тих грошей прикупити якогось сукна чи бавовняної матерії, то виміняємо це на масло. А масло перетопимо, нехай стоїть.

Так, "перетопимо". Мама ніколи не каже, що вона щось зробить сама: все робимо "ми".

Усміхаюся до неї. Вона така добра і ніжна! Тільки ніколи доброти не показує. Вона закриває свою сердечність діловитою речевістю, навіть інколи шорсткістю.

На підлогу впав клубок з її колін. Сірий, смугастий кіт погнався за клубком, а за котом біжить Мартуся. Вона хоче підняти клубок, але він у лапках Сірого невловний. Тоді вона ловить Сірого. Кіт пручається, хоче вирватися.

— Пусти, дитино, котика, він гратися хоче.

Мартуся його вже пустила, але не тому, що він хоче гратися, а тому, що в неї на ручці з'явилася дряпина від котячого кігтя.

Беру Мартусю на руки і заспокоюю її.

— Поганий кіт, недобрий він і... і... — Мартусі бракує слів, щоб дошкулити Сірому.

— Алеж він хоче гратися і дряпнув, не хотючи.

— А я теж хочу гратися і не дряпаю його. А тепер як дряпну, то він побачить!

Наводжу злагоду між старими друзями. Роблю декілька паперових кульок і кидаю їх на підлогу.

Котик уже біжить ловити, і вже сині очка Мартусі усміхаються.

Холодний перстень, що останнім часом безупинно стискає моє серце, звільняє свій недобрий затиск, і я милуюся теплом нашого домашнього вогнища, нашої маленької родинки.

Була вже дев'ята вечора. Мартусю я поклала в ліжечко і йду замикати входові двері, коли дивлюся, на подвір'ї хтось стоїть і нерішуче розглядається. За хвилину стукіт у двері.

Посланець кличе мене на міліцію.

Тут вимагають від мене представити в найкоротшому часі домову книжку. Запитують, чи не маю пальної зброї і ще запитують, чи правда, що я переховую в своїй хаті німців. Що це за німці, скільки їх і що вони говорять?

Безглуздя таких запитів, наївність інсинуації на мить мене приголомшують. А далі я сміюся, сміюся аж до затрати віддиху.

Німці? У мене німці? Чого їм у мене сидіти на переховку? Хто це дотепний доставляє такі пісенітні інформації? Врешті, коли є найменше підозріння, що я можу переховувати в себе підозрілих осіб, то чому нікого не пошлють перевірити?

Начальник міліції увесь час пильно дивиться на мене, а коли я сміюся, схиляє голову і вигортає з-за нігтів бруд, бажаючи приховати усмішку.

Врешті кажу йому, що я — службовка державної установи, маю на утриманні родину, то чи стану тримати у себе не то німців, але взагалі когонебудь.

Начальник запевняє мене, що він певний мого прихильного відношення до советської влади, але мусів поспитати про німців тому, що має такий донос. Його обов'язок мене про це запитати. Врешті я можу йти спокійно додому.

Мама чекає мене на порозі і труситься зі страху, як у пропасниці.

— Доню, не добром це пахне, — сказала вона, коли я розповіла, що трапилось. — Дай Боже, щоб прочуття мене обмануло.

Не каже вона, чого боїться, я й не питаюся. Добре знаю, що вона прочуває і чого боїться.

Звичайно, що історія з допитом про німців дурна сама по собі. Одначе, хто хоч трохи ознайомлений з ходами советських слідчих органів, то які б вони були

безглузді, зрозуміє, що за тими допитами стоїть для всякої категорії “неблагонадьожних” грізне мементо.

Безумовно, щось воно довкруги мене снується. Я розумію, що раніше чи пізніше, більший чи менший, але мусить впасти грім з грозового неба.

**
*

У неділю на Богослуженні побачила директора народньої школи, арештованого і вивезеного враз з моїм чоловіком. Значить, не весь той транспорт був знищений, як казав Василь.

А побачила його, як стояв за тими лавками, де півтора року тому сиділа його присадкувата, веселенька жінка з двома синами, малими, вертлявими, з білими, як льон, чупринами. На Богослуженні вони стояли дуже пристойно, з очима, вліпленими в образи іконостасу.

Церква тепер куди, куди не така повна, як була колись. Не було на лавці і жінки та їхніх обидвох синів. Їх уже більше як рік тому вивезли кудись під Архангельськ і поселили в сирій землянці. За короткий час вона осліпла з безнастанного плачу за втраченими синами: спіткало їх, тих малих біловолосих хлопчиків, щось гірше від смерти — взято їх на “перевиховання”. І так “перевиховано”, що підлітки почали зневажати матір вуличними словами, обвинувачували в шпигунстві, підривній роботі проти советської держави і інших нісенітницях, почутих від нових виховників. Бідна жінка клялась, присягалась у своїй невинності перед малими хуліганамі, але надаремне.

Нетерпляче чекаю, коли закінчиться відправа. Мошу з директором поговорити.

При виході з церкви директора обступили люди. Не хочу до нього добиватись. Усміхаюся здалеку, але він звернув голову до якогось співрозмовця і вдає, що мене не бачить. Стою пригноблена під аркою притвору і чекаю. Коли він уже сходить по сходах, зупиняю його:

— Вибачте, що турбую вас, але скажіть, не знаєте, де може бути мій чоловік?

— Ні, пані Галю, про Ярему нічого не можу вам сказати. Не знаю.

— Вас разом вивезли до Львова. Ви з ним разом у Львові сиділи.

— Сидів, але нас розлучили.

— Коли вас розлучили?

— Ще у Львові.

— І справді ви про його дальшу долю нічого не знаєте?

— Нічого, повірте мені, що нічого не можу сказати. Прикро мені...

— Чому пан не хоче сказати про татка? — перепитує Мартуся, коли ми попрощалися з директором.

— Тому, що він не знає, де татко... а може не хоче сказати...

**

Ще того тижня мені доповіли, немов би то колишній директор комусь сказав, що йому відомо, що Ярему розстріляно.

Того самого дня увечері біжу до його хати. Властиво до братової хати, бо директорову хату, після виселення з неї його родини, передали новоприбулій енкаведівській сім'ї.

Директор зустрів мене збентеженим поглядом.

— Пане професоре, пробачте мою надокучливість, але мені доповіли, що начебто ви сказали комусь, що мого чоловіка розстріляно. Будьте щирі зі мною. Скажіть усе!

— Так, таке я чув.

Він бачить мій зляканий вигляд і спішить додати:

— Це вістка неперевірена... годі вірити логоскам... — він підходить до вікна і дивиться кудись в далечинь. Його очі, звиклі до окулярів, примружуються. Висохла шкіра на підборідді помітно труситься.

— Чому зразу ви мені не сказали? Ви щось ховаєте.

— Дорога пані Галю, кажу те, що чув... зрозумійте, тільки чув. При мені його не розстріляли, отже відкіль у мене може бути певність про його долю. Ні змушуйте мене говорити про ці речі! Ви хочете мати надію. Я вас розумію... Моя жінка десь там на засланні теж думає, що я не живу. А я ось вернувся і чекаю тепер на неї, чекаю на її поворот. Може ваш чоловік живе...

може повернеться... Вірити треба, не піддаватися розпуці... — Він зняв свої долоні з моїх плечей і знову дивиться крізь щілини повік у вікно. — Якщо взагалі тепер у щось можна вірити...

Дивлюся в його подовгасте, добре обличчя. Він таки справді не знає. Він би мене не обдурював навіть з милосердя.

На прощання тисну йому сердечно руку. Він сти скає мою долоню своїми двома. Також сердечно, із співчуттям.

Враз він якось дивно схлипує і починає тихо, як скривджена дитина, плакати. Потішаю його, як можу. Кажу, що його жінка напевно вернеться, що з нею прийдуть його білявенькі синочки, і пощерблене життя знову наладнається, а все, що ось переживаємо, залишиться прикрим спомином, що... чи я вже пам'ятаю, що в схвилюванні безладно говорю, сама без найменшої віри в сказане.

Він важко, знесилено сідає за стіл. Мої слова його очевидячки не переконують і не заспокоюють. Таким його і залишаю, за столом, з головою в долонях, із заплющеними очима. А стіл засланий білою скатертинуою, а посеред стола, за старим звичаєм, круглий буханчик хліба.

**
*

Мама за добру ціну продала моє кримське футро і купила мені спортові, жовті черевики. Мартусі купила чорні, інших не могла дістати. Теж чепурненькі. Те, що трохи завеликі — не біда.

Ще дістала мама два метри шовку. Ну, це вже здобич не така вдала, коли призначена на виміну в селі. За шовком по селах не питають.

Вона вибирається завтра до сестри, де надіється виміняти шовк на масло. Кажу, що попрошу брата, щоб маму повіз фірою, але вона й слухати цього не хоче.

— Де ж таки ще й коней трудити! Не так то вже й далеко. Не така я стара і немічна, щоб не пройти тих кілька кілометрів.

Ранком коли мама вже виходить з хати, прошу, щоб узяла хліба.

— Ти що? Немає гіршого, як наїдатися в дорогу. Важко йти і нездорово. За три години не помру з голоду, а може хтось трапиться й підвезе, то скорше буду...

І, не взявши ні шматочка хліба, попрощалась і пішла із завиточком, що в ньому рожевого шовку два метри і моя літня суконка, для тітчиної дочки в подарунок.

Вийшла мама, поки ще добре розвиднилось. Мартусю я теж скорше розбудила, бо треба було її нагодувати, причепурити і повести до Марійчиних батьків.

Як радіють вони малій гості! Вдвійку кинулися шукати Марійчиних іграшок, приговорюють до неї одне поперед одного. Та її й не треба розважати. Вже сама кімната з її обстановою для дитини розвага.

— А хто це на тому портреті з вусами, в шапці?... А хто це в чорній рамці за склом біля вікна, а на комірці в нього три зірки?... А коли вискочить з-за дверцят у годиннику зозулька, що кукає?

Старий стягає зі стіни свою фотографію з-перед багатьох років в однострої австрійського підстаршини, з трьома зірками на комірці, і починає розповідати пригоди вояка, що так дуже цікавлять дитину.

Коли я непомітно виходжу, мала сидить у старого на колінах, заслухана, і пальчиком пестливо водить по кінчику його довгого вуса.

А ранок який чудовий! Росяний, запашний ранок.

Іду стежинками до битого шляху. Трава хльостає мене по ногах, змочує мені черевики, а у мене такий настрій, що навіть пісеньку мугикаю під носом. Минаючи алею старих, грубезних каштанів, біля провулка, згадую той пізній вечір, коли сюди проходила з Марійчиним листом. І здається мені, що це було давно, давно, і та, що пригорталася до шорсткого стовбура каштана, що батожила себе докорами совісти, що трусилася зі страху перед вивозом, це аж ніяк не я. Було це рівно два тижні тому. За цих два тижні щось змінилося в мені, щось змінило мене. А що і чому — не

збагну. Байдуже. Важливе, що я знайшла внутрішній спокій, погодилася з тим, що досі викликало в мене бунт, страх і відразу. Так, як є, так мусить бути. Хто це сказав?... Значить, я змушнена, скріпла. Навіть думка про вивіз не млоїть мене.

Ну, черевики мої вже наскрізь промокли. Але що мені біда зробить, коли в хаті, дякуючи моїй добрій мамі, новісінькі черевики. Хай живе "весьолая жізн", жовтнева революція і товариш Сталін! Якби не ці дива, у мене певно не було б жовтих, спортових черевиків на темнобронзових закаблуках.

У фінвідділі перепрошую своїх товаришів праці, Барбара, нині з брудним комірчиком замість брудного шалика, і тичкуватого інспектора, що саме збирається "на периферію". Безцеремонно стягаю з ніг черевики і ставлю їх на підвіконня, щоб просохли. Під ноги підстелю газету, і беруся до праці.

— Куди це ви сьогодні ходили, що ноги промочили? І то зранку. На росу гусенят пасти? — силкується на дотеп Барбар.

— Може й так, — відказую, усміхаючись. Зовсім не збираюся Барбарові вияснювати, чому в мене черевики мокрі. Йому, одначе, його дотеп сподобався, і він продовжує:

— Що це, зла мачуха вигнала пастушку гусенят пасти? От злюка!

— Товаришу Барбар, у мене робота, не заважайте!

— А роса була холодна? Авжеж холодна. І в ніженьки було холодно? Правда, що холодно?

— Не пригадую. Не заважайте!

— А пастушка сама ходила?

— Ні.

— А з ким ходила?

— З гусенятами.

— Авжеж, авжеж. А пастуха там під гаєм не надібала? Га?

— Скажіть, чи матиму я нарешті спокій?

— Добре, добре, пишть собі.

Він іде до вікна, звертає мої черевики до сонця і завважає в підощвах діри.

— Бідна пастушка!

— Ви знову? Не бідна я і вашого милосердя не потребую. Залишіть мене і мої черевики в спокої. Зрозуміло?

— Та не лайтеся, не кричіть. І зроби комусь добро. Я їх тільки до сонця, зручніше, щоб сохли, а ви вже й лаєтеся. Та не червонійте. Ну, чого, питаюся, червоніти?! Подерті туфлі, то й подерті. Сором який! Ех, ви, галичани, щепетільний народ. Ось у мене теж порвалися туфлі, а я не соромлюся і не червонію. Ось погляньте.

І він піднімає ногу й показує діряву підошву.

— Бачите? Краса, правда?

Почуваю, що тепер щойно густо червоніюсь. Мені соромно за себе, що так непривітно поставилася до цієї людини, яка своєю поведінкою заставляє забути навіть найглибші урази.

— Інших у вас немає? — запитую зі щирою турботливістю в голосі.

— Ото вигадали! Коли б були інші, то ці дав би до шевця. Грошей чорт-ма.

Я ніколи не цікавилася Барбаром. Коли він мені робив прикросі, я бажала, щоб його чорт ухопив — і тільки. Коли ж наші взаємини покращали, я взагалі його перестала помічати, так, як не помічаю поодиноких меблів у канцелярії. Я не знаю, одружений він чи парубок, українець чи жид. Правда, він усюди подає себе за українця. Але хто тепер розбереться на тих "українцях". Багато з них звать себе Хмельницькими, Шевченками, Ткаченками, хоч насправді вони жиди.

Барбар завжди говорить по-московському. Інколи тільки заговорить по-українськи, хоча цю мову знає дуже добре. Звіти всі пише тільки в українській мові.

Мені хочеться тепер довідатись дещо більше про нього.

— Пробачте, що вас запитую: ви маєте батьків?

Бачу, що питання поставила недоречне. Він сильно змішався, а далі його обличчя стало злим і непривітним. Мовчанка.

Як мені вийти з дурного положення? Спрямовую розмову на жарти:

— Звичайно, де ж би хтось бідній пастушці звирявся зі своїх особистих справ. А ось бідна пастушка не заважається признатись, що має маму, що мама купила їй, бідній пастушці, гарні жовтенькі, як ви кажете, туфлі, і вона стала зразу буржуйкою. І щоб ви звали мене тепер не бідною пастушкою, а панею. І кінець. А коли я запиталася про ваших батьків, то в цьому не може бути нічого злого, бо я хочу знати, чи ви дуже любите вашу маму і яка вона, і чи дуже розпещувала свого синочка, що такий вдався химерний та норовистий. От і все. А тепер кінець з пастушкою, кінець з черевиками, я вас більше ні про що не питатиму, і... і не перешкоджайте мені в праці. Кінець.

Начебто вражена його мовчанкою, беруся до писання. Та відчуваю на собі його погляд.

— Не гнівайтесь. Я не то не хочу, я просто не можу нічого сказати про своїх батьків, я їх не пам'ятаю.

— І не маєте ні сестри, ні брата?

— Нікого не маю.

— А хто вас виховував?

— Хто?— він гірко підсміхається.— Трохи вулиця, трохи я сам, а потім довиховували старі євреї, яким я помагав чистити й продавати рибу. А там якось попав у школу вже здоровим хлопцем. Повчили, повчили і випустили в світ. Пісня є така, що в ній співається: немає у мене ні батька, ні неньки, а пригорнув мене світ біленький, чи як там. Такий от я. Тільки, зробіть ласку, не заплачте над долею бурлаки безрідного.

— Недобре. Треба б вашому лихові якось зарадити. Не слід тинятися вам по світі біленькому бурлакою безрідним. Коли дозволите дати вам добру, дружню пораду, то послухайте: оженіться.

— Оженитись? Думка непогана. Справді, непогана думка.

— А бачите!

— Бачити то бачу, але де мені ту жінку взяти?

— Де? Мало в нас гарних дівчат? Таж їх як трави та зілля!

— Це правда, але коли женитися, то, либонь, з кохання. Не заперечите хіба.

— Очевидно.

— Ну, бачите!

— Нічого не бачу.

— Ви, ви не бачите?

— Абсолютно нічого.

— Дивно. Ви давно повинні б це бачити.

— Що саме? Справді, не розумію вас.

— Це річ неможлива. Годі мені з кохання женитися.

— Ну, то постарайтесь закохатись, а тоді поспитайте кохану, чи піде за вас заміж. Я думаю, що гарбуза вам не піднесе, бо ви парубок непоганий. От тоді загуляємо на весіллі! А тепер до роботи, бо дарма час переводимо.

— Кажете, поспитати кохану? Тоді запитаю вас...

Дивлюся йому в вічі з тривогою. Нагло з'ясовується мені його нерівна, інколи просто гістерична поведінка супроти мене. Перед очима постає гидка сцена з львівського готелю.

Барбар хвилину дивиться на мене з тремтячою спідньою губою. Не знаю, чи він вичитує в моїх очах переляк, чи може відразу. Він прожогом кидається до дверей, вибігає з канцелярії і з грюкотом затріскує за собою двері.

Я розгубилась. Що мені робити? Чи зможу тепер з ним працювати в одній кімнаті? Які штуки викидати-ме він, підштовхуваний своїм безглуздим почуттям? Прийдеться міняти роботу...

Перед обідом зайшов він на хвилину, забрав папку з паперами і пішов до спиртзаводу. Слава Богу, до вечора, певно, вже його не побачу.

Інспектор теж не з'являється після обіду. В канцелярії я сама. Робота мене рішуче не береться. Яке це все дивне! Події вирують, клубляться, то розвіюються, то знову згущаються в непередбачених візерунках. Ніби з диму, виринають якісь обличчя, якісь постаті, покрутяться, як маріонетки, і розпливаються в гущі нового напливу. Проходять події, проходять люди

неждані, небажані, і так, як ждані й бажані, поринають в минулому.

Та ну його! Чого це Барбар викликає в мене такі мелянхолійні міркування? Якось воно буде.

Десь біля третьої вбігає секретарка Файга і з таємничою міною каже, що приїхав з обласного відділу ревізор.

— Хто, хто? — допитуюся, і почуваю, як мені чогось стає слабо.

— Та той грецький божок. Забула, як він зветься. Не той старий, а — красунь. Ось бачиш, як налякалася. Переглянь швидко свої книги, бо буде буба, як щось тее. Він, кажуть, гострий, як бритва. Смішно, знаєш, у нас всі дівчата, навіть притоптана Коженювська, вимальовують і випудровують собі лица, як шалені.

— Добре, Файго, добре, що попередила. Дякую. Справді, треба переглянути книги.

Але навіть якби я хотіла це зробити, то не було вже часу, бо за кілька хвилин увійшов начальник, а за ним Василь.

— Добридень, товаришко бухгалтер! Як поживаєте? — Василь простягає до мене руку. — Що ж це, немає тут вашого приятеля? Як тепер, живете в злагоді? А як ваші книги? Не бояться ревізії? В порядку?

— Ха-ха-ха! — лунає несподівано розкотистий сміх начальника. — Та не наводьте ж паніки. Дивіться, як налякали. Аж зблідла бідолашна. Ну, ну, без нервів! Знаємо, що у вас все в порядку. Нам тільки треба документів з вижницького колгоспу. Будь ласка, розшукайте їх і принесіть до мене.

— Я їх в цій хвилині вишукаю. — Іду до шафи і відчиняю її, щоб взяти потрібні папери. Витягаю грубу папку з паперами всіх колгоспів у районі.

— Дозвольте мені самому пошукати, — каже Василь, беручи з моїх рук папку. — Мені треба переглянути стан платности деяких інших колгоспів. Я зараз до вас прийду, Петре Васильовичу, — звертається до начальника, — пороблю тільки деякі виписки.

Ми самі. Василь, з глибокою рисою на перенісці, в скупченні перекидає папери, швидко водить олівцем,

занотовуючи потрібні цифри. Це триває дуже коротко. Ось він уже підводиться з-за стола, з його обличчя зникає маска "гострого як бритва" урядовця. Він простягає до мене руки.

— Рибонько!

Відступаю назад.

— Що це знову?! Забула свого Василя? Викинула з серця? Ах ти, пустунко, не жартуй! Ах ти... ти... — він ловить мене в свої обійми і обсипає моє обличчя поцілунками. Неголені щоки колять мене, і я відштовхую його.

— Пусту, Василю, тут не можна! Ну... пусти вже... ти колешся...

— Коханнечко моє! Я стільки чекав. Непоголений, пробач, часу не мав. Гнався, як божевільний... Але ти й таким мене кохаєш. Правда?

Що це зі мною?! Так хочеться сказати йому зі щирого серця: "Кохаю тебе, Василю, — кохаю, гидкий хлопчище!" — Так хочеться закинути йому на шию руки і поцілувати палким поцілунком, обцілувати неголені щоки. Але якась нез'ясована сила зв'язує мій кожний порух. Якесь терпко-болюче почуття гасить мою радість, щось засновує між мною і коханою людиною непроникальну павутину суворого заперечення, заборони. Що зі мною? Не хочу цього! Не хочу!

— Кажи, кажи швиденько: так, так, кохаю дуже! Ну ж, без надуми!

— Так...так... кохаю дуже...

— Ось бачиш! А я тобі Марійку привіз.

— Та невже?!

— Привіз! Слухай, Галочко, сьогодні ввечері я у тебе. Добре? Я, звичайно, не мусів сюди приїздити, це тільки вигадка з тим колгоспом.

— Справді?

— Авжеж, рибонько. Правда, є там начебто якась неясність з тартаком, але це міг полагодити наш приятель, Барбар. Я до тебе приїхав, подруженько моя.

— Марійка вже зовсім здорова? Як виглядає?

— Надзвичайна дівчина твоя Марійка. А як виглядає? Марненька, дуже марненька. Необхідно їй відпочинку і доброго харчування.

— Дякую тобі, Василю, за те, що опікувався нею у Львові. Це дуже благородно.

— Дякуєш мені? Це я тобі повинен подякувати, що доручила мені доглядати це любе створіння. Ти знаєш, який я був без тебе, з думками про тебе. Відколи тебе пізнав, я тільки тобою живу. Марійка була для мене розрадою. Ми згадували про тебе, і це розганяло почуття розлуки.

— Увечері я буду в Марійки. Заходь туди.

— Ні, я хочу до тебе. Дозволиш? Тільки з тобою хочу бути. Знову вагання?... Що з тобою? Ти наче змінилася... Скажи, Галю, що між нами все по-старому... Чому тривожить мене? Може ти хвора?

І він дивиться на мене затурбованим поглядом, як дивляться на малу дитину, якої не розбереш, хвора вона чи лише вередує. Що сказати йому? Що можу сказати, коли сама себе не розумію. Слухаю його слова така сумна і така щаслива...

— Іди, Василю, до начальника. Іди, дорогий, пізніше про ці справи, у мене...

— І змарніла ти, моє ти бідне...

— Справді?

Він знову бере мене в обійми, і я тулюся до нього віддано, без спротиву. Але це тільки момент. Ось уже знову щось наказує мені пручатись і, врешті, визволитись з обіймів.

На його обличчя набігає болісний смуток, а між бровами з'являється гостра, як прорізана ножем, риска. Як я люблю його таким!

— Що лягло знову між нами?

Стою мовчки, не знаючи, що сказати. Як з'ясувати йому, що саме лягло між нами, коли мій стан зовсім незалежний від моєї волі і свідомости. Це ж уже ні Ярема тут причиною, ні якісь моральні скрупули, ні взагалі щось, що можна було б якось окреслити.

— Чому мовчиш, Галю? Я хочу, щоб між нами все було ясно. Навіщо мучити мене якоюсь таємничістю? Чи не маємо ми права на щастя? Між нами вже, здається, все з'ясоване.

— Так, Василю, може ми й справді маємо право на щастя, але не підходь тепер до мене... йди вжс... хтось може зайти. Ось уже наче якісь кроки на коридорі...

Василь поволі відвертається, бере зі стола папір з виписками, які поробив, і йде до дверей. Тримавши вже руку на клямці, запитує:

— Чекатимеш мене ввечері?

— Чекатиму.

**

О п'ятій з хвилинами я вже на вулиці. Поспішаю до Марійки. Ось вона зі своїми батьками і Мартусею стоять біля фіртки. Боже мій, як вона змінилася! Сині очі глибоко запалися в чорну оправу. Губи стали більші на худенькому личку, вирізьбленому ніби у півпрозорому мармурі. Яка вона тепер гарна! Але її краса така, яку в своїх описах звать письменники неземною. Для мене вона аж моторошна: це красуня в труні.

Наше привітання роздзвонює радісний голосок Мартусі:

— Мамусю, панна Марійка привезла мені зі Львова ведмедика і шоколядку. Ведмедик дуже чемний і казав мені, що буде завжди зі мною бавитися. Він не хотів шоколядки, то я за нього з'їла. Дивися, мамусю, який гарний!

Вона вимахує величеньким, видно домашньої продукції ведмедиком, зробленим із приношеного футра. А по щічках дитини знати, що той ведмедик таки справді не захотів їсти шоколяди, і вона його мусила виручити.

— Ходім у хату, Марійко, застудишся чого доброго, холодком уже тягне...

Беру її за руку і веду в хату. Відчуваю худість її руки, і це відчуття викликає в мене хвилю глибокого зворушення. Непогомованим рухом пригортаю Марійку до себе, цілую багато разів у чоло, щоки, гладжу по волоссю. На очі набігають сльози.

— Сестричко моя, яка я щаслива, яка рада... чекала на тебе так довго! Дивись, як волосся віросло. Обов'язково заплігатимеш коси... Добре? В косах будеш, як... як... ну, як образочок. Ой, ти, ти!...

Граюсь її волоссям, чудовим, хвилястим, гладку личко, але водночас відчуваю дивну холодність подруги в сприйманні моєї радості і дівтацьких вигуків. Невже це недуга її так змінила?

— Не заскоро ти вийшла зі шпиталю? Добре вже себе почуваш?

Ні, вона вже зовсім здорова, каже, відчуває себе добре, а цей кашель, це дурниця, пройде. Вона повна надій і охоти до праці. Нав'язала добрі зв'язки, що ведуть доволі високо... Допоміг Василь, ні, він сам це зробив.

— І це все дякуючи тобі, Галю.

— Ет, не вигадуй! Заслуга моя лише в тому, що я вас познайомила.

— Тут не знайомство вирішило співпрацю з нами. Ти сама знаєш, що рішали тут почування Василя до тебе і його довір'я до твого характеру, — по хвилині додає вона безбарвним, ніби втомленим голосом. — Він так тебе кохає!...

Тон голосу, яким вимовила Марійка останні слова, збудив у мене якесь неясне прочуття, а одночасно змусив рішуче заперечити її переконання.

— Не говори, Марійко, про те, що в'язало мене з Василем. Можливо, що він і має ще якісь почування до мене, але з мого боку все, що в'язало нас, належить до минулого. Краще не згадувати того, що було. Мені це боляче. Врешті я... я його не кохаю.

Боже мій, як я можу говорити їй те, що заперечує і мій розум і моє серце! Почуваю, що я знову у володінні того примусу, який іде з-поза мене і який заставив мене так жорстоко поведися сьогодні з Василем, а тепер лицемірити перед подругою. Чому, чому в справах, де вирішується моє щастя, моє майбутнє, приходять до голосу дурний, гістеричний відрух мого характеру? Яке безглуздя!

Але бреду далі проти волі і переконання, хоч цей момент рішуче не підходить до таких звирювань. Я переборола себе.

— Я не смію Василя ні кохати, ні в'язатися з ним, для його і свого добра. Між нами пам'ять Яреми, жи-

вого чи мертвого, могла б засіяти в майбутньому взаємну ненависть. Врешті уяви сама, що Ярема живий і повертається до родини, а в ній немає вже йому місця. Хтось інший батько його дитини, хтось інший чоловік його дружини... Ти розумієш мене?

Не знаю, чи Марійка розуміє, чи вся моя аргументація доходить до її свідомости, але бачу, як конвульсійно затискуються на коліні сплетені пальці її рук, як поширилися її очі, оправлені в чорні орбіти. Вони непорушно дивляться на мене, так що просто фізично відчуваю доторк їх погляду.

— Марійко, ти... ти кохаєш Василя! — висказую скоріше, поки ще оформилася сама думка. І ще не прозвучало останнє слово, коли я вже пожаліла сказаного.

Марійка стрепенулася, розплела пальці рук, закинула голову на спинку крісла. Брови її звелися в одну лінію, а очі заплющилися як у людини, враженої гострим промінням світла.

Я вмить розумію, якого болючого удару завдала бідній дівчині. Але виходу немає, тож мушу повести розмову так, щоб злагіднити ствердження того, проти чого напевно бореться Марійка всією силою свого характеру.

— Пробач, Марійко, що вдираюся в твої інтимні почування. Ми ж подруги, і це дає мені право, тим більше, що я сприяю всім серцем твоєму почуванню. Слухай мене добре. Я вже раніше з твоїх листів збагнула, що ти маєш до Василя велику симпатію, хоч не думала, що ця симпатія може так поглибитись. Те саме я вичула в листах Василя. Він тебе дуже любить, Марійко. Не заперечуй, не заперечуй, прошу! Може це тільки братерська любов покищо. Але ти добре знаєш, як це буває з братерською любов'ю мужчини до жінки. Тим більше, коли Василь переконається, що його почування до мене виринули з припадку, з його подібности до Яреми, з моєї дурацької поведінки, що закрутила йому голову. А коли ще переконається, що в дійсності на мої почування не зможе розраховувати, то...

Що я кажу, що я верзу! Все це зайве, зайве! Це все звучить як фальшива музика. Чи відчуває її фальшивість Марійка? Її обличчя викривив біль. Груди піднімає прискорений віддих.

— Залиш це... залиш, будь ласка!

— Марійко, про це треба говорити! Я мушу все це як слід роз'яснити. Ти можеш подумати... Ти не повинна думати, що я на перешкоді...

Спазм затискає мені горло, і я замовкаю. Западає тиша, ота, що звучить як нап'ята докраю струна. Лише з кухні долітає голосок Мартусі, що чергується з тенором Марійчиного батька.

Марійка поволі підводиться і стає за спинкою мого крісла. Відчуваю на своїй щоці легкий доторк її гарячих уст.

— Ти добра, ти добра, Галю... Я не знала, яка ти добра...

Можливо, що я була б розплакалася після цих простих слів, виїнятих просто зі серця з вдячності за мою фальшиву гру супроти неї і супроти себе самої, але легкий оклик з Марійчиних уст стрепенув мною. Оклик не належить до розмови. Він відноситься до того, на що показує вона мені рукою там, за вікном.

Он на стежині, за ажуром кущів видно три постаті, що прямують до хати.

— НКВД по мене! Не підходь до вікна! Пропаду, Галю, як дістануся в їхні руки.

— Тікай, Марійко, тікай негайно! Через горище. З горища віконцем на грушу... і до мене.

Марійка вагається. — Груша вже зрізана...

Я не знала, а радше забула. Дігми ми з Марійкою часто на неї лазили.

— Мусиш скакати з віконця, не так високо. Ну вже, поспішай! У мене в хаті буде Василь, попередь його, хай іде геть, бо певне прийдуть і до мене. Призбирай собі щось з моїх речей... хай тебе Василь до Львова... — гарячково шепчу і тягну її за руку через сіни до комірчини, звідкіль сходи на горище. Зачиняю за нею двері.

А тепер події проходять дуже швидко. Біжу до кухні, де Марійчині батьки забавляються з Мартусею, не прочуваючи лиха. Кричу "НКВД!" — і хапаю Мартусю на руки, коли до дверей уже добиваються своїм звичаєм енкаведисти, брутально, настирливо стукаючи прикладами і гукаючи: — "Аткрой дверь!"

Старий біжить відчиняти, мати ловить мене за руку і сіпає:

— Марійка! Де Марійка!

Але я вже не маю часу відповісти, бо на порозі стоять дві постаті.

— Чого тут не світиться? Ану, старичок, засвіти. Скоро, скоро! Чуєш?

Постукуючи прикладами об підлогу, вони заходять у кухню. Жар з відчиненої грубки обливає їхні шинелі червоним відблиском, і вони виглядають, як змальовані вигадливим малярем символи злочину і насильства.

Світло лампи розвіяло понуру казковість двох постатей, освітило обличчя того, що ближче мене. Воно скидається на грудку глини, нездарно сформовану на подобу людського лиця. Мартуса зсунулася з рук і міцно притискається до мого коліна.

Цей власне з глиняним лицем пильно дивиться на мене.

— Це ти сьогодні приїхала з Львова?

Хвилину я не знаю, що відповісти і як держатися в розмові з посіпаками. Але Марійчин тато дає мені дорогоцінний час до надуми:

— Чого вам треба від неї? Це ж...

І коли енкаведист перебиває йому в такому вирішальному місці речення, я вже знаю, що робити далі, охоплюю цілість положення: втеча Марійки, попередження Василя про небезпеку, виїзд їх обох до Львова, врешті моя роля. Ясно, від моєї поведінки гепер залежить усе. Треба виграти на часі. Виграти, проволікаючи гру з посіпаками.

— Ну, кажи, чого мовчиш, заціпило? Питаюся, це ти приїхала сьогодні з Львова? Ти Марія Гнатовна?

— Чого ви на мене кричите?

— Я питаю, чула? А ти відказуй!

— Я не звикла, щоб на мене гукали. Питайте по-людськи, то й відповідатиму.

— Ти Марія Гнатовна? — вже гримить енкаведист.

— Ні, я не Марія Гнатівна і зі Львова я не приїхала. Я нікуди не виїжджала, то й приїхати не могла, а ви, прошу, не кричіть на мене і не тикайте мені, бо я — громадянка радянського...

Глиняне лице, не даючи мені докінчити, з виляском б'є мене по щоці.

— Ах, ти, ти... Мене будеш вчити, як я маю до тебе говорити?

Закушую губи. Це вперше, на власному обличчі, я відчула болючий і образливий доторк московської культури. Але біль і образу стушковує думка про Марійку і Василя. Чи не заскоро я виявилася як не Марійка?

Мартуся голосно плаче і сіпає за полу енкаведиста:

— Ах, ти поганій, ти чортячий... ти!... — вона, схлипуючи, підшукує найобразливіші слова, щоб відплатити за кривду, заподіяну мамі.

Двоє старих стоять зовсім змертвілі.

— А хто ж ти будеш? Думаєш, врятуєшся, коли збрешеш?

— Пес бреше, я не брешу.

— От сволоч! Панської мови захотіла. Ну я тебе по-панськи ще так поспитаю, що...

— Пани повтікали за кордон...

— Ти зо мною хочеш сваритися?

— Ані не думаю, але хочу і вимагаю від вас людської поведінки.

— Дурепа ти, залишок буржуазії! Скажи, стара, це твоя дочка? Ну! — звертається він до Марійчиної мамі.

Марійчина мама стоїть бліда, аж біла, і не може вимовити слова. Він трусить її за плече, а вона хитається і мовчить.

— Кажу вам, що я не Марія Гнатівна, вона ще не повернулася зі Львова, і ми чекаємо її нині або завтра. — Говорю це чітко і голосно, щоб мої слова запали Марійчиним батькам в тямку.

— Кажи, стара, хто вона! — гукає глиняне обличчя, показуючи на мене пальцем. — Кажи, а то як гахну, то й кісток не позбираєш!

— Залишіть маму в спокої! Не бачите, що вона перелякана і не може говорити?

— Ага, маму, кажеш? — обрадувано скрищить він. — Маму? Ну й докажуй тепер, що ти не чортова Марія! Ах ти ж суко! — і він знову з розмахом б'є мене в лице.

До нього приступає другий енкаведист, і вони з хвилину про щось сперечаються пошепки.

— Ну, ходи з нами, там уже розберуть, хто ти така. — Глиняне обличчя хапає мене за руку і виводить з хати.

Я вже не збираюся заперечувати, що я не Марійка. Власне, так дуже добре, як сталося. Поки будуть возитися зі мною, Марійка врятується. З дверей гукаю до занімілих з переляку стареньких:

— Все буде добре... Мартуся...

**
*

Переді мною йдуть двоє, а за мною глиняне обличчя. Вони всі мовчать.

І ось я знову на тій вузенькій вуличці, де ще так недавно промочила черевики. Недавно? Та ж сьогодні вранці, а здається, що декілька днів тому.

Пригадується Барбарів дотеп про пастушку і гусенят. Ех, ведуть пастушку, ведуть, як вівцю на заріз! Цікаво, чи Василь уже прийшов до мене? Марійка, певно, вже добігає... хоч ні, вона ж виснажена і бігти не може. Я не сказала їй, де ключ від хати, але вона знайде, вона знає, що кладу його за ринву біля веранди... Якщо не знайде, то й крізь вікно може увійти... Ах, якби проволікти справу в НКВД якнайдовше! Виграти на часі, щоб ті двоє пішли геть з моєї хаги.

Перед нами вузенький рів. Ті двоє, що спереду, перескакують його. Я теж скачу, але на другому боці падаю на землю. Падаю, хапаючись за ногу і кричу.

Ні, я зовсім не обдурюю своїх конвоїрів. Мене таки сильно заболіла нога. Я мусла закрити.

Сиджу на землі і ойкаю. Наді мною схиляється глиняне обличчя. У вечірньому присмерку воно ще страшніше, як було там, у кухні.

— Ану, не валяй дурака! Давай, давай! Підводься!

Встаю, пробую ступити, але не можу. Сльози полилися мені з очей від гострого болю. Але водночас відчуваю радість. Є, є вигра на часі! Чудесна вигра! Як добре, як добре!... А болить аж віддих запирає. Чи справді зламала ногу?! Ну, але хай там...

— Рушай же ти, артистко, рушай і не прикидайся, що зламала ногу. А якби й зламала, то чорт її бери враз із тобою, стервою націоналістической.

Щоб підтвердити своє вороже ставлення до мене, він зняв з плеча рушницю і штовхнув мене прикладом поміж лопатки. Зойкаю, підводжуся, але йти не можу. Прошу його допомогти мені, бо я справді таки пошкодила ногу, і хоч би як він мене бив, йти не можу. Він знехотя подає мені руку і я, спершись на неї, шкутильгаю.

— Ну, бач, нога не відламалась, а веди її як баришню... — резонує глиняне обличчя, хоч у голосі його вже немає певности, що я прикидаюся.

Болить нога, хоч і менше, як в перший момент, болить поміж лопатками від удару прикладом, і моє обличчя залите потом і слізьми. Коли проходимо попри ліхтарню, енкаведист глянув на мене, поправив на плечі ремінь від рушниці, почухався в потилицю і невиразно хрунькнув. А коли дійшли вже до широкої вулиці, звелів стати тим, що спереду, і сам пристанув.

Повз нас проїжджає якесь авто. Глиняне обличчя махає рукою, щоб його спинити, але машина не спиняється. Стає ясно, що мене вже не вестимуть як "баришню", а везтимуть решту дороги до НКВД.

Чекаємо декілька хвилин, коли нагодилася якась фіра. Я і глиняне обличчя сідаємо на фіру, а два конвоїри йдуть позаду.

Коли я сиділа на возі, нога майже зовсім перестала боліти, але, коли злазила, пройняло мене гострим болем. До будинку НКВД мене майже винесли по сходах. Тут на нас, власне на Марійку, здається, вже чекали.

Знайомий мені енкаведівський старшина, що сидів за довгим столом у кімнаті, оббитій жовтогарячими тапетами, вирячив зі здивування очі, коли побачив нашу дивну групу: глиняне обличчя, "барішню", що звисала на його руці, і двох конвоїрів іззаду.

— Привели, товаришу лейтенант, Марію Гнатовну Литвин. По дорозі стрибнула через рів і каже, що скрутила ногу. Вона не хотіла йти з нами добровільно. Ставила опір. Викручувалась, що вона не Марія Гнатовна Литвин... — доповідає глиняне обличчя службовим голосом.

Енкаведист, що дивився то на мене, то на конвоїрів як заворожений, зірвався із-за стола з грубою лайкою на вузьких устах:

— Добре, що не привели, сукині сини, якогось старого діда та й не заявили, що це Марія Гнатовна. Пошли вон, дураки! — і закипів вишуканими словечками, знаними тільки в московській мові.

— Єсть, пошли, товаришу лейтенант! — гаркнули всі три і вийшли з похмурими мінами.

— Пробачте за конфуз... сказано дураки. Сідайте ж, сідайте. Пошкодили ногу? Ну, дивіться яка неприємність... Примостіться вигідно. Нічого, пройде... А скажіть, будь ласка, що ви робили в хаті Марії Литвин? Я здогадуюся, що мої хлопці сплугали вас з Литвин тільки тому, що ви були у неї в хаті.

Розповідаю коротко про моє арештування.

— Ага, так, я знаю, що вона ваша приятелька чи, як кажете, тільки знайома. Але, всупереч вашому твердженню, що ви її чекали і вона ще не приїхала, я маю відомості, що вона вже приїхала. Вона навіть не сама приїхала, а в товаристві якоїсь особи. Ви не знаєте, з ким вона приїхала?

Яке щастя, що трапилася мені з ногою болюча пригода! Після неї я не спроможна реагувати так сильно на будь-які інші почуття. Маючи на лиці маску болю, веду себе спокійно, паную над своїм голосом.

— Яку особу ви маєте на думці? Я справді не знаю, про що ви говорите. Коли Литвин ще не приїхала, то звідкіль я можу знати, з ким вона приїде?

Також не можу знати, коли вона, скажімо, в цей момент приїхала. Знаю лише, що вона сьогодні або завтра повинна приїхати. Вона писала про це...

— Вам про це писала? Маєте листа?

— Ні, вона не мені писала. Вона писала своїм батькам. А сьогодні вранці я до них пішла...

— Ні, не про це питаю. Я хочу знати, з ким вона приїхала. Цю особу ви добре знаєте.

Це про Василя він допитується. Видко, має якісь відомості, певно й Василя підозрює! Боже милостивий, не дай попасти в тенета підступних запитань! Схопить за одне необачне словечко і - пропало!

— Для чого ви мене заскакуєте твердженнями, які я мушу заперечувати? Я маю говорити правду, а як мені знати, з ким приїхала Литвин, коли я не знаю, чи вона приїхала.

— Вам невідомо, хто сьогодні приїхав зі Львова?

Ага, він довкруги Василя ключить! Можливо, він не так то впевнений... Опановую себе остаточно. Моя думка працює так справно, що я майже вгадую, яке чергове запитання він поставить.

-- Сьогодні? Ні, не знаю.

— Нікого приїжджого ви не бачили?

— Здається, я не помиляюсь. Я певна, що нікого такого не зустрічала.

— А ось з ревізором із облфінвідділу ви не бачились?

— З ревізором?... Ах ви про товариша Калитовського? Так, він був сьогодні у фінвідділі. Чомусь я про нього не подумала. Так, так, він сьогодні приїхав, хоч не виключене, що міг приїхати ще вчора. Знаю певно лише те, що сьогодні по обіді був у нас в фінвідділі.

— Він приїхав сьогодні, і приїхав разом з вашою приятелькою Литвин.

— Я й не уявляла, що вони можуть бути знайомі. Може і приїхали разом, не знаю.

— І де ж вона тепер, коли її вдома немає?

— Хто?

— Як хто? Та ж Литвин! Ви не перепитуйте мене. Ось ви сказали, що може вони приїхали разом. Значить, ви знаєте, що вони приїхали.

— Алеж я не казала...

— Тількищо ви сказали, а тепер заперечуєте. Ви знаєте, де вона, і не скривайте, бо це може мати для вас погані наслідки. Коли ж скажете те, що знаєте, все закінчиться добре і для вас і для вашої приятельки. Повірте, їй не загрожує ніщо, чого ви можете боятися... Ми знаємо, що вона дівчина спокійна, старанна шкільна робітниця. Йдеться тільки про деякі уточнення. Ну, скажіть, нарешті, коли вже самі бачите, що справа дійсно маловажна, бачили ви її вдома чи десь, наприклад, на вулиці?... А може вона вже у вас була?

— Не бачила її ні у себе вдома, ні в неї, ні на вулиці. Кажете, що вона приїхала. Може й приїхала. Але ви, виходить, краще знаєте, тож чого питаєте мене?

Ляйтенант стукає олівцем, узятим між два пальці, по голівці мосяжного амурка, що готується до льоту з масивного каламаря із чорного мармуру. Ця забава поглинула його настільки, що мовчанка стає гнітючою.

Враз ляйтенант спрямував свій погляд на мою ліву щоку, що напевно мусіла мати відбитку важкої долоні глиняного обличчя. Я певна, що ось він запитається про походження цього вимовного знаку. Але він зовсім несподівано запитав:

— Товариша Калитовського ви добре знаєте?

— Так, знаю. Серйозний і ввічливий чоловік.

— Він сьогодні приїхав і ви вже з ним бачились?

— Так. Приходив разом із завідувачем.

— І що він казав?

— Привітався, здається, сказав добридень, не пригадую точно, питався, здається, за товаришем Барбаром, який пішов на контроль до спиртзаводу... і більше нічого. Ага, коли відходив, сказав "бувайте здорові" чи щось таке...

— А коли розмовляв з вами, не казав, що приїхав з вашою приятелькою?

— Коли ж бо він не розмовляв зі мною. А як же й розмовляв, то звідкіль було б йому відомо, що Литвин моя знайома?

— Чому звете Литвин знайомою, коли це ваша приятелька?

— Вона моя шкільна товаришка та й тільки всього. Приязни між нами немає, бо вона надто спокійна і зарозуміла. Не люблю таких людей.

— Навіть словечком не згадав Калитовський про неї? Може ви забули? Пригадайте, подумайте.

Я вже не відповідаю, тільки дивлюся на нього. Він, мабуть, вичитав у моєму погляді те, що хотілось би мені йому сказати. Можливо, побачив у моїх очах наростаючу охоту до сміху, що часто навідує мене в невідповідних місцях і моментах. Він і сам якось невіразно посміхається. Який смішака цей лейтенант! Бачуся і розмовляю з ним не вперше, хоч і не в таких обставинах як тепер. Запізналася з ним на заставі, що її влаштував наш фінвідділ, танцювала навіть з ним, коли мене дуже ввічливо, як на “совета”, запросив.

Він дуже молоденький. Певно йому не більше як двадцять три роки. В нього гарненька жінка, чепурненька щebetуха, його ж віку. Обоє українці, навіть розмовляють між собою по-українськи. Вона радо знайомиться з хлопцями і стриже на них очима, а він охоче танцює з дівчатами. Але вони любляться і свою любов демонстративно виявляють оточенню усмішками, ніжностями і пестливими словами.

У нього дитинне, наче якесь недорозвинене личко, і очі, отінені неприродньо довгими віями.

Тепер лейтенант тре свого короткого носа, наче він дуже свербить. Очевидно, підозріває, що я знаю щось більше від того, що сказала. Не перестаючи терти носа, виходить із-за стола і стає переді мною, дивлячись на мене як на якусь дивовижну комаху.

— Можете йти. Я вже знаю все, що мені греба знати.

Не зважаючи на мое положення, що властиво не давало причини до сміху, я на краю видержливості в непогамованому бажанні вибухнути сміхом. “Знаю, що

мені треба знати"... Та що він верзе! Він ще менше знає тепер, як знав... О, не чухав би ти, дурнику, свого коротенького носика, якби бодай хоч трішки знав з того, що хотів би знати!...

Я певно була б не здавила сміху, що рвався з мене, якби, підводячись з крісла, не відчула пронизливого болю у нозі. Замість сміху, з моїх уст вирвався стогін.

— Що це ви? Невже аж так болить?

— І цьому не хочете вірити?

— Ми не з тих, що вірять. Думав, що прикидаєтесь. Як же ви підете тепер додому?

— Я ніколи не прикидаюсь..

— Справді? Ну, то це ми ще перевіримо. А що нога болить, то я згідний повірити. Давайте, я вас підвезу автомашиною.

— Це було б чудово! Але ні, я не смію вас турбувати, бо ви ж розумієте... у мене сусіди... ви одружений, я самітня... рознеслися б поголоски... Ні, ні, щиро дякую, я вже якось сама додибаю. Розійдуся... ось вже мені легше.

Насправді я ледве йду, але роблю вигляд, що нога вже не так болить. Ще того бракувало, щоб тепер, коли вже справа так-сяк наладилася, треба було б, щоб він зі своїм автом наліз на Марійку або Василя.

— Як хочете...

— Дякую... дякую за все, — кажу, а рука якось сама полізла до обличчя, що ще досі пашіло. — Надобраніч вам, вітайте дружину!

По сходах стрибаю на одній нозі, рукою придержуючись поруччя. Зате на вулиці хоч сядь та й плач.

Переходжу на другий бік дороги з найбільшим зусиллям волі і до болю затисненими зубами. Тут уже краще, можна спиратися рукою на стіни будинків, облеглиючи натиск на ногу. Ех, коли б хтось нагодився зі знайомих...

Залишаю вже далеко поза собою рясно освітлений будинок "охоронців безпеки і справедливости". Тепер лише починається їхня інтенсивна праця. Вночі заїжджатимуть сюди авта і привозитимуть жертви "пролетарської справедливости" з тим, що не всім, куди

не всім, пощастить вишкутильгати з їхніх чортових лабет...

Ось уже мій фінвідділ. Ось уже пекарня на розі... кульгаю сильно, хоч нога начебто й розійшлася.

Хтось іде назустріч. Коли зрівнюється зі мною, впізнаю знайомого пекаря. Він теж мене впізнає.

— Ого, а це що з вами трапилось?

— От, ступила в діру в тротуарі та й викрутила ногу.

— Щастя, що не зламали. Раз так моя жінка... — і він, підтримуючи мене попід плече, розповідає історію про те, як його жінка зламала ногу на залізничних рейках і як довго її потім лікували. Доходимо до воріт моєї хати. Прощаюся з ним, хоч, видимо, він має бажання розповісти, як його найменша дитина важко перехворіла кір...

Прощаюся і з щирістю дякую доброму балакунові.

Натискаю клямку дверей. Двері незамкнені. З передпокою входжу в світлицю. Темно... світити лампи не маю сили. Сідаю на канапу і стараюся зібрати докупи розхристані думки. Минає кілька хвилин, коли чую стук у двері.

Підводжусь і йду відчинити. В передпокої висока постать біля самих дверей.

— Василю, це ти?

— Так, Галю, я чекав на тебе.

— Марійка була?

— Була. Але що з тобою? Нога болить?

— Так, скрутила.

— Біднятко моє! — Він помагає мені підійти до канапи.

— Василю, ти не знаєш, що...

— Знаю все. Пустили тебе... не били? Чого хотіли що так довго продержали? — Він стоїть переді мною навколішках, держачи мої долоні в своїх. — Скажи, що тобі? Скажи, Галочко!

— Нічого, зовсім нічого. Не били, не знущалися, тільки йдучи туди ногу скрутила, а тепер вона болить. Це все. Василю, коханий, вони про тебе питалися, я боюсь тепер і за тебе...

— Це гірше. Що вони питали?

Розповідаю точно про перебіг допиту.

— Я так боюсь за тебе.

— Не треба боятись. Немає чого. З твого оповідання бачу, що вони може дещо підозрівають, але нічого не знають, та й не можуть знати... Але добре, що тебе пустили. Могли й не пустити. Мое ти коханячко! Що б я робив, якби тебе не випустили? Страшно подумати. Скільки я пережив за останні години! Тепер лише бачу, чим ти є для мене!

— Що буде з Марійкою? Це все таке страшне!

— Не журись, голубонько, нею. Вона переїде до Львова. Її вони не зловлять.

— А може б ви так за кордон втекли?

— Ні, не можна і не треба. Я їх зовсім не боюся. Вони мені нічого доказати не можуть, а Марійка... може... побачимо... Ти тремтиш, Галю, лягай, я накрию тебе. Може компрес на ногу покласти?

Близькість Василя, компрес на нозі і теплий коцик заспокоюють мене.

Годинник повагом видзвонює дванадцятку. Ці звуки, як ніколи досі, глибоко проникають мене своєю вібрацією і збуджують приспане останніми подіями почуття приреченості. Закидаю руки на шию Василя і міцно пригортаю його до себе. Я з ним прощаюся. Я знаю, це прощання назавжди.

— Не йди вулицею, дорогий, іди городами, щоб тебе, борони Боже, хтось не побачив близько моєї хати. Ну, йди вже!

Він цілує мої очі, уста.

— Надобраніч, Галочко, завтра я тебе побачу.

— Добраніч, Василю, уважай на себе. Ні, ні, стій, не йди ще. Коли мова про нас трьох, то я хочу тебе ще дещо запитати. Присядь ще на хвилину. Це важлива справа. Так, дорогий, це дуже важлива справа. Не знаю, як це тобі сказати... Яке у тебе відношення до Марійки? Любиш Марійку?

— Чи я її люблю? Авжеж люблю. Як її не любити? Та чого в тебе якраз тепер таке запитання?

В його голосі легкий відтінок веселости. Розумію.

Він підозріває, що я ревную його до Марійки. Коли ж так, то в його підозрінні багато правди. Так, я ревную його до Марійки такої, якою хочу, щоб вона для нього була. Боже мій, яке це все складне і наскільки сильніше від моїх сил і мого бажання поступати не всупереч моему кохання, прагненню щастя, прагненню затишку в дужих руках людини, яка мене кохає...

Мій голос тремтить, помітно тремтить, коли говорю далі, як під чийсь диктатом:

— Це дуже добре. Вона тебе теж любить. Я сказала б, вона тебе... кохає. А кохання такої дівчини, як вона, то велика річ.

— Це недобре, коли воно так. Але всяке може трапитись. Не знаю, чому саме тепер ти про це говориш, і чи зовсім вірне твоє переконання. — Він знову присів біля мене. — Скажи, які це нові ідеї кружляють у твоїй неспокійній голівці? Починаєш так, ніби сватати нас збираєшся...

— Марійка — чудова дівчина і характером і... взагалі. Чи... чи вона тобі подобається? Чи подобається як жінка?

— Так, так, і не збираюсь заперечувати. Вона поєднує в собі і фізичну і духову красу. Але про це мені не доводилось думати, і справді не бачу причини, чому ми мали б в такий момент говорити про чийсь надзвичайні прикмети. — В його голосі виразно звучить подратування.

— Я знаю, що ти якостям Марійки, як жінки, не багато приділяв уваги.

— З нею я зжився... звук до неї. Це все.

— Знаю...

— Дозволь докінчити. Це моє кохання до тебе і ти сама зв'язали мене з нею. Розмовляючи з нею про тебе, там, у шпиталі, я заспокоював заїдаючу тугу за тобою. Марійка мені говорила про ваше спільне дитинство, про шкільні часи, про твоє одруження... знаю навіть, як одягнена була до шлюбу ти і як вона, твоя дружка...

— Так, але...

— І знову "але"! Досі я ще ні разу не почув від тебе про твої рішення відносно мене, відносно нашого майбутнього. Не хочу вже більше чути постійне "але"! Перестаю розуміти, куди ти прямуєш, і не можу ніяк пояснити собі твою нерішучість в чіткому ставленні справи нашого майбутнього. Скажи ж нарешті щиро, що думаєш!

— Я щаслива тими хвилинами, що їх нам подарувало життя. А тепер... а тепер боюся сильно за тебе, за твою безпеку і... і прошу дуже, не змушуй мене більше говорити.

— А я не хочу жити краденими хвилинами. Скажи прямо: кохаєш мене?

— Кохаю, але я тобі не призначена. Чуєш?! — викрикую крізь майже плач. — Тебе кохає хтось інший, ще більшим, чистим, незайманим коханням.

— Марійка?

— Так.

— Ах, то це так. — В його голосі немає здивування, радше глибоке розчарування. Він бачить, як легко я передаю його іншій жінці. Прямий висновок, що для мене він тільки епізод, під яким врешті треба поставити ризик. Чому не вмію вияснити йому цього всього, щоб він зрозумів, щоб йому не було боляче? Замість того кажу щось зовсім інакше:

— Ти її теж покохаєш. З нею знайдеш щастя... забуття нашого...

Василь поволі встає і стомленим голосом каже:

— Мені вже треба йти. Надобраніч, Галю. — І без поцілунку, без потиску руки, відходить.

Крізь відчинене вікно всочується у кімнату густа темність із запахами квітів. Лежу з розплющеними очима. Тільки легка завіска ділить мене від щораз тихіших кроків. Ось вони вже зовсім віддалилися, зовсім стихли. Але я вся біля нього. Неспроможна думати, навіть про Мартусю, що десь там спить у чужій хаті. Я ні про що неспроможна думати. Тільки образи, як хмари, гнані вітром, одні за одними з'являються в уяві і зникають.

Бачу, як то Марійчині батьки не сплять, сидять, чекаючи на мене. Вони затурбовані, зажурені... Годі мені піти до вас, добрі люди. В мене нога болить... ні, ні, в мене болять усі мої думки, і годі мені навіть думати. Мене болить ця заворожена ніч... а над усе кроки, що вмовкли. І Василь не скаже вам, що я вже вдома. Як же йому зайти до вас, коли ваша хата під наглядом. Он в саду, біля драбини, по якій недавно тікала Марійка, один... біля малинового живоплоту другий, а вже на вулиці, в рові, з рушницею, готовою до пострілу, прилавши до сирій землі, третій енкаведист. Василь знає, що вони там. Ось той у рові насилу роздирає повіки, важкі, налиті сном... ось-ось сон зціпить повіки, але ні... він вдивляється в фірточку, щоб вглядіти, як до стеженої хати зайде тендітна дівчина, щоб попрощатися зі своїми батьками. Та ні, дівчина не зайде! Даремні твої зусилля, бідний яничаре! До самого ранку пролежиш у вогкому рові, а її таки не спишаєш. Вона тепер у затишній, підміській хаті, в ліжку на високій подушці розсипала довге, кучеряве волосся, і крилаті думки снуються в її голові. А незабаром вона вже буде у Львові... а може і закордоном разом... разом з Василем...

Марійка? Але хто це нахилився над нею? Хто це повис над нею? Ні, це ж наді мною! Наді мною це обличчя страшне якесь, лячне, вперто вдивляється в мене. Ах, воно мертве! Труп'яче. Дивиться вперто непорушними зіницями, дивиться. Ой, леле, це ж Ярема! Він мертвий, так, тепер немає сумніву. Чому ж тоді Василь покинув мене?! Кого це розстріляли, Василя чи Ярему? Певно Василя, бо ось там під лісом іде Ярема, в сорочці чорній, чорній, як болото. — Пробач, мужу мій, не випрала я твоєї сорочки. Мамо, де Яремина свіжа сорочка?... Стривай, Яремо, не йди від мене!... Василь мертвий... він до мене всміхається. — Пробач, Яремо, це з туги до тебе, так мені чогось здавалось... куди ж ти відходиш? Не йди від мене! — Кричу на весь голос і плачу, а Ярема відходить все далі й далі. На ньому смокінг і білий метелик у комірці. Біжу за ним і западаюся в глибоку снігову кучугуру.

Холодно, і я нагортаю на себе більше й більше снігу, щоб захиститися від холоду. Аж врешті мені стає тепло, душно, так душно, що аж задихаюся. Бракує повітря... ще хвилинка і я задушусь.

Прокидаюся мокра від поту і тремчу від холоду. Нога болить. Треба змінити компрес, але немає сили. Знову засинаю.

О шостій вранці прокидаюся. На стіні вже граються соняшні промені. Так не хочеться вставати, йти до праці. Така втомлена! Але все ж встаю, запалюю в печі. Біла березова кора скручується з шипінням в гарячому полум'ї і тріски, висушені за піччю, миттю спалахують. Вмиваюся зимною водою, кип'ячу чай і випиваю його. Палянички, напечені мамою вже два дні тому, присохли, не смакують.

Молока в хаті немає, треба піти по нього. Сусідка, мабуть, вчора принесила, але нікого в хаті не застала... Мартусі треба занести молоко.

Вже виходжу, замикаю на ключ двері від веранди. Швидше, швидше, щоб не запізнитись.

— Мартуся так плакала... — докраю стомленим голосом вітає мене Марійчина мати. — А Марійка де, не знаєш?

— Вона у добрих людей, не турбуйтеся.

— Ми думали, радилися з чоловіком, та й рішили, що їй треба б перейти на німецький бік.

— Може й так... А енкаведисти більше не приходили?

— Ні, нікого не було. Галю, ми так журимося!

— Не треба. Щастя, що її не арештували.

— Вона така тендітна. Ти бачила, як вона змарніла?

— Так, це правда... але все буде добре.

— Ти віриш?

— Так. А вам тепер треба вважати і бути дуже обережними. Коли б вас запитували, не зрадьтеся, що Марійка була вдома, бо тоді ми всі пропали. Мартусі теж накажіть, щоб нікому не казала, що її бачила.

— Вона вже знає, що має мовчати.

— Тепер ще попрошу: приведіть дитину по п'ятій годині до моєї хати. Не гнівайтесь, що про це прошу.

— Іди, йди спокійна. Дитину приведу я. А... а ти певна за себе? — і старенький сірими очима, що чорними здалися на білому, змученому обличчі, сумно подивився на мене.

— А ти певна, що Марійка не попадеться тим душогубам в лапи? — питає мати.

Хоч як мені спішно, присідаю на чисто вимитому стільці біля стола. Здається, старенькі бояться залишитись самі. Мати усміхнулась, приступила до мене і гладить по волоссю. Задержую її руку і цілую.

— От клопіт нам наша Марійка, така слухняна і добра виросла, та ось, щастя не має. Я й не знаю, як ми без неї жити будемо...

— Буду вам приносити вістки про неї, а коли б... — і мене враз пройняло прочуття, яке вже довгий час сновигало навколо. Не знаючи, що далі сказати, безпорадно споглядаю на подовгасте лице в сріблястому ореолі волосся.

— Ми знаємо... еге... еге... та коли не зможеш, то що вдієш? — і старенький закашлюється, глибоко вдихнувши задимлене повітря, яке синявою затягнуло кухню. То вітер знімається надворі, завертає дим в грубку і на кімнату і не дає розгорітись хмизові.

— Комин прочистити треба б. Уже третій рік як нечищений. І де ті коминярі поділися? — і худа рука в довгому, білому рукаві замахала бляшаною смітляркою, щоб роздути полум'я під грубкою.

— От, клятий дим!

Клятий? О, ні! В ньому суть моїх розважань про життя, моя власна філософія. Вона облегує мене ті дошкульні удари, що їх завдає життя. Люблю дим! В ньому відвічна правда: все димом снується, розвіюється... минає...

Ось він синяво-сіравою смужкою тягнеться по хаті і сповнює її запахом паленого, свіжого ріща. Він ладаном заколисусе втому мого тіла і думок, і мені враз не схотілося йти до праці. Може й не піти? Скажу, не могла, нога боліла. І є докази: нога в кістці спухла.

Та ні! Може прийде Василь. З ним мушу ще говорити. Буду його просити, дуже буду просити, щоб

заопікувався цими старенькими, коли б зі мною щось сталося.

Коли ми вже на порозі, мати турбується, що я залегко вдягнена.

— Візьми Марійчин порохівник. Дощ, здається, буде сьогодні, — і за хвилину вже виносить.

— А може не буде дощу?

— Е, краще візьми. Бачиш он, уже сонце сховалось. Вітер нажене дощу. Хай падає, треба його. Дивись, грядки зовсім повисихали.

Грядки рівненько прорізають городчик аж до огорожі, де зеленіють довгі пруття малини.

— Впаде дощ, полоти буде легше.

Я не бачу, що саме треба буде полоти, бо на чистих грядках повилазила зелена цибулька, округлі цяточки червоної редьківці під смарагдовими, порізанними листочками, а довкруги грядок. віночками, ясні листки салати.

**

День видався мені безконечно довгим. У канцелярію вісім годин ніхто не заходив. Барбар і інспектор виїхали до Вижників.

Я зовсім не працюю. З вікна залітають до мене розпорошені краплі дощу, що розбиваються на підвіконні. Зовсім похолодніло, але вікна не зачиняю. Сиджу байдужа до всього. Відчуваю свою зайвість, нешотрібність, малеч. Відколи я впевнилась, що Марійка кохає Василя, він мені здається чужим, далеким. Ось він тепер, певно, мокне на фірі. Нехай. Яке мені діло? Він, певно, скоро приїде. Мушу, мушу ще з ним погосворити.

Вже четверта, а Василя ще немає. Йду до секретаряту. Його немає ні тут, ні у завідувача.

Близько п'ятої години чую, хтось наближається до моїх дверей. Це секретарка Файга, яка дивується, що я ще не готова до виходу. Не питаю, чому інспектори запізнились, що вона може знати? Забарились на селі --- і все.

Обидві з Файгою виходимо. Проходячи брамою на вулицю, бачу його. Висока постать схилилась під

мокрим, накинутим на плечі, плащем. Дивиться на мене радісними очима.

— Добре, товаришко бухгалтер, що я вас ще застав. Звольте зайти в канцелярію. Чого вагаєтесь? Кажете, що вже робочий день скінчився? Прошу вас на хвилинку. Інспектора залишив під його хатою. Він, бідолаха, зовсім промок і змерз. Достойно як я.

— Ви таки сильно промокли! Добраніч, Файго.

Завертаємо на сходи, йдемо в будинок.

— Здається, ти в доброму настрої? — запитую, відчиняючи двері.

— Так, вгадала. Але ти... ти якась змарніла! Що з тобою?

— Нічого...

— Не хвора часом?

— Зовсім ні, прекрасно себе почуваю.

— Правда?

— Так, правда, — неохоче відказую.

— Тоді розхмар своє личко. Ніби гніваєшся за щось. За що, скажи!

— І не думаю гніватись.

— Ну, усміхнися ж, не люблю тебе такою.

— Скажи, що думаєш робити з Марійкою?

— За два тижні вона переїде до Львова. За цей час приготую їй там мешкання.

— А її батьки?

— Марійчині батьки будуть забезпечені і вістками про неї і харчовими продуктами. Звичайно, вони не будуть голодувати.

— Це такі добрі люди...

— Знаю, Галочко.

— Ти маєш тут якусь пильну справу?

— Так. Для цього я сюди й заїхав. Але перед тим хочу просити тебе про одну річ.

— Саме?

— Галочко, моє ти кохання! — він бере мене в свої дужі обійми. — Покинь грати ролю свата. Покинь сватати мене з Марійкою. Не кажу, що вона мені не подобається, але вір мені, що кохаю я тільки тебе. Кохаю і кохати хочу. І знай, що не дозволю собі наказувати,

кого маю кохати. Договорились? Чи може хочеш, щоб я на тебе розсердився?

— Пусти, ти мене зовсім промочиш. Ну, пусти, мені холодно!

— Галю, слухай уважно: у мене тепер до тебе інше, зовсім інше прохання. Ти слухаєш?

— Ну...

— Поїдь сьогодні до села Дубівки...

— Що!?

— Так, мусиш зустрітися там з Черником і договоритися про плян ознайомлення його з Марійчиним проходом через кордон.

— Василю! Ти...

— Це доручення від Марійки. Ти згідна?

— Це для мене не абияка несподіванка. Це прямо неможливо тепер. Я зі своєю ногою... Може завтра?

— Слухай. Перед будинком стоїть підвода, якою я приїхав. Фірманові я вже казав, що поворітьма поїдеш з ним ти. Шлях до Вижник провадить попри Дубівку. Фіра не буде завертати до Дубівки, так що тобі прийдеться від шляху йти у село пішки. Дорога тобі, здається, знайома.

— Знайома, — кажу крізь затиснуті зуби. Мене нагло огортає злість. Як же так, ніхто не рахується з моєю волею, мені наказують. Я вражена Марійчиною безсердечністю. Безсердечна вона сама до себе і тепер така ж до мене. Хотілось би якось від цього доручення викрутитись.

— А якщо Черника не застану?...

— Галочко, я необізнаний у ваших теренових справах. Учора вночі, вийшовши від тебе, я ще пішов до Марійки. Обіцяв — мусів піти. Знаєш, як це далеко. Вона турбується, що контакт із закордоном на цій лінії може перерватись. Ти одна, що знаєш цей прохід. Тобі одній його вона показала. Так?

— Здається.

— У Дубівці прикордонний терен заораний, і вже два місяці нікому не вдалося на тому відтинку перейти кордону. Марійка приспішувала свій поворот додому тому, що за кордон мусить бути передана важлива

штафета. Їй майже неможливо це зробити, очевидно, коли ти відмовишся познайомити Черника...

Тепер він тримає мене за обидві долони і допитливо дивиться у вічі. Мене не покидає почуття образи, що хтось володіє моєю волею. Крім того, моя нога...

Чи в цій хвилині Василь бачить, як багато вище стоїть від мене Марійка? Чи може він поставити знак рівняння між мною і Марійкою? Він, певно, докладно тепер побачив, що я звичайна, пересічна собі жінка, а Марійка — герой. Ненавиджу Марійку. Ненавиджу за геройство, посвяту, добрість. Василь бачить моє вагання, дивиться на мене затурбовано.

— Добре, я піду. Вже мені йти?

— Галочко моя, я завтра вранці від'їжджаю. Вважай на себе. Знай і вір, що я тебе так кохаю, що коли б тобі щось зле притрапилось, коли б я мав залишитись без тебе, то все життя було б для мене цілковито зайвим, порожнім. Віриш? Ні, ні, не кажи нічого, і без твоеї відповіді знаю правду, правдивішу за ту, яку ти мені сказала б. Галю, — він бере мене під руку і веде до вікна, — дивись, там прокладають дорогу. Німці закінчують її для наступу. Незабаром сподіваємось війни.

— Справді буде війна?

— Так, і ми мусимо бути приготовані.

Боже, як гордо він каже це слово "ми"! В надії на війну, на зміну сьогоднішнього і такого ж завтрашнього, зникає моя лють і моє вагання. Стаю навшпиньки і ніжно цілую свого коханого друга. Мені затишно в дужих обіймах.

**

На битому шляху покидаю немову-фірману і його фіру, яку невеличкі коні лівиво потягли далі. Переді мною, звернувши зі шляху праворуч, розмокла пільна дорога, а поруч болотниста стежка. Сутеніє. Село Дубівка визирає з сірої, мокрої далини нечисленними, слабкими світельцями.

Вітер, що знагла схоплюється, старається вирвати з моїх рук парасолю. Змагаюся з дощем, з вітром і

ховзькою дорогою. Важко йти у взутті. Не вагаючись, скидаю черевики й панчохи і крокую обережно босоніж. Аби лише не зісунулась перев'язка з ноги!

В Дубівці бувала не раз. Ярема вишколював тут хлопців у спортовому товаристві "Січ", і я з ним сюди приїжджала. Знаю село, знаю селян, любила їх, і вони мені симпатизували. Але село тепер уже не таке, як було. Хоч як гірко приходилося під окупацією брутальних польських заглоб, тепер на наші села, з приходом московського окупанта, наче впало важке, гнітюче рядно, і обличчя селян затягнулися затурбованістю та недовірливістю.

Йду насторожено. Було б цілковито зайвим, коли б хтось у цій порі дня і в такому вигляді мене впізнав.

До перших хат не так далеко. Цей шмат дороги вже пройшла, нікого не надивавши. В селі сірава темінь. Дощ і парасоля охороняють мене від поглядів небагатьох зустрічних.

Щастя, здається, держиться мене сьогодні. Молодого Черника застаю вдома. Його мати не впізнає мене зразу, а впізнавши, заламує руки і бідкається над моїм жалюгідним виглядом. Крім Черникової, в хаті ще гарна, струнка дівчина, яка поряється біля печі.

— Чи ж це ваша Оленка, ця красуня? Авжеж, що вона. Мамині очі і брови і уста... Геть чисто мама!

— Невже зразу не впізнали? — запитує Черникова, і в її голосі вчувається матірня гордість. — Виросла, що?

— Виросла і гожа стала, як образочок. — Дівчина, видимо засоромлена, зашарілася і зі здвоєною пильністю почала чистити мосяжну ринку.

— Оленко, пам'ятаєш нашу пані? Налий но горня гарячого молока гості, будь господинею, привчайся.

Оленка звинно, а разом достойно виконує мамине доручення.

Черникова, взявши від мене порохівник, вішає його на поруччя крісла навпроти вогню і присідає на лаві біля стола.

— Чула я, що вашого чоловіка арештували большевики. Я аж сплакнула, коли мій старий таку вістку привіз із міста. Такий мудрий, гідний чоловік був. Завіщо ж забрали його іроди?

— Та за те, що в нашій армії служив колись.

— Допуст Божий! А як ви живете, як дитина, здорова?

— Богу дякувати здорова.

— У вас певно важливе діло, коли в таку негоду приїхали?

— Та-ак... діло до вашого сина, до Петра.

— До Петра? А я думала, що до мене або мого старого. Ну, коли до Петра, то говоріть з ним, я його зараз покличу, але випийте спершу молока, ви аж сині з холоду. Ось вам хлібець свіженький. Оленко, вріж ще одну кромку.

Зі смаком п'ю молоко, заїдаючи запашним разовим хлібом. Черникова вийшла з дочкою — у них ще багато роботи. По хвилині, коли увійшов Петро, пояснюю йому, з яким завданням я прибула. Разом прочитуємо Марійчині інструкції, які передав мені Василь, і укладаємо плян дії. Передаю Черникові невеличкий завиточок з штафетою, яка мусить бути передана за кордон, і він швидко виходить, щоб порадитися з другом.

Тепер я сама в хаті. Лице пашить, розігрите хатнім теплом, гарячим молоком і хвилюючою розмовою з Черником.

Як чистенько тут і затишно! Зі стін спозирають на мене, рядом розвішані, образи святих, портрет Шевченка і Франка. Образи прикрашені вишиваними рушниками і барвистими, паперовими квітами. Тепло, що йде від печі, і рівномірне тикання годинника, завішеного між вікнами, наводять почуття спокою, відірваності від тривожної дійсності. От, лягти б тут, на цю широку постіль, заслану смугастим рядном, і заснути довгим, спокійним сном. На повіки навідає дрімота.

Черникова вернулася зі стайні. Вона стріпає краплини дощу з чорної, вовняної хустки і вішає її на жердку. Поправляє вогонь у грубці, переставляє гор-

щики на плиті і дивиться на мене в очікуванні довідатись, які важливі справи в'яжуть мене з її сином.

А я стомлено розпитую про господарські дрібні справи, про корови, коней, сінокоси... Вона нарікає на нові порядки, критикує господарку в новозаложеному колгоспі, куди і їх силкують вписатись. Вони відтягуються, бо де ж віддати все, що тяжкою працею здобули, незнати кому і чому. Ні, вони цього не зроблять. Тепер дали вже спокій, але їхнє майно обложили такими високими податками, що заплатити їх немає звідкіль. Ще чоловіка вічно тягають на "форшпан". Добре бодай, що син уже великий і може заступити батька.

— А де ж тепер ваш господар?

— Цемент і залізо з двірця возять. Бункери якісь будують. Кажуть... чи у вас, там в місті, теж кажуть, що буде війна?

— Кажуть, що буде.

— А скоро, не знаєте?

— Кажуть... скоро.

— Коби вже швидше! А то годі з тими їхніми порядками витримати. В сільраду набрали жебrotу, що правити селом не вміє. Скажіть, ви бачили, щоб жебрак або п'яниця умів господарити? Та вони і батьківське добро розтратили і свого не придбали.

— Ви про нового голову сільради?

— Про нього і про голову колгоспу...

— Чула.

— Чи у вас, у місті, таке саме діється?

— Куди гірше. Харчів нема, потрішки голодуємо.

— Та бачу вже по вас, що не гараздуєте. Така краля були, а тепер так змиршавили...

Увійшов Петро.

— Мамо, я поїду до міста.

— Ти що вигадав? Як поїдеш? Коней же немає і батька не питаю!

— Грицько Ковалів поїде зі мною. Батькові скажіть... ну, скажіть, що самі знаєте.

— А що я знаю, ти ж мені нічого не кажеш. Скавав би своїй рідній матері, куди і чого їдеш, а то... — і Черникова ось-ось впаде в лютю.

— Мамо, не гнівайтесь, мені треба з одною людиною побачитись, це все. Завтра на мене не чекайте, а післязавтра буду вдома.

— Батько ляяти будуть. Роботи багато.

В голосі матері відчуваю подратування. Знаю, вона лиха на мене за те, що витягаю її сина з хати. Вона ж його так ніжно любить, це ж її одинак, "очко в голові".

Черникова знає, що син працює для Організації, а праця та небезпечна. Правда, вона знає гакож, що всі кращі хлопці й дівчата в селі працюють в Організації, і їй соромно було б, коли б її сина не було між тією молоддю. Але ж і турботи за нього, за його життя не покидає її ні вдень, ні вночі.

— Та роби, як знаєш, ти вже не слухаєш і не питаєш маминої поради.

— Ви добре знаєте, що я вас у всьому слухаюсь.

— Петре, коли мати не дозволяють, то може іншим разом поїдете? — непевним голосом втручаюсь у розмову.

— Ми вже вирішили. Грицько чекає перед хатою з підводою. Треба вже йти. Не гнівайтесь, мамо!

— Та йди вже, що вдію, але вважай на себе.

— Добре, мамо.

— А взяв ти бодай чим накритись? Візьміть ще оце рядно, воно густе, захоронить перед мокротою, — і вона стягає з жердки грубе, конопляне, сіре рядно.

— Даруйте за турботу, дякую за вечерю і... — прощаюсь. — Заходьте, коли будете в місті. — Тисну руки матері і доньці, яка великими, здивованими, синіми очима дивиться на нас, і виходжу за Черником з хати.

**
*

Протягом півторагодинної їзди розповідаю Черникові плян нашої переправи. Він все точно вивчає напам'ять.

Під'їхавши під місто, скидаю зі себе рядно, залишаю на фірі парасолью і прощаюся з Петровим другом. Розстаємось.

Прохожих на вулиці майже немає. Треба вважати, щоб не зустріти кого з міліції, НКВД або погранзастави. Вже пройшла головні вулиці середмістя, скрутила в недовгу Церковну і з горбка входжу у вузьку вуличку, що схиляється до ріки. Дитиною з'їжджала з неї санчатами ген-ген аж до половини ріки. В тих кількох хатинах, що при тій вуличці, ще живуть люди. Давно вже, правда, ходили чутки, що з тих хаток, які тягнуться в сторону прикордонних дротів, мають виселити мешканців і хатки порозбирати, та чогось не зробили цього досі.

Йду дерев'яною кладкою, як лишмога нечутно. Нікого не надібую. Усі, очевидно, вже сплять, з жадного вікна не пробивається світло.

Минаю останню хатку. Старі, поламані ворота лежать на землі. Переступаю їх і швидко входжу в подвір'я, а звідти в город. Город кінчається кущиками, за якими біжить стежинка, якою тепер ходять тільки прикордонники. За стежкою дроти. Це — перший ряд дротів. На протилежному березі ріки простягнутий другий ряд дротів, які весняна крига і виливи ріки позривали та повкидали в русло ріки. Німці про ці загорожі не дбають і не направляють їх, а большевики не мають до них доступу.

Хильцем, пильно вдивляючись у темін, підходжу до куців, до умовленого пункту зустрічі. Чую шляпання кроків по мокрому. З-під куща, застигнувши в безруху, спостерігаю дві постаті, що проходять попри мене. Собаки з ними немає. Я була певна, що і не буде, на цьому відтинку вони ходять без собак. Пройшли... Втім, біля мене тихенько шорнуло. Здрагаюся. Це вже прийшов Черник.

— Тількищо тут були прикордонники. Можемо йти.

— Бачив. Трохи не наскочив на них.

По траві повземо в напрямі дротів.

— Бачите цей стовп у воді?

— Бачу.

Ми вже біля кола, що стоїть проти ледве зарисованого стовпа у воді.

— Тут треба розкрутити дроти. Готові?

Черник розкручує три нижні ряди дротів.

— Та вони ледве держаться!

— Тягніть їх зі собою!

Перелажу попід дротами за Черником. Помагаю тягнути відкручені дроти і прикріплюю їх каменюкою, щоб не вирвались і не завернули на стежку.

Якийсь час ідемо плиткою водою у віддалі приблизно десяти кроків від спалених стовпів. Посередині ріки спиняємось.

— Бачите цей проміжок у лозині при березі? Так, цей направо. Гаразд. Тепер почнеться глибока вода. Нам треба плисти в напрямі того проміжку.

Темний, зарослий берег в одному місці, здається, кінчається обвалом, але це я радше знаю, як бачу. Темнь така густа, що берег ледь-ледь зазначається, а проміжок — це те місце, де ми мусимо передістатись попід дротами. В тому місці глибока яма, спокійна яма без виру.

Пливемо дуже поволі, щоб не подрятатись об дроти. Черник завішує торбину із знаряддям і верхнім одягом на кілочок, до якого причеплений дріт. Він її стягне з другого боку, коли вже переплинемо попід дротами.

Лівою рукою держуся Черника, в правій тримаю лампу.

— Увага! Глибокий віддих!

І ми поринаємо у воду. Світло електричної ліхтарки ледь-ледь просвічує каламутну воду. Враз зауважую, що один дріт розірваний і, якимось дивно позикручаний, спадає аж на дно ями. Смикаю свого товариша за руку, і ми впливаємо на поверхню.

— От несподівана перешкода! Прохід задротований.

Черник знову знімає з кілка торбину і витягає ножиці. Я вже ледве держуся на воді. З мене пливачка не надзвичайна. Коли б оце не держалась дротів, об які вже встигла подрятатись, мабуть, втратила б рештки сил.

Ми знову під водою, і Черник довго мучиться, розрізуючи колючий дріт. Декілька разів впливаємо

на поверхню, щоб зачерпнути повітря, але кінець-кінцем перешкоду вдалося усунути. Дріт витягаємо на берег і ховаємо подалі від ями в лозину. Черник вертається по торбину, а я стою між кущами змерзла, змучена і схвильована. Дощ, що знову припустив, б'є мене холодними краплинами по голих плечах і лиці.

Ось уже Черник біля мене. Дихає на мене приспіненим, теплим віддихом. Мені жаль його, жаль і себе самої.

— Переправа в один бік зроблена, а тепер ще лишається нам з поворотьма. Орієнтаційним пунктом знову ж міст. Ідемо тепер до нього.

Простуємо до насипу, від якого тягнеться невживана тепер дорога. Стаємо спиною до насипу, лицем на північ, за течією ріки.

— Тепер провадите мене ви до місця переправи. Моїх п'ятдесят кроків, ваших... не знаю, рахуйте.

І власне, коли ставимо перший крок, чую прикре щипіння, легкий тріск, і майже над нами в висоті розривається ракета і освітлює побережжя яскравим світлом. Падаємо лицем в мокру траву. Хвилину вичікуємо, чи не засвітиться друга. Бррр, що за погана переправа! Тут немає тепер небезпеки від большевицької сторожі, але може побачити нас німецька. Вона, правда, рідко коли ходить, але випадково може сюди забрести. Добру хвилину перечікуємо, встаємо, вертаємось знову на один крок до насипу і починаємо рахувати: раз, два... і п'ятдесят моїх кроків відраховано.

— Скільки? — стаю і запитую свого друга.

— Тридцять вісім.

— Гаразд. Моїх п'ятдесят. Це тут!

— Невже? — Черник стоїть нелепний. З берега не видно прогалині в лозині.

— Це тут? Не далі?

— Ні, друже, тут.

— Чому ж я не бачу тієї прогалини, яку бачив з ріки?

— Тому, що кущів не видно на тлі темної води, а з води ми дивились вгору, і кущі темніли на тлі дещо яснішого неба.

Сходимо, радше зсуваємось з розм'яклого берега між лозину. Мене огортає неприємний дріж. Спускається в ту глибіню здається мені тепер страшно, та добре, що я не сама.

— Вам страшно, Чернику?

Він відповідає не зразу. Я знаю, що це за приємність лізти на кількадеметрову глибіню.

— Та... чому?

— Сьогодні так неприємно. Це тому, що дощ, що ніч така темна. В місячні ночі краще б...

— Та воно певно що так. Але більш ризиковно.

— Так, друже. В місячні ночі небезпечно переходити кордон. Шкода, що ви не маєте двоє кліщів, я могла б сама повернутись до хати.

— Е, та я вас і не пустив би саму. Чого таке кажете? Ходім.

Тепер він бере мене за руку, і ми разом входимо у воду. Без перешкоди пропливши глибіню і дроти, йдемо, а коли виходимо вже на плитке місце, ліземо на руках майже до берега, виставивши голови понад плесо води. Перечікуємо, аж пройде сторожа. Нетерпеливлюся. Так хочу вже йти з цієї води! На ратуші б'є чверть. Це шойно чверть на першу. Завдання виконала швидко і незле. Тепер треба тільки неспостереженою дістатись поза дроти і — до хати.

Власне, коли два далекі удари вибивають пів до першої, дві темні тіні прикордонників проходять берегом.

— Прощайте, друже! Щастя вам Боже! — Міцно стискаю руку Черника, і біжу до дротів. Помагаю ще прикрутити дроти... і нарешті все готово.

— Не забудьте: два удари кліщами по молотку. Обов'язково дайте цей знак, щоб я була певна, що ви вже на тому березі.

Біжу до кущів, намагаю покинуту одіж. Чи тому, що схвильована, чи може тому, що одіж цілком мокра, не можу натягнути на себе суконки. Ех, навіщо ж вона мені здалась! Скручую її і натягаю на себе тільки дощовик.

Сховавшись за кущем, чекаю на умовлений знак. Час так довжиться. Втім, біля мене щось шелеснуло. Я спереляку застигла. Щось мокре, слизьке скочило мені на ногу і... поскакало до води. Ет, відважна! Це жаба!

Черник уже повинен бути на другому березі. Чому не дає знаку? Чи з ним щось не трапилось? Може не знайшов проходу під водою? Може лямпка промокла? Що він, бідний, там робить? Може розриває дроти? Алеж того він не всилі зробити. Боже, як мені його жаль! Я б знову пішла у ріку, щоб йому якось допомогти. Може побігти до Марійчиної хати по знаряддя?

Вже, певно, минуло двадцять хвилин. Та ні, годинник ще не бив. Мені течуть по обличчю сльози. Відчуваю їх теплоту... хочу вголос заридати. Прикладаю палець до губ і кусаю його. Що з моїм другом?!

Підводжуся з-за куща і наслухую. Крім хлюпоту дощу, нічого не чую. Вже, певно, зараз знову йтимуть прикордонники. Вдивляюся перед себе, чи їх не побачу, чи не почую їх ходи або розмови. Чую далекий, здається, дуже далекий, дзенькіт заліза. Раз... два... Два рази! Це він! О, Боже, яка я щаслива!

Стою, обернувшись лицем у густу темінь, з якої донісся очікуваний знак. — "Прощай, нічний товаришу! — шепочу сама до себе. — Щасливо вертайся, на тебе чекає твоя мати!"

Біжу між городами. Ноги совгаються по межі. Іду попри межу болотом. Згадую свою ногу. Чи вона щойно тепер заболіла? Дивно, викручена нога досі майже зовсім не давала про себе знати.

Вуличні ліхтарні кидають на землю слабкі кружальця світла. Я ці кружальця виминою. Тепер я уже в саду сусідки, що живе навпроти мене. З будки, що біля шопи, вискакує білий пес, але зараз же ховається. Ще тільки перебігті гостинець. Тихо... зовсім порожньо на дорозі. Добігаю до своєї хати. Двері переді мною відчиняються.

— Як можна, дитино, так пізно!

— Не світить, мамо.

— Ходи в кухню. Де була? Розпалити в печі?

-- Ні, не паліть. Мені треба вмитись. Є тепла вода?
— Я залишила в чайнику в рурі. Може засвітити свічку? Нічого не видно.

— Добре, мамо, засвітить.

Роздягаюся і вмиваюся теплою водою. Ох, як добре бути в своїй хаті!

— коли ви, мамо, приїхали? Як поживає тітка? Здорові всі!

Питаю і не чекаю відповіді. Це звичні питання, які завжди мамі завдаю, коли вона вертається від сестри. Витираюся льняним, великим рушником.

— Я меду принесла. З'їси скибку хліба з медом?

— Завтра, завтра. Тепер тільки спати. Спати дуже хочу!

**

Прокидаюся від надміру світла. Це сонце, продершилося між бузковими листками, закралося аж на моє ліжко своїм ранішнім, холодним, синяво-срібленим промінням.

За кілька хвилин восьма. Ох, як же я так заспала! Біжу в кухню. Чому мами немає в кухні? Йду в її кімнату. Мама лежить в ліжку.

— Не змогла встати. Вибач, доню. Хотіла тебе збудити, та так сильно в боці коле, що годі піднятись. Ти, мабуть, запізнишся сьогодні до праці.

— Нічого, мамо. Я зараз побіжу. Запарити вам може липового цвіту? Це добре на перестуду.

Розпалила під плитою вогонь, наставила води, збудила Мартусю і наказала їй, щоб наглядала бабуню... Скільки часу забирає ця домашня дрібна робота! Поспішаю, дуже поспішаю. По дорозі, глипнувши на годинник, аж жажнулася.

Спізнилась на п'ятнадцять хвилин! Цього цілком досить, щоб мене вислали на примусові роботи.

**

Заходжу в кімнату завідувача і оправдуюсь:

— У мене мати захворіла, товаришу начальник. Вибачте, що запізнилась.

— Розумію вас, товаришко бухгалтер, одначе свій обов'язок я мусів виконати, і тому повідомив НКВД, що ви на роботу не з'явилися.

— Чи вони візьмуть під увагу причину мого запізнення? Завтра принесу лікарську посвідку, що мати хвора. Я мусіла матері і дитині приготувати сніданок.

— Ви могли встати скорше, і тоді б на роботу не запізнились. Посвідку, звичайно, треба принести. Уявіть, що завтра захворіє моя жінка чи дитина, і я теж не прийду до праці. Це саме станеться в головного бухгалтера — і вся робота у фінвідділі спиниться. Таким чином, товаришко, ми ніколи не збудуємо комуністичного ладу. Ви, я знаю, вивчаєте історію ВКП(б) і ознайомлені з нашими завданнями. Перед нами багато праці. Скажіть, чи можна сполягати на таких працівників, як ви, коли незначна причина, як хвороба матері, змушує вас спізнитися на роботу?

— Я думаю, товаришу начальник, що це вже більше не повториться.

Стою перед письмовим столом, на зеленкавому, просторому килимі, що встелює майже всю кімнату начальника. Він сидить у м'якому, оксамитом вибитому кріслі. По боках стола ще два глибокі фотелі. Мені хочеться сісти у м'який фотель, забути про все і — заснути.

Теплавий тон стінного мальовила і прозорий, соняшний ранок сповнюють мене дивним спокоєм. Товста рука начальника простягається до телефонічної слухавки, і він повідомляє НКВД, що бухгалтер по держприбутках уже прийшов. Його сині, малі очка добродушно до мене всміхаються. Та враз бачу, він якось споважнів. Очі його стягаються до вузеньких шпаринок і, однією рукою держачи слухавку, він рухом другої руки вказує мені на фотель.

Сідаю. Крім "да, да... понимаю" — нічого більше не каже. Розмова триває недовго. Начальник скінчив розмову і спирається на спинку крісла.

— Ну, що? Треба йти до праці. Звіти обласного відділу готові?

— Тільки додам зіставлення з сьогоднішнього дня і біля одинадцятої принесу на підпис.

— А що вашій мамі долягає? Вона давно вже хвора?

— Ні, цієї ночі захворіла. Ходила на село до сестри і перестудилась. Учора падав дощ, вона промокла. Взагалі моя мама слабого здоров'я.

— Дитина здорова?

— Дякую, нічого собі.

— Ну, ну. Гаразд. Можете йти.

Підводжуся з фотеля, усміхаючись до начальника за звичкою. Люблю цього добродушного, великого ведмедя. Він глянув на мене якось так, здалось мені, співчутливо.

**

В обідню перерву біжу додому. В матері гарячка ще вища. Їсти нічого не хоче. Мені треба нагодувати дитину. Обідня перерва триває годину. Замало часу, щоб зварити бараболю. Засмажила для Мартусі яйце, заварила чаю з пелюсток рожі. Хата неприбрана. Нічого, приберу ввечері.

Чого начальник так дивно на мене дивився? Відчуваю, він не лихий на мене. Зовсім ні. Що йому казали по телефону? Чи вони там, в НКВД, знають щось про мій перехід кордону? Неможливо. Мене зараз би арештували.

Мартусина валізка виповнена її одягом. Моя теж повна, та це далеко не все, що на випадок виселення треба б із собою взяти...

І чого я так про виселення думаю? Деякий час уже нікого не вивозять. Може вже перестали? Василь згадував про можливість війни з німцями...

Увечері, вернувшись з праці, порядкую хату. Марійка жадної записки не залишила. Добре. Так краще. Василь казав, що вона дещо з собою взяла. Чи не сірий плащ? Шукаю — немає. Бідна, добра Марійка. Взяла сірий, вилинялий плащ. Але він теплий, на вата-ліні. Василь уже певно у Львові. Який він смішний в ролі наказодавця! Він так, наче соромився, коли передавав мені Марійчине доручення. Інший у нього

стиль, як у наших хлопців-підпільників. Але з такими, як він, здається, можна добре працювати.

Думки снуються одна за одною, як та Маргуса, що ходить за мною і теж прибирає. Вона складає свої забавки і весь час щось до мене щебече. Я в усім з нею згідна, хоч не розберу гаразд що власне вона говорить. Дозволю їй випрати ляльчину суковку і її панчішки... Це їй забирає багато часу, а я тим часом вільна від її запитань.

У матері гарячка піднялась ще вище.

Годинник повільно вибиває одинадцяту. Я вже в ліжку. Довкруги тихо, тихо... Навіть жабине райкання затихло.

**
*

Збудив мене сильний стукіт. Я якийсь час чула його, але не могла збагнути, що це за стукіт і звідкіля він доходить. Тепер уже стукають до дверей моєї кімнати, бо двері до передпокою відчинив лісничий, мій льокатор, чую його голос.

Беру на себе накидку і йду відчиняти. Ноги чомусь такі важкі, що я їх ледве тягну. З передпокою падає на мене світло і я чую наказ:

— Руки вгору!

Піднімаю руки.

— Світи світло!

Йду до нічного столика, на якому стоїть лампа.

— Ти куди? Стій!

— Світло засвітити.

Чому власне я йду до столика, коли контакт біля самих дверей, коло яких я стояла? Енкаведист звертає світло своєї лампки на стіну і сам засвічує світло.

В кімнату входять ще декілька енкаведистів з багнетами на рушницях.

— Будемо робити обшук. У тебе ховаються німецькі вояки.

— У мене немає німецьких вояків. Звідкіля ви таке вигадали?

— У тебе є зброя!

— Ні, у мене зброї немає!

— Побачимо.

Починається обшук. Розбуджую Мартусю, бо вони хочуть перешукати і в дитячому ліжечку.

Обшук триває зо дві години, а годі їй самий енкаведист, що вів мене з Марійчиної хати до НКВД, сідає за стіл і пише протокол.

Я підходжу до вікна. Надворі вже світає, і я бачу на дорозі підводи. Ні, тепер уже сумніву немає: вони прийшли забрати мене на вивіз.

В хату вбігає заплакана братова, а по хвилині і брат.

— Галю! — кидається мені на шню братова. — Галю, моя ти нещасна!

— Готуйся в дорогу! — відзивається до мене енкаведист. — Дочку теж вдягай.

Справді, на що я чекаю? Чому ще не готова до дороги? Чого стою мов остовпіла? Ще вчора ввечері гарно покладані в валізках речі тепер порозкидані на підлозі. Братова метушиться по кімнаті. Вона стягає зі стола оксамитову скатерть, з комоди вибирає білизну, кидає її на скатерть, і все це зв'язує грубим вузлом. Вона це робить з якоюсь несамовитою силою, і мені здається, що вона подере скатерть. Брат щось там готує в кухні, бігає у комору...

Иду в мамину кімнату, глянути, що вона робить. Мама заплаканими очима дивиться на мене.

— Що в нас у хаті діється, Галю?

— Хто це такий? — питає енкаведист, що увійшов за мною.

— Мати.

— Чого ж вона не вдягається?

— Вона не поїде. При чому тут моя мама? Ви прийшли мене забрати чи мою маму?

— Мовчи! Чула, що я сказав? Зараз хай зодягається!

— Моя мати хвора, вона не може їхати!

— Мовчи!

— Ні, вона залишиться! Ви її не смієте рухати! Не по неї ви сюди прийшли, беріть тільки мене!

— Я тебе не буду питати, кого нам брати! Піднімайся! — і негідник прикладом штовхає маму.

— Вона хвора! Будьте люди! Не смійте її бити! Не бачите, що вона хвора?! — кричу божезівльним голосом.

В кімнату вбіг другий енкаведист. Цей уже не силував маму вставати. Взяли з простиралом, накриту ковдрою, і винесли надвір.

Тепер я, здається, цілковито втратила рівновагу. Починаю пронизливо кричати. Марта теж плаче. Її взяли на руки і винесли на вулицю. Біжу за нею. Дитину садовлять на воза. Мама вже лежить на одному з возів, а мене підштовхують до першого. Братова щось ставить біля мене. Брат несе мішок з бараболею. Мій добрий брат! Коли б не він з жінкою, я була б, здається, виїхала голіруч.

— Дякую за все добре! — нахилиюсь до заплаканого брата. Гладжу його посивіле волосся. Вранішнє сонце відбилось в заплаканих, синіх очах.

Піднімаю погляд на мою хату. Стоїть за залізною огорожею, прикрашена великими, червоними маками і фіолетовими китицями бузку. По подвір'ю ще походжають енкаведисти. Лісничий, що жив у мене вже цілий рік, вийшов перед браму. Вигляд у нього спокійний, не збагну, жаліє він нас чи ні.

Яремо мій! Даруй востаннє, що я задержала тебе через цю нашу хату. Через мене, Яремо, ти загинув! Тепер уже і мені самій приходиться покидати її. А вона стоїть собі зовсім байдужа до того, що та, яка її ставила, яка її прикрашала, тепер її покидає.

— Іване, — прошу брата, — доглядай мою хату. Може Ярема повернеться. Він же стільки труду біля неї поклав. Сам доріжку до веранди і сходи цементував. Квітник біля хідника засадив лілеями, що ось-ось вже бруньки в запашний цвіт розкриють.. Іване, коли б Ярема повернувся, скажи, що я дуже жаліла, що його задержала. Ти мене розумієш, брате?

Знагла у просторі замайоріло обличчя Василя. Груди пронизує болючий холод.

Щось шепоче висока смерека, що росте біля брами, в кутку подвір'я. Переношу погляд на її темні, що похилились донизу, гілляки. Старенька вже вона. Від

дитячих років шепотіла мені казки, заколисуючи ще в старенькій, похилій, під соломою, хатині.

— Брате, щоб ти ніколи не рушив цієї смереки. Може колись вернуса. Вона наша, люба, старенька.

— Ні, Галю, хай стоїть. Чого її зрізувати?

— Дякую, брате!

Енкаведист, що примістився ззаду на возі, наказує жидові-фірманові їхати. Той поволі стягує обротянки з вівсом з-перед коней, завішує їх на драбині біля моїх ніг, і коні ліниво рушають.

Чого я все це так гостро спостерігаю? Що мене обходять овес в обротянці чи обшмаганий батіг, зачеплений на кривому бичі? Втім, бачу теж, що кладка перед хатою відірвалась від поперечки і задержалася вгору. Її треба б прибити. Ще хтось зачепиться і впаде. Та чи не за цю саму дошку я, дитиною — скільки мені тоді було, хіба років чотири, — зачепилась і збила собі нігтя з мізинця правої ноги. Це Микола, сусідський хлопець, гнався за мною. Ми в хованки гралися. Палець сильно болів, я плакала, а він присів біля мене, жалів, а опісля побіг по воду до нашої криниці. Вже немає тієї криниці. На її місці стоїть помпа. Якраз жінка лісного помпує воду і дивиться на мене. Ми зустрілися поглядами, і вона відвертається. Може й радіє, що буде тепер сама жити в звільненій хаті?

Фірман ударив коней, і вони пішли швидше. Кілька років тому цими самими кіньми він возив мені цеглу на хату.

Їдемо за місто, в напрямі лісу. Хіба не розстрілювати? Ні! Звідкіля в мене такі безглузді думки? Чого розстрілювати? Фірман півголосом починає щось говорити. Я не звертаю уваги, але згодом таки слухаю.

— Де таке бачили, щоб так дали себе брати...

— Як то "так"?

— Та так просто. Коли б у нас, у жидів, таке трапилось, ми б, усі жиди, з цілого міста збіглися і кричали б ай-вай! Що то було б! Ми не дали б себе так вивезти.

— Що ж я могла зробити?

— Що зробити? — перекривив він мені. — Кричати, плакати, просити.

— Та хіба воно помогло б?

— Коли б ви самі плакали, то певно що не помогло. Але коли б усі ваші українці з міста зібралися і всі кричали “ай-вай”... Е, ви цього не вмієте. З нами вони такого не зробили б.

— Чого ви мені це кажете?

— А я знаю? Жаль вас. Ви мені колись дали добре заробити. Ви файна пані. Моя жінка теж вас любить. Я маю кусень хліба, що вона дала на дорогу, візьміть, з'їжте, — і він витягає з великої брудної кишми окраєць пісного, незавинутого хліба. Я не беру і він пхає мені його в кишеню плаща.

Сонце вже пригріває, а мені все ще холодно. Їдемо то битим шляхом, то неуправленими полями, на яких після дводенного дощу виблискують жовті озерця. Підвода місить то глину, то чорнозем. Знову з'їхали на гостинець, яким ідуть до міста селяни. Вони уступаються на боки і журливо хитають головами.

Фірою сильно трусить. Прошу фірмана, щоб їхав поволіше, але енкаведист наказує поспішати.

— Мені байдуже, як їхати, — звертаюся до енкаведиста, — але там на третій фірі за нами їде моя мати. Вона хвора. Ви це розумієте?

— Немає часу, — відповідає байдужим голосом. — Мусимо поспішати.

Втім, наша фіра застрягає в глибокому вибої, повному брудної води. Фірман зіскочив, щоб допомогти коням, а я й собі зіскакую і біжу до третьої фіри, що теж задержалася.

— Заверніть фіру з мамою! — прошу енкаведиста. — Згляньтесь на її старість і хворобу. Вона ж не видержить такої дороги!

— Ти що? З ума з'їхала? Іди сідай! Швидше, ну швидше, чула?

— Я зараз піду, тільки заверніть фіру.

На мене дивляться червоні очі кругленького енкаведиста не то злісно, не то придуркувато. Він, здається,

дивується моєму проханню. З першої і другої фіри прибігли його товариші.

— Пішла, пішла сідати! Чула? — І один з них штовхає мене прикладом.

— Я не піду звідсіля, поки не відпустите матері. — Я повна люті. Енкаведисти ніби злякалися.

— Ну, чого ти? — звертається до мене мій конвоїр. — Що ми можемо зробити? Нам дали наказ, і ми цей наказ виконуємо. А коли спізнаємося на станцію, то нам буде через тебе догана.

— Ви не сміли брати моєї матері. Ви прийшли по мене і по мою дочку.

Чого я так нагло збунтувалася? Чи це жид мені додав відваги, чи свідомість того, що мама напевно в дорозі мусітиме померти? Якщо вона поїде зі мною, то напевно помре! Ні, цього не може бути! Вони не сміють її везти!

Червоний, малий енкаведист зіскочив з фіри і спрямував на мене револьвер.

— Иди, сідай, а то застрелю!

— Стрільай, коли хочеш! — кричу, і в цій самій хвилині хапаю його руку з револьвером і впинаюся кігтями в напучнявілі пальці.

— Собако, пусти, ач, дряпається! — кричить він, виричавши очі, і лівою рукою вдаряє мене по голові. З люті він аж посинів. Круглі очка повилазили наверх. Мені гидко дивитись на нього, гидко тримати цю погань за руку. Рот набирається повен слини і я плюю в цю масну пику. Мене хапають за плечі чийсь дужі руки і кидають набік. Утративши рівновагу, падаю. Рівночасно гримить постріл. Підводжу зляканий погляд і бачу, як мій конвоїр підбиває руку круглолицого і націлений на мене револьвер падає на дорогу.

— Ану, кінець дурницям! Сідайте на фіри, часу обмаль!

Круглолиций підскакує до конвоїра. — Як ти смів! Я напишу рапорт!

— Краще буде для тебе, коли промовчиш цей випадок. Давай, сідай!

Він помагає мені підвестися з землі і, підтримуючи за плече, провадить до першої фіри.

— Скажіть, — питаю, повертаючись до нього, — ви маєте матір, жінку, дітей? Що ви зробили б, коли б з них так знущались? Поможіть мені, верніть маму додому!

— Заспокойся. Тепер нічого не можу зробити, але на станції поговорю, з ким треба.

— Ви не мали наказу її виселювати, правда?

— Не мали.

— Правду кажете?

— Багато не питай. Будь спокійна.

— Дозвольте дитину взяти на мою фіру. Чуєте, як плаче?

— Не можна. Скажи їй, щоб не плакала, і вона перестане.

— Мартусю, не плач, не треба! — Задержуюсь на хвилину біля неї. — Ляж трішки, ось сюди... — і я підкладаю під її голову подушку, що вистає з пасмастого, зеленкавого рядна. Витягаю з кишені подарований жидом хліб і даю його дитині.

— З'їж, Мартусю, і спи.

Вона обіймає мене за шию. — Хочу до тебе, мамо!

— Ляж, Мартусю, не плач.

— А чого ти, мамо, плачеш?

— Ну, я не буду вже плакати. Добре? — Втираю дитячі очі і йду до своєї фіри.

До залізниці ми приїхали біля п'ятої по полудні. До самої станції не могли дістатися, бо там стояла сила підвід. Усі вони вже були без пасажирів. Це тільки ми, здається, запізнились.

— Мій конвоїр кличе мене йти з ним на перон. Продираємося між підводами. Перед станційним будинком бачу енкаведівських старшин. Між ними височіє знайомий з дитячим обличчям. Він з лайкою накидається на мого конвоїра, чого це він так пізно приїхав.

Той каже, що дорога дуже кепська і що ми їхали з хворою жінкою. Переказує моє прохання повернути хвору матір.

— Адже ви не думали виселяти мою маму? — дивлюся в гарні, сині очі. — Це до вас останнє моє прохання. Більше вже ніколи вас нічого просити не буду. Зробіть цю ласку!

Всі п'ять старшин переглядаються і йдуть до фіри, на якій лежить мама. Один з них прочитує якісь списки і опісля строго заявляє:

— Вона може вернутися додому.

Відчуваю нестримне бажання підійти до нього і поцілувати його в руку. Вже роблю крок уперед, але в тій же хвилині опановую себе, затуляю лице руками і плачу.

— Ну, чого? — питає енкаведист. — Кажу, може вертатись. Але хто її там догляне?

— У неї син.

— Ну, харашо. Ходім.

— Прощайте, мамо. Вважайте на себе.

— А ти, доню, на себе і дитину вважай. Вертайтесь швидко.

— Добре, мамо.

Мене ведуть аж на третю колію. Два поїзди, що їх минаємо, завантажені переважно дітьми й жінками. Чоловіків мало.

На небі силюетами вирисовуються густі дерева, дахи, бані церков... Колір неба помітно змінюється із синього на темногубий. Це востаннє я бачу рідне небо. Востаннє?

Коли двері вагона з грюкотом зачиняються, мене огортає почуття засипаної живцем у домовині.

**
*

Ранок за ранком слабеньке проміння, щс вдирається крізь вузькі щілини в стінах, вітає нас з новим днем. У вагоні тоді починається рух. Матері годують дітей, а старші й собі витягають із клунків їстівне. Майже всі вони селяни. У них і хліб і сало.

Дівчатка розчісують коси, зав'язують голівки у квітчасті хустки.

Мартуся лежить біля мене. Я, спершись спиною на мої клунки, слухаю затажної пісні дівчат. Сгукіт коліс

заглушує стогін молодої жінки в кутку. Їй незабаром родити дитину. Вона самотня. Біля неї старець. Він теж стогне, але його стогін тихіший, як породіллі. Кажуть, ось-ось помре.

Ось уже старенького, в білій сорочці, з вузькою чорною вишивкою на комірці, і винесли. Він перейшов у вічність. На його місці кричить первородний синок чорноокої молодиці. В неї губи зі справи потріскалися до крові, волосся кілька днів нечесане. Та вона не нарікає. Свое мале кличе Андрійком. Її чоловік теж на ім'я Андрій.

Проминули зелені поля України, прошуміло залізне плетиво довжелезного мосту на Волзі... У вагоні стає нестерпно гаряче. Стіни і дах розпікаються, і ми всі задихаємось від недостачі повітря.

Дівчатка перестали співати. Дві з них лежать у гарячці, а п'ятилітнього сінка матері з чотирма доньками вже теж мертвого винесли. В нього була ангіна. Мати кричала, плакала жалісно всю ніч, кулаками била в двері, та її ніхто не слухав.

Ми якраз на станції. Відчинили двері. На другій колії поїзд, наповнений вояками. Короткі питання і відповіді. О, Боже, що я довітуюсь! Ці вояки ідуть на фронт! Почалася війна з німцями!

У вагоні хвора Мартуся мучиться в гарячці. Ох, як би роздобути свіжої води! Хапаю дзбаночок і вискакую з вагона. Біжу вздовж поїзду в пошукуванні води. Мене доганяє вартовий і б'є прикладом. Військовий старшина зіскакує зі східців поїзду і задержує руку вартового, що обкладає мене болючими ударами.

— Ти чого її б'єш?!

— Пустіть! Не мішайтеся!

— Перестань бити!

— Не будеш бити, то порозбігаються, як миші. Пустіть!

— Куди ти бігла? — звертається старшина до мене.

— По воду, дитина в гарячці, ні краплі води у вагоні. Чейже на станції мусить бути вода, дозвольте пошукати!

Ні, вартовий не дозволяє. Вертаюся у вагон з порожнім дзбанком, і двері за мною зараз же зачиняються. По хвилині, одначе, коли заплакана стою над дитиною, мене кличуть до дверей. Це старшина відсунув двері і подає мені воду. В думці благословлю його.

Брак води з години на години стає дошкульніший. Нестерпна спека мучить бідних дітей, що задихаються з запухлими горлами. Коли поїзд знову спинився, ми в розпачі стукаємо в дошки дверей і кричимо: води! Нам відчиняють і, на диво, дозволяють піти за водою. Біжу за тими, що швидше вистрибнули з вагонів. Не знаю, як далеко я бігла, але коли прибігла до кринички, води в ній уже не було.

Вертаюся до вагона і застаю Мартусю непритомну.

— Померла? — питає чорнява Ганя. — Вже померла?

Припадаю до доньки, божеволю зі страху. Я їй ніяк не можу допомогти! Тільки чудо може її врятувати. Мені подають у горнятку тршки жовтавої водички. Звогчую потріскані дитячі губенята. По хвилині вони розтуляються і тяжко вдихують повітря.

— Вона ще не померла? — перепитує Ганя.

— Ти що верзеш, Ганко? — потягла дочку за сорочку мати. — Чого померла?! Зомліла тільки.

— А ви казали, що помре, що її задушить.

— Замовкни, бісова дитино, я цього не казала!

Мартуся важко дихає. Запухле горло душить. Четверо дітей з нашого вагона вже померло. Й, одначе, вірю, що Мартуся переживе цю хворобу.

— Скажіть, діду Михайле, вона не помре? Правда, не помре?

Дід Михайло обмацує Мартусину шийку грубими, незграбними пальцями.

— Певного не можу нічого сказати. Здається таки, що виживе.

Обгортаю дитину щільно в тепле плаття, накриваю периною. З личка витираю рясний піт.

Так минає декілька днів.

Тепер дверей вагонів уже не замикають. На станціях до нас підбігають брудні, обдерті діти, простяга-

ють худі руки. Кусень хліба просять. Манюній кусень хліба!

Ганя опікується Мартусею, своєю малою приятелькою. Розповідає їй вигадані нею самсю казки про якихсь потопельників, вовків та циганів. Казки ті дурні, але я не забороняю їх розказувати. Дні наші такі довгі, нудні і страшні, страшніші від найжахливішої казки.

Ми вже за Ташкентом. Де-не-де зеленіють виноградники. Поїзд мчить швидко. Чи не наздогнати хоче втрачений час? Третій тиждень він добивається до місяця свого призначення.

**

Діти вже давно сплять. Глибока темінь і рівномірний стукіт коліс заколисують і старших. Я напівсиджу, напівлежу. На лівому плечі, притулившись до мене, спить Мартуся. Пізня ніч уже охолодила стіни вагона.

Біля моїх ніг увесь час вовтузиться дід Михайло. Він не лягає. Він цілі ночі отак просиджує. Для нього знайшлося б місце лягти, але він жаліє молодших.

— Я вже своє переспав, — бурмоче, коли вдень просимо його, щоб ліг. Але він соромиться лягти вдень. — Та чи не сором тобі, дочко, таке казати? Божий день на те, щоб працювати, а ніч на те, щоб спати. От що!

— Та ви знову просиділи цілу ніч. Ляжте хоч тепер.

Ні, не ляже дід Михайло вдень ні на хвилину. Сидить, притулившись спиною до різьбленої скрині, і бурмоче. А помре котрась дитина, молитви проказує.

— Краще б мене старого була ця хвороба задушила, як таку малеч зі світу мала згачяти, — сказав, коли помер його найстарший внук. Було йому вже тринадцять років. Чорнявий, кучерявий, прикритий білою рядниною, лежав біля дверей. І дід, глянувши на стелю і звівши руки вгору, як біблійний пророк, додав: — Я б тих люциперів цими долонями розчавив за те, що нас сюди зігнали, як худобу. Або й гірше. Бо мої корови мали чисту стайню, мали підстілочку з пахучої соломи і свіже сінце за жолобом. А коні?! Ті виблискували шерстю проти сонця, як полив'яні глечики...

І тепер він щось гомонить, не чую гаразд, що саме. Або молитви проказує, або москалів клене. Ось, зачуваю, до покійного Михайлика промовляє: "І похоронити нам не дали тебе. У полі покинули. А де ж у світі видано, щоб християнської душі не похоронити! Азіятським шакалам на поталу залишили. — Старий раз-у-раз штовхає мене чоботом. Так хочеться виіростати ноги, але немає місця. — "Люципери... шакали... — лізуть настирливо дідові слова у вуха. — Со духи праведними..." — протягаються речитативом церковні напиви.

А колеса стукотять поквапно, піби розлючено. Куди справді їм так спішно? Хто тут на поспіху виграє?

Здається, сповільнюють свій біг. Так, сповільнили. Поїзд став.

— Збирайся! Вилазь! — кричить хтось. — Швидше, швидше, а то викидати будемо!

Надворі темна ніч. Льокомотива не перестає шипіти. Вона, певно, зараз рушить. Треба поспішати, щоб поїзд не від'їхав разом з речами.

Стягаю свої валізки та клунки і несу їх до одної з численних підвід, що вже на нас чекають. Мені допомагає жінка з новонародженим немовлям. Немовля поклала вона на голі дошки підводи, і вже їй нічого більше класти. Не питаючи, помагає мені зв'язувати постелю і несе до підводи, біля якої схлипує Мартуся. В мене було дві подушки і дві перини. Одну перину я їй ще у вагоні дала, тепер вона її кладе на мою підводу.

— Марино, що ви робите? Беріть же перину і кладіть немовля на неї. Я вам її подарувала.

Правда, я не була певна того, що справді подарувала, але не може ж немовля лежати отак на голих дошках. І так чудо, що вижило. Старші, сильні, здорові діти повмирили, а воно, хоч і обсіане струпами, немите від народження, живе.

Не знаю, хто сидить на підводі, якою їду я з Мартусею. Двоє їх сидить спереду. Ні словом до мене не обзиваються. Куди везуть? Чи не все одно куди? Ідемо м'яким порохом, часами і твердий ґрунт стукот-

тять під колесами. Часами якісь кущики майоріють по боках. І знову м'який порох, темний простір обабіч і чорне небо.

Сіріє вже. Ось якісь будинки виринають зі світанням. Разять голістю стін. Біля них ні деревини, ні кущика.

Мої речі поскидані на голій землі. Інших також. Розглядаюсь за Мариною, не бачу її. Може згодом з'явиться.

Неохоче зводиться сонце, і теплішає. Береться досить сильний вітер, піднімає порох. Заховую дитину між клунками, а сама йду шукати Марину. Що вона, бідолашна, з немовлям робить? Задержуюсь при гуртках людей, що вовтузяться, складають або розкладають свої жалюгідні достатки. Прислухаюсь до їхніх розмов. Української мови не чую. Де ж ті люди, що зі мною виїхали?! Довкруги татари, поляки, німці. Дехто зводить примітивні шатра. Приглядаюсь їх праці. Це — татари.

В мене тепер тільки одне, непереможне бажання: вмитися. Розпитую, де можна дістати води. Вказують напрям. В рівчаку надібую каламутну, жовту воду. Тут уже Марина, заливаючись слізьми, мие свого Андрійка. Я злякалась, побачивши наге тільце, радше кістячок, вкритий струпами.

В рівчаку води мало. Долонями роблю на дні ямку, щоб натекло більше води, і чекаю, щоб мул осівся. Але він не осідає, бо воду каламутять люди.

Перший раз за три тижні вмилаь. Марині кажу, де лежать мої речі, а сама йду до якогось досить великого, глиняного будинку. Входжу у відчинені двері. Це — школа. Мене зустрічає середнього віку жінка, вбога, але чисто вдягнена.

— Добридень! — осмілена лагідним виразом її обличчя, кажу по-українськи. Мені чогось здається, що вона мусить бути українка.

— Добридень! — усміхаються її сірі очі. — Цієї ночі прибули?

— Так.

— Самі чи з родиною?

— З донькою.
— Втомились?
— Так. А не знаєте, чи довго нас будуть держати так під голим небом?
— Не знаю. Приміщень тут обмаль. Дехто живе у землянках. Ви старайтесь дістатись у барак, там краще жити. Землянки самим треба копати, а коли почнуться дощі, то вода їх заливає.
— Важко тут жити? — питаю наївно.
Вона мовчки усміхається кутиком уст.
— Ви, певно, вчителька? — питаю знову.
— Так, я тут учителюю.
— Я теж вчителька.
— Невже? Це добре! Кілька днів тому померла викладачка німецької мови. Це місце ще ніхто не зайняв. Подайте заяву, може приймуть.

**

Марина притулилась біля нас. Мені з нею добре. На сухій, голій землі ввечері розстелюємо простирала, зверху кладемо перини і так ночуємо. Було б незле, коли б не ці страшні комарі. Татари палять хмиз, дим відганяє комарів.

Нас уже женуть у поле. Кавчук пологи. Зранку нічого. Та коли сонце піднімається вище, припікає в нахилені плечі і голови. Мені здається, що я не вдержу. Переді мною безмежна далечінь. Зелені лани кавчуку тягнуться аж за обрій.

В обід дають юшку з лободи. Марина нашвидку з'їдає і біжить до бригадира проситись, щоб пустив її погодувати дитину.

— Біжи, — каже, — та зараз же вертайся. Щоб не запізнилась!

Чотири дні так бігала, більше як по два кілометри туди й назад. Четвертого дня ввечері дитина вже не хотіла ссати Марининої груді: молоко запеклося. Ми годували дитину водою з цукром, який я в неділю дістала на базарі, але недовго. Дитина померла.

Малюсінке тільки треба було похоронити. Не було діда Михайла, щоб відправив панахиду. Взяла

Марина на руки завиточок. Це було ранесенько, сонце ще не зійшло. Мартуся, вкрита простиралом і плащем, ще спала. Навіть вранці комарі не переставали кусати, і я прикрила її з голівкою.

Пішли поміж людьми, що спали під голим небом, в сторону рівчака. Тут де-не-де ріс комиц, а то й верба траплялась. Під вербою вигребли неглибоку ямку, поклали в неї трупик і висипали могилку. З рівчака принесли досить великий камінь і поклали зверху.

— Тут її не переорють? Правда? — спитала Марина.

— Ні, не переорють. На березі не будуть срати.

Вона не дивиться на мене. Стоїть навколішки над могилкою і молиться. Та вже небо зарожевіло. Люди йдуть у поле. Ми пішли за ними.

Того самого дня я дістала приміщення в бараці. Кімнатка вузька. Це колишня перегорода для верблюда. Так тішуся цією кімнаткою! Ех, я вже не буду спати під голим небом!

Та даремна моя втіха. Хоч які втомлені були ми після цілоденної праці, але заснути не могли. На нас насили в темряві блощиці і так гризли, що я звинула постіль, забрала дитину і пішла ночувати під мерехтливій зорі.

**

У неділю я знову пішла на базар. В мене було що міняти: обруси, пішви, рушники. Казахи повиносили на торг яйця, кури, кукурудзу. Сірою та драною вбогістю продавців і покупців, скупим вибором продуктів базар наводив смуток. До того ж гамір, хмара рудуватої пилюги, а зверху невтомно пекло, якесь, ніби билиняле, сонце.

Я купила дві курочки. Прив'язала їх на шнурках біля дверей нашої хатки: хай сторожать наші достатки. Незабаром вони стали заходити в кімнату нестися, тож з'явилися у нас і ячка.

Марина завжди щось нове придумає. Гарненька з біса молодиця ота Марина! Чорні очка горять вугликами. Вечорами заходить до нас тракторист, молодий

ще парубійко, всього рік тому закінчив десятирічку. Марина причаровує його своїм розкотистим сміхом, показуючи два разки чудових білих зубів. Про чоловіка вона вже перестала й згадувати. Та й на могилку не видно, щоб бігала. Може так і добре?

Отож сьогодні збирали ми кавчукове насіння. Кавчукові кущики низенькі, при землі такі. Цілий день хилилися, вибираючи дрібненьке насіння. Ввечері, коли я й ворухнутись була неспроможна, Марина метнулася, призбирала десь сухого бадилля і заходилася робити вареники.

— Краще, — кажу, — прилягла б відпочити.

— Де ж пак! Он мені Микола гарбуза приніс. Як тут спочивати?!

Я вже засинаю, коли вона мені до рота встромляє солодкого, смаковитого вареника. Микола сидить, бачу, біля вогнища і закоханими очима водить за звинними руками Марини. Вона добре знає, як дуже йому подобається, то й стриже до нього звабливими поглядами. Далі вони, побравшись за руки, вийшли в густу темнь казахстанської ночі.

**
*

Настав час збирання бавовни. Переді мною зелено-білий, пухнастий килим. Стою хвилину, причарована незвичайністю виду. Над килимом повисло важке, олив'яного кольору небо.

Ще мить люблюся ранішнім, скісним промінням просвітленим краєвидом, і вже простягаю руку по пухнасту кулю. Ех! Як добре, що вже покінчилося оте ненависне вибирання кавчукових корінчиків. Годі уявити собі гіршу роботу. Цілий день, зігнутою в дугу, порпатися в землі, це ж справді таки каторжна праця. Спина так від неї болить, наче хтось ножами ріже, а далі й розігнути її годі.

Тепер, коли сонце пригріло, можна присісти під карлуватими деревами і відпочити. Яка ж безмежно солодка ця коротенька мить!

Розлогий фронт голів, загорнутих у вилиняні хустки, посувається вперед.

Відношу свою бавовну в мішку до ваги і бачу осторонь Марину, що стоїть і плаче. Забираю її поворотьма на лан.

— Цей рудовусий до мене залицяється, ліз цілуватися. Я його відштовхнула, а він вилаявся і сказав, що не припише бавовни.

— Тобі не треба, щоб приписував. Ти швидка, назбираєш, скільки треба.

— Я не хочу, щоб дописував, але він недописувати-ме... Гидкий, цілувати хоче...

— Ну, не журися, якось з рудовусим дамо раду.

— Я думала, що натягну стільки понад норму, що зможу спідничку купити. Ця вже зовсім подерлася. А тепер...

Справді біда. Широку колись спідницю, в міру того, як з'являлися на ній діри, приходилося звужувати, тепер вона така вузька, що годі в ній ходити. Бідна Марина!

Увечері, коли сиділи ми біля порога, пройшов попри нас рудовусий. Поглянув ніби знехотя, та й пішов собі, не оглядаючись.

— Бачиш, — кажу Марині, — він уже не пристає. Може відчепиться.

Коли загула темінь, винесла я нашу постіль надвір. Від комарів якось можна захиститися, а від блощиць ніяк. Марина залишилася в кімнаті.

Мартуся вже заснула, та й мені вже здрімалося, коли чую в кімнаті метушню. За хвилину вибігла звітіль Марина. Підводжуся. Побіч Марини бачу постать бригадира.

— Дурна гуска! Чи не все одно, кого любити! — шипить він. — Чим я гірший за Миколу? Думаєш не знаю, що там у тебе з ним?

— Пусту, не тисни руку, бо вкушу!

— Ану, кусай... кусай!

— Пусту!

— Дурна! Що тобі Микола? Смаркач.

— А ти старий.

— Ось тобі старий... ось, ось...

— Пусту, проклятий, бо кричатиму!

— Ну, кричи, коли не сором. Дай тільки ще поці-
люю. Не пошкодить, не бійся.

— Не хочу, не хочу. Ти мені противний!

Підходжу до них.

— Марино, — стараюсь опанувати тремтіння в
голосі, — час лягати. Пізно вже. Завтра важка робота.

— Агов, чесна громадянко, яке тобі діло до того,
кому час лягати? Про себе подумай, бо інакше за тебе
подумають. Розумієш?

— Лишіть її в спокої. Вона недавно дитину похо-
вала, не до любощів їй.

— Ти гляди, не до любощів! А Микола?

— Микола їй приятель.

— Ну, я хочу теж бути приятелем.

Він пустив Марину і підступає до мене. — Е, та й
ти молодиця нічого собі.

— Не ваше діло, яка я. Краще подумайте, як то
буде, коли я завтра пожаліюся начальству, що по ночах
жінок напастуєте.

Це, здається, прийшлося бригадирові невсмак. Він
обірвав на половині слова, грубо вилаявся і зник у
темряві. Е, який противний землячок!

— Як то ви вмієте з цими хлопами говорити? —
каже Марина.

— О, так, довелося вчитися розмовляти з усякими.

Згадую Барбара, його залицання. В подібному
положенні тепер Марина. І пригода з Миколою нагадує
моє нещодавнє переживання з Василем. Справді, яка
схожість наших положень. Вона полюбила Миколу, і
про чоловіка забула. А може й не забула, тільки тягне
її до молодого хлопця, от і все. Вона віддалася по-
чуттю без рефлексій, без докорів совісті.

Годі заснути. Встаю, докидаю зеленого бадилля
бавовника до малого вогнища, розкладеного на те,
щоб своїм димом відганяло настирливих комарів. Не
дуже то досконалий спосіб, бо коли вітер несе дим
дещо в іншому напрямі, то кусливі комарі вертаються.
Але цим разом не дають мені заснути ще й спомини,
що, притрушені останніми подіями, оживають і хви-
люють. Мені хочеться ридати і в риданні скинути геть

важкий жаль до себе, до своєї долі, жаль, що запікся на серці твердою шкаралущею.

В уяві бачу добре, шляхетне обличчя Яреми. Воно чергується з обличчям Василя. Боже мій! Чому мені приходиться в безпросвітне майбутнє, з приреченням на щоденну муку, нести роздерту душу!

Відколи нас вивезли, ніякі вістки з дому до мене не доходять. Знаю, що війна з німцями почалася за декілька днів після тієї кошмарної ночі, коли я, приготована на найгірше, проти своєї волі покидала батьківщину. Не маю вістки ні від мами, ні від Марійки, ні від Василя. На мітингах, які деколи тягнуться далеко поза північ, говорять, що німці напали на Советський Союз, що йдуть завзяті бої, але де фронт — не кажуть. Ми, одначе, знаємо, що Львів і Київ німці вже зайняли. Найбільше правдивих і, певно, неправдивих вісток можна наслухатися від прошаків і циганів, які одинцем і групами навідуються до наших бараків. Кучеряві циганки в припатинованих брудом барвистих одягах і дешевих блищальцях на шиях і руках заробляють собі ворожбою і декому виворожують далеку дорогу за велику воду. Ті другим, тихцем, переказують у непевному мережанні свої сподівання. Серед висланців зроджується надія.

**

— Слухай, Марино, — кажу, коли ми вдосвіта йдемо в поле, — сьогодні рудоволосого перехитримо. Зробимо так. Частина зібраної бавовни ти віддаси мені, а я вважатиму, щоб він точно все записав. Ти віддаси тільки норму, то може бригадир не відпише тобі. Очевидно, я зароблю більше, і ту надвишку я тобі дам. Згідна?

Марина радо погоджується. Вона ні хвилини не вагається, беззастережно вірить у доцільність моєї пропозиції. Усміхнулась до мене разками біленьких зубів, що так контрастували з темним засмаглим лицем.

Призбиравши половину лантуха м'якої бавовни, Марина всипає її до мого мішка, і я за хвилину вже відношу. Бригадир записує. Так він записував цілий

довгий день, і ніби зовсім не дивувався, що я на багато перевищила норму, а Марина ні.

По заході сонця, коли ми верталися до бараків, він наздогнав нас вантажним авто.

— Ви думаете, що обхитрили свого бригадира, дурака з мене зробили?

Ми йдемо мовчки. З дороги мете на нас густим порохом.

— Проїжджайте швидше, бо задушимося від клятої пилюги! — не витерпіла Марина.

— А я хочу подивитись на тебе, красавице.

— За пилюгою і дідька не побачите.

— Сідайте, підвезу!

— Вигадали! Щоб люди на сміх узяли?

— Чого на сміх? Тобі, сороко, честь була б з бригадиром проїхатись.

— Не хочу такої чести!

Я насторожилась. Щоб злого чогось з цієї розмови не вийшло. Рудоволосий буде мститись, це певне.

Він задержав авто. Ми теж пристанули.

— Ви йдіть, — штовхає мене Марина в плече, — я його не боюся.

— Тікаймо, Марино!

— Не дамо ради. Він нас дожене.

До наших бараків ще далеко. Іду поволі. Оглядаюся, бачу, стоять... розмовляють. Присідаю, щоб почекати. Мимо проходять втомлені засланці. Сиджу довгий час. Темніє. Ноги підтягнула під себе, голову сперла на коліна... здається ось-ось засну. Вже зовсім темно, ніхто не проходить, певно всі вже повернулись. Мені стає страшно. Може Марина поїхала авто іншою дорогою, а я залишилась в степу. Зриваюся і біжу. Хоч би не зблудити! Наді мною зоряне небо, а довкола темні куці.

Марина вернулася пізно. Я допитливо глянула на неї. Вона не була ні розгнівана, ні зажурена.

— Миколи не було? — спитала, усміхаючись.

— Був, чекав...

— Що ви йому сказали?

— Розповіла те, що нам трапилося.

- Ну і що? Казав, коли прийде?
- Нічого не казав.
- Бригадир обіцяв дописати мені кілька кілограмів бавовни.
- Марино, він її за тебе на збере, він комусь її відпише, прямо сказати... вкраде!
- Чого вкраде? Не кажіть так, він не з тих! Він має всього вдосталь.
- Що з тобою, що тебе так змінило? Вчора плакала, що він тебе обкрадає, вчора, значить, він крав, а завтра, як не допише другому, а тобі припише, то це вже не буде крадіжка?
- Я на цьому не розуміюся. Обіцяв, то нехай запише.
- Я їй більше нічого не кажу. Не треба. Лежу в темряві з розкритими очима. Чую, що й Марина не спить. Вона, мабуть, думає, що я на неї гніваюся. Та я зовсім не гніваюся. Я тільки дивуюся. Недарма прислів'я каже: з'іси сім міхів соли, заки пізнаєш людину.
- Підете зі мною завтра вночі по пшеничні колоски? — тихо шепоче Марина до мене зі своєї лежанки.
- Мовчу і знову дивуюсь. Що вона вигадує? Чи хоче придобритись?
- Підете?
- Пшеничні колоски? — перепитую по лавзі. — Тут пшениця не родить. Про що ти говориш?
- Я знаю, куди по них піти.
- Нагла надія мати пшеничне зерно захопила мене. Намелене зерно можна зварити, і було б смачне коливо. Чорний, житній хліб і юшка з лободи вже приїлися. Я цієї неділі знову дістала у казахів трішки муки, але житньої. Пшеничної давно не бачила.
- Марино, ти правду кажеш?
- Та чого мені брехати?
- Де ж ті колоски?
- А підете?
- Куди треба йти?
- За канал.
- Це тобі бригадир казав?
- Еге. А я забожилася нікому не говорити.

Наступного дня субота. По праці пішли в контору одержати зароблені гроші і звідтіля, вже присмерком, у степ. Дорога далека. До каналу дійшли зовсім зморені.

— Спускайтеся, пані, — простягає до мене руку Марина. Ніколи вона до мене не звертається на "ти". Декілька разів я вже її просила не казати "пані", грозила, що і її буду кликати "пані", але вона тільки сміється. Мене це злостить, але нічого не вдію.

Канал досить широкий. Певно, метрів з десять. Води в ньому не багато. Треба перебрести.

— Ось сюди ставайте, тут якась колода лежить.

Марина вже на колоді, і я стрибаю за нею. Але колода ховзька, і я падаю у воду. Марина сміється.

— Тихо! Чого так регочеш?

— Чи я знаю? Смішно.

— Дурна ти, ще хто почує.

— Та тут нікого немає.

Ми вже на стерні. Місяць, що недавно зійшов, надає казковості нічному краєвидові. Я боюся цієї пустелі, цього відлюддя, боюся вовків. Стараюся не відставати від Марини, яка поспішає і щораз більше від мене віддаляється.

У мене вже повна торбинка колосків. Не підводячи голови, ще дозбираю, коли раптом чую тупіт кінських копит. Я ослабла, ноги затрусилась.

— Марино, тікаймо! — гукаю і біжу в сторону каналу. Але не добігла. Верхівець наздогнав мене і зловив за плече. Я рвонулася, але рука придержувала мене міцно.

— Ти чого крадеш державне добро?! — кричить до мене їздець злою російською мовою.

— Я не краду, я тільки збираю, — видушую крізь затиснуте горло.

— Брешеш, крадеш!

— Та воно нікому не потрібне. Воно тут зогніє! Ви його заорете!

— Не твоя голова хай тим журиться. Підеш зі мною.

— Пустить! Я більше не буду. Я не знала, що не можна колосків збирати!

— А коли не знала, то чому поночі прийшла?

— Вдень я працювала.

— Добре, добре, не патякай. Ходи!

Він їде верхи, не поспішаючи, я йду біля коня. Поле просторе, голе. Стерня коле в босі ноги. Тепер я вже спокійна, збайдужіла. Сталося найгірше, що могло статися. Ні, таки не найгірше. Могли на нас і вовки напасти, а це ж таки людина! Дурна я! Злакомилась на колоски!

За яких півгодини ми дійшли до оселі. Він завів мене до якоїсь буди і замкнув у ній.

Стою якийсь час непорушно, розважаючи своє положення, а тоді поволі обмацую руками рапаві, глиняні стіни. Будова, здається, округла. З-під дверей добувається тонка смуга місячного світла. Синява смужка заслаба, щоб бодай трішки розсвітлити хижу. На долівці ні сіна, ні соломи. Може так краще. Певно і всякої гидкої нечисти немає. Сідаю біля дверей. Я дуже втомлена. Мною трусить від холоду. Вузька, промочена спідниця і легка, подерта блузка ніяк не гріють. Як довго так сиджу, не знаю. Згодом засинаю.

Здається, день давно почався. Яскраве світло з-під дверей освітлює хижу. Розминаю до болю затерпле тіло. Відчуваю нестерпний голод. Їсти, їсти хочу! Хоча я вже звикла по два-три дні не їсти, але тепер мені з голоду просто аж недобре. Хоч би води дали! Стукаю в двері. Ніяких голосів, ні кроків не чую. Стукаю щораз сильніше. Вже руки болять і в мозку боляче стукає молотками. Раптом мені закрутилося в голові так сильно, що я, щоб не впасти, присідаю. Та ні, зворот голови такий, що я мушу лягти на глиняну долівку.

Врешті чую потойбіч дверей запитання: "Чого, навіжена, кришиш?" Хочу попросити, щоб дали мені води, але шепіт, що видобувається з горла, ослабий, не проходить через двері. Стараюсь підняти голову, але в ній так крутиться, що мені вже байдуже, чи дадуть води. Перестаю думати про все...

Соняшне світло разить очі, коли їх відкриваю. Заплющую їх і відвертаю голову. Коли знову відкриваю, бачу перед собою чорну, зарослу людину. Спершись спиною на стіну хижі, сиджу, підтримувана худорлявим сторожем.

— Ну, чого ви, гражданка, — лагідно промовляє він. — Та пийте ж бо! — Він держить перед моїми устами горщик з водою. Я п'ю і бачу, що горщик брудний. Бридко, але допиваю теплаву воду.

По полудні мене відпускають.

— Щоб більше не приходила красти державне добро, — наминає на прощання скісноокий казах. — На, бери свою торбину!

Беру порожню торбину. А серце крається, що вертаюся ні з чим.

Іду знову стернею. Де-не-де на землі бачу золотисті колоски, повні напучнявілого насіння. Волочу ногами, притискаючи зрізані, гострі бильця соломи. Так менше коле в стопи. Час від часу довгі стеблини з колосками влазять поміж пальці ніг. Я не схиляюся, щоб їх підняти. Знаю, що з-під трьох округлих юрт проводжають мене проникливі очі. Вони не такі вже злі люди, думається мені. Вчора той казах міг мене застрелити. Він мав на це право, а чомусь не зробив цього. Але коли тепер схилюсь хоч по одну колосинку, він, чого доброго, і застрелить. Адже тиждень тому застрелили отця Прокопа за те, що підняв у саді яблуко...

А колоски, здається, самі напрошуються: “Візьми нас, підними! Владуть дощі, мокрим снігом притрусить, і ми погниємо у болоті. Візьми нас!”

В роті набирається слина. Чую смак розтираного зубами солодкавого зерна. Ковтаю слину і піднімаю голову, щоб не дивитись на землю. Але, по хвилині, голова спадає донизу, і самітні колоски знову притягують очі. Пристаю. А може за мною вже не слідкують? Треба б оглянутись. Ні, боюсь оглядатись, і... схилитись боюсь. Треба приспішити ходи, щоб швидше перейти цей лан, але ноги ніяк не хочуть іти

швидше. Ет, зроджується думка. А що коли я впаду лицем на колосинку? Вони там, певно, подумують, що я знову зомліла, і стріляти не будуть. Ні, спершу таки оглянусь! Вже збираюсь оглянутися, коли бачу перед собою аж три колосинки. На мить відвертаю голову, нікого не бачу і падаю до землі. Пальцями видобуваю з колосків зеренцята і, ледве розкусивши їх, ковтаю... ковтаю. Забуваючи про небезпеку, посуваюся на животі і шукаю нові й нові стебла. Здається, хтось біжить до мене, добігає. Заплющую очі і стаю зовсім байдужою до майбутнього.

Казах зісковив з коня і підводить мені голову. В рот наливає приємно кислої рідини. Жадібно п'ю цей напій, хочеться ще і ще, але він уже забирає, шкурою обшиту, бляшанку.

— Ходи, покажу, кудою краще дістатись через канал.

Слухняно йду побіч нього.

— Йди тудою. Там вода неглибока, по коліна. Ну, йди, не дякуй. За що дякуеш?

Перейшла на другий берег і сіла під тінистою вербою. З віддалі дивлюся на казаха. Він усміхається до мене широким усміхом. Добряга, але колосків таки не віддав.

Сонце вже завертає до заходу, одначе пекти не перестає. Йду тепер серед бавовняних кущів. Гладжу долонями пінисту легкість пухнастих китиць. Скільки ще того треба назбирати до кінця збору! Дивлюся на свої долоні. Мозолі на них, шкіра потріскалася аж до крові. Слід би якимсь товщем помастити, зм'якла б і не боліла б так.

Ярема колись любив мої руки. Брав їх у свої великі долоні і грався ними. — "Вони у тебе такі маленькі, мов у дитини, — говорив. — Які вони шовкові!" — І водив своїми пальцями по моїх пальцях. Тоді я не відчувала, що мої долоні шовкові, зате тепер боляче відчуваю, що вони дуже рапаві.

У нашій кімнатці вже світилось, коли я ввійшла.

— Ой, пані Галю, я так за вас боялася! — привітала мене на порозі Марина.

— Мамо, — з плачем кинулась до мене Мартуся, — де ти так довго була!?

— А ви аж почорніли. Били вас?

— Ні, не били...

— Ви певно голодні, що?

Не відповідаю. Чогось лиха на неї. Либонь, вона це відчуває, більше не питає і виходить. По хвилині вертається з горнятком окропу. Накидаю в окріп чорних сухарів і їм свою звичну вечерю.

— Вносити постіль? Постелити вам?

— Не треба. Буду тут спати.

— Як хочете. А я піду надвір.

— То йди. Мені що до того, де ти будеш спати.

— Я бачу, ви сердиті на мене.

— Зовсім ні. Я втомлена, і дай мені уже спокій!

— Та ж я вам ніяк допомогти не могла. Що ж, ви хотіли, щоб і мене зловили, замкнули? Добре, що втекла, бо дитина так плакала вранці, коли вас шукала. Я їй сказала, що ви пішли до тітки і скоро повернетесь. Ще чого доброго усім би розказала, що ви пропали.

— Так, добре, що ти їй так сказала. Я тобі за це вдячна.

— То ви вже більше на мене не сердитесь?

— Ой, ні. Але вже йди, залиши мене. Так хочу спати!

**
*

Мене призначили на працю вчительки. Дещо легше. Заробляю більше і в полі тільки пів дня працюю. Правда, часті мітинги і конференції забирають рештки часу, і часто вертаюся до хати о дванадцятій, а то й першій годині ночі. Тоді у вузенькій моїй кімнатці застаю або Миколу, або бригадира. Мартуся спить у куточку ліжка, а вони, в брудному одязі, сидять на своїй постелі. Микола, то ще хай би там, він нічого собі, добрий хлопчисько. Він просить, благає Марину, щоб прогнала від себе рудовусого. У відповідь Марина тільки показує білі разки зубів. Спустить засмалені, босі, здорові ноги зі свого ліжка, вимахує ними і сміється. Запевняє ревнивого Миколу, що тільки його

любить і нікого іншого любити не буде. А бригадир... це так собі.

От якби мені дістати іншу кімнатку! Годі далі так разом жити! Мартуся підрастає, їй не слід сидіти в цьому товаристві. Добренька моя дитина. Вона вже ходить другий рік до школи. Дбайливо вчиться і слухняна. Єдина моя потіха в цих чорних днях.

Не довго ходив Микола. Його покликали до війська. Сумний попрощався і пішов.

**

Вже другий рік вчу дітей. В старших класах викладаю німецьку мову, а в нижчих рисунки і ручні роботи. Приходиться важко, бо треба викладати російською мовою, а цю мову я знаю дуже кепсько. Деякі учні лялять собі з мене.

Ось сьогодні високий парубійко з десятої класи щодосно, навмисне так, щоб я почула, сказав:

— Нашій учительці не пошкодило б вчитись говорити по-російськи. Чи не слід би їй піти у першу класу?

Я відчула, як почервоніла. В одну мить долоні мої зі схвилювання спітніли і я їх затиснула. Довго не думавши, відповіла йому:

— Я вчителька не російської, а німецької мови, і жадних завваг прошу не робити.

— А коли я не хочу вивчати німецької мови? — спокійно завважив хлопець.

— Що з того, що ти не хочеш? Німецьку мову треба вивчати.

— А я не хочу і не буду.

— Прошу замовчати!

— Як це так, наші вояки в боях з німцями гинуть на фронті, а ми тут мусимо вивчати їхню собачу мову! Не хочу і не буду! — хлопець почервонів і підніс тон.

— Генку, заспокойся, — прошу його. — Це не я наказую тобі вчитися. Мене у вашій школі настановили, і я повинна від усіх вас вимагати, щоб вчилися.

— Вам платять за те, що вчите, і ви мусите вчити, а я не мушу і не буду вчитися.

Мовчу. Спостерігаю реакцію інших учнів. Вони з цікавістю приглядаються, чим наша сварка скінчиться. В декого помічаю глумливу усмішку. Генко — українець, і він знає, що я теж українка. Чому він мені докучає? Не збагну. Він рослий, ясноволосий, сильний парубійко. Добре знається на рілничих машинах, перший у фізкультурі. Шкільні подруги залицяються до нього, але він ставиться до них зневажливо. Це — гордий, самопевний егоїст.

— Генку, — звертаюся до нього, цілковито вже себе опанувавши. — Кожна людина має свої погляди і обстоює їх тому, що переконана в їх правдивості. Якщо ж людина обстоює погляди противні власним переконанням, вона нещира, фальшива. Я певна, що ти щирий сам із собою, і за це тебе ціную.

Хлопець здивований, здається, вважає себе переможцем, і вже зовсім іншим тоном пригадує мені:

— Ви, мабуть, погодитеся зі мною і в тому, що не знаєте російської мови?

— Так, не знаю, і тому старанно цю мову вивчаю. Признаюсь також, що це приходить мені важко.

Мені прикро, що цей інцидент притрапився не з ким іншим, як з Генком. У класі є поляки, німці, москалі, дві литовочки і латиш. Поляків чи не найбільше, і з ними я не маю прикрощів. Їм важко приходить російська мова, говорять нею зле і вивчають її неохоче. Усі в цій десятій класі, здається, з довір'ям і повагою ставляться до мене, але цей зухвалий хлопчисько готовий захитати мою учительську гідність.

Зі школи вертаюся не прямо додому, а бічною вуличкою, щоб побачитися з мамою Генка.

Заходжу до довгого бараку. Знаю, що вона тут живе. По кімнатках нікого немає. Усі на праці. Знаходжу кімнату Генка. На ліжку лежить жінка.

— Чи можу зайти? — питаюся по-українськи.

— Заходьте! — просить, намагаючись підвестися на лікті, худа жінка.

— Ви давно хворі? — питаю, присідаючи на дерев'яній скрині.

— Та вже другий тиждень як не підводжусь.

— Що долягає?

— Сама не знаю. Сили зовсім покинули мене...
Добре бодай, що до роботи не женуть. Лікар дав посвідку.

— До вас приходять лікар?

— Ні, я у нього була, але більше не піду. В нього немає ліків.

— Це він вам сказав, що не має ліків?

— Сказав. Ще сказав, що хвороба сама пройде.

З ніжного, гарного обличчя дивляться на мене гарячкові очі. Вони мене питають, чого я прийшла. Я завагалась говорити з нею про сина. Йдучи сюди, думала просити матір більше вважати на виховання сина. Але як це цій жінці сказати?

— Ви може вчителька?

— Так, викладаю німецьку мову.

— Мій перший чоловік був німцем... це Генків батько.

— Так?! — дивуюся.

— З-над Волги. По його смерті я вийшла вдруге заміж за українця. І цей чоловік був добрий... для мене і для мого сина... так... Скажіть, як він у школі?

— То його батько був німцем?

— Так. А Генко не німець і не українець. Не знаю, що з ним сталося. Великий вигнався, а такий дурний. Докоряв перше, що через мене нас сюди заслали... Підложіть, коли ласка, подушку трошки вище.

Допомагаю хворій підвестись і поправляю землистого кольору подушку.

— Ми були колись заможні, мали багато землі. Це з першим чоловіком. Потім всю землю нам забрали, і чоловік помер... Генко його не пам'ятає, йому було тоді всього два роки. Настала біда, але не надовго. Я була ще молода, здорова, другий раз вийшла заміж. Цей чоловік інженером був... добрий такий... дитину полюбив як свою рідну. Ми сина по-українському виховували, і жилося сяк-так. Але вже п'ять років як мого чоловіка арештували... що з ним, не знаю, а нас... як бачите, вивезли сюди. Хлопець перестав мене слу-

хати, а за працею і часу не було його доглянути... тепер така безсила стала... А скажіть, він добре вчить-ся? Він такий здібний...

— Так, деякі предмети йому легко приходяться.

— А німецька мова?

Завагавшись трохи, я відповідаю рішуче:

— Я недавно почала його вчити, але знаю від товаришів учителів, що він здібний хлопець.

— Це ще не все, на жаль. Він... — і нещасна мати рухом руки показує, щоб я зблизилася до неї. Присідаю на краєчку ліжка. — Він мене вже не слухається зовсім, він... він під впливом Гулова, того, що російську літературу викладає.

— Знаю, — потверджую хитанням голови і хочу вже відсунутися. Прикро відчуваю гарячий, прискішений віддих. Знаю також, що вже нічого не скажу їй про Генка. Хочу якось їй допомогти, але як саме? Треба буде прийти змінити брудну постіль. Чим вона харчується? Чи довго ще їй так жити, так мучитись?

— Скажіть, чим я могла б вам допомогти?

— О, яка ви добра! Дякую, але мені вже не треба нічого.

— Як то? Чому?

— У вас є діти?

— Є, дочка.

— Любите її?

— Над усе.

— А коли б ви її втратили?

— Це неможливе! Я хіба збожеволіла б!

— Я свого сина теж так любила, і я його втратила. Мені нема чого вже жити на цьому світі! — Вона раптом ловить мене за руку, силою притягає до себе і шепоче у вухо: — Його треба вистергати! Він донощик!

— Ні! — відрухово протестую, хоч знаю, що воно справді так є. — Ваш Генко не такий!

— Ви це щиро кажете? — І дивиться мені у вічі. Видержую цей пристрасний погляд, усміхаюся.

— Так, я його знаю. Я вже не раз з ним говорила. Він добрий хлопець, ще будете мати з нього потіху.

— Ні, я цього вже не дочекаю... але мені дуже приємно, що ви доброї думки про нього. Я... я... хотіла б вам сказати... я знаю, що він бігав з доносами на попередню вчительку німецької мови... — Хвора важко зідхнула. — Я нікому про це не казала, — промовила, ніби оправдуючись — ...на ту, що кілька місяців тому померла. На серце померла. З неї зробили німецьку шпигунку. Ох, Боже мій, що б я не дала, щоб тільки бути певною, що мій син не спричинився до її смерті!

Вона випустила мою руку, відвернула голову вбік, приплющила очі. Розмова виснажила її. Коли відкрила очі, не повертаючи голови до мене, промовила: — Ви ще така молоденька... вважайте на себе. Шкода вас!

— Я думаю, що ваші лобоювання неоправдані. Крім того, я постараюся справу перевірити, — сказала я шепотом і підвелась.

З коридору донеслися кроки. Я потиснула хворій руку. — Бувайте здорові. Я до вас ще прийду... може завтра. А син ваш мені подобається, у нього ясність поглядів. Талановитий хлопець.

Кроки біля дверей затихли. Догадуюсь, що це Генко. Виходжу. Коридор порожній. Чи ж би мені причулися ті кроки?

Вдома маю цукор і чай. Завтра по праці зварю чаю і понесу тій жінці. Треба буде взяти зміну на подушку і чисте простирано.

**
*

В десяту клясу заходжу, і зразу ж запримічую якусь зміну. Учні сидять тихо, зосереджено. Викладаю граматику. Таблиці до писання немає. Диктую, учні записують. Ходжу між стільцями і перевіряю написане в зошитах. Біля Генка проходжу, не дивлячись у його зошит. Бачу, що пише, але навмисне не звертаю на нього уваги. Це остання година викладів сьогодні.

Швидким кроком іду додому. Падає дощ із снігом. Глина під ногами липне до підшов. Розпалюю вогонь у невеликій, залізній печі. Насушений ще вліті хмиз швидко розгоряється. Марина ще не повернулась з

роботи. Мартуся сидить у плащику за столом і рисує деревця та хатки на лінійованому, сірому папері. Стіл — не стіл, дошка, покладена одним краєм на Маринине ліжко, а другим на наше. Дощ б'є у вузькі шибки вгорі. Замість чотирьох шибок є тільки дві. Дві вибиті, закриті полотном, але дощ пробивається крізь полотно, і дрібненькі краплини падають на зарисований папір.

— Мамусю, дощик мочить мені зошит. Мамусю, заслони вікно!

Треба б на вікно зачепити грубше полотно. Відчиняю валізу і — чую стукіт у двері. Певно, хтось до Марини. До мене рідко коли хто заходить.

— Увійдіть!

У дверях стає Генко. Здивовано дивлюся на нього.

— Я хотів вам дещо сказати, — каже голосно, твердо. Ми не звикли говорити голосно, щоб не заважати сусідам за перегородкою, і мене разить його тон.

— Прошу, сідай. Мартусю, подай свій стільчик.

— Сідати не буду.

— Твоє діло. Я тебе слухаю.

— Більше не приходьте до моєї мами. Я цього не хочу!

Мовчу. Добре мушу подумати, що відповісти. Запарюю чай... чекаю добру хвилину, щоб чай натягнув. Наливаю в горня доні і собі. В більшому горняті залишаю чай на плиті.

— Пий, Мартусю. Може і ти вип'єш? — звертаюся до Генка, що стоїть біля дверей.

— Ні, не хочу. Я вже йду. Ви чули, що я вам сказав?

— Чула, і мені прикро, що ти це мені сказав. Якраз зварила чаю і для твоєї матері. Збиралась їй занести. Вона дуже хвора.

— Так. Їй уже нічого не допоможе. Лікар казав, що в неї сухоти.

— Лікар казав це мамі?

— Ні, мені.

— І ти їй це сказав?

— Ні.

- Ні? — дивуюся — чому?
- Не сказав і все. Чого питаєте?
- Пожальв матір? Не хочеш відповісти? — Він стоїть похмурий. — Бачиш, Генку, я від твоєї матері нічого не хочу. Я думала тільки занести їй гарячого чаю і чисту пошивку на подушку. Вона ж в бруді лежить! Немає кому попрати. Коли не хочеш, щоб я пішла до неї, то не піду, але ти бодай візьми пошивку.
- У нас є свої.
- Чисті? То чому не зміниш?
- Не візьму вашої пошивки!
- Не силую. Чаю теж не візьмеш? Чай з цукром. Мама певно радо випила б. — Не дивлюсь на хлопця, шукаю у валізі, чим би заслонити вікно.
- Мамусю, дивись, як мені помочило зошит.
- От, почепимо цю суконку, вона груба, не пропустить дощу, — кажу, витягаючи з валізи замалу вже на Мартусю вовняну суконку.
- Я не хочу, щоб ти її на вікно вішала. Знищиться!
- Вона на тебе, дитино, замала, закоротка. Ти в ній вже не будеш ходити.
- Не хочу, не хочу! Я її ще вдягатиму!
- Ну, добре вже, не плач. От сідай тут, з цього кінця ліжка. Тут дощ не падає.
- Я можу дістати дошку, — не сміливо, але сухо відзивається Генко.
- То принеси! — звертається до нього Мартуся.
- І цвяхів принеси.
- Принести? — дивиться він на мене.
- Не можу від тебе прийняти, Генку. Я хотіла...
- Я візьму чай для мами, але пошивки не візьму.
- Як хочеш... — Наливаю чай у темнозелену, подовгасту пляшку, що дивним дивом зацілила в дорозі. — От, накинь на себе дощовик, бо промокнеш.
- Не хочу вашого дощовика, — не так уже грубо відказує, — та... коли дасте, то візьму й пошивку.
- Думаю, що не зле зробиш, коли візьмеш і дощовик.

Він уже не перечить. Я накинула на нього свій непромокальний плащ, хотіла застібнути комір, але він відштовхнув мої руки.

— Мамусю, який він смішний! — сміється Мартуся.

— Ти хотіла сказати, що дощовик смішний?

— Ні, цей хлопець такий смішний...

— Це тому, що дощовик на нього загісний. Покажи, що нарисувала. — Беру від дитини папір і доко-ряю, що рисунок вийшов поганий. Кажу це навмисне, щоб затерти враження, яке вона могла викликати в Генка своєю заввагою. Хлопець затиснув свої, сильно зарисовані, щелепи і, сховавши за пазуху пляшку, завинуту в білу пошивку, вийшов.

— Ти, Мартусю, не повинна була так говорити.

— Чому? Він загнувавсь?

— Певне, що загнувавсь і тепер не принесе ні цвяхів, ні дошки.

Мартуся зістрибує з ліжка і біжить до дверей.

— Мамусю, як він зветься?

— Генко.

— Генку, Генку! — гукає вона простір. — Генку! — та, крім сірого дощу, що мочить її голівку, і зимного вітру, що облетів темні закутини малої кімнати, ніхто не з'явився.

Забираю малу з дверей і замикаю двері.

— Я буду плакати, я хочу, щоб він прийшов.

— Коли охота тобі плакати, то плач, але хлопця більше не гніви.

— Він вродливий, правда, мамо?

— Що?! — здивована, витріщую на малу очі. Ста-раюсь вичитати з виразу збиточних оченяток, що її спонукало це сказати. Та Мартуся вже вистрибує на ліжку і береться до рисування.

**
*

Так довго тягнеться прикра зима. З дому ніяких вісток не маю. На мітингах кажуть, що Советський Союз перемагає Німеччину, але вчора моїй сусідці з-за перегороди приснився кошмарний сон: мердець, вкри-тий червоною веретою. Вона питала людей, що цей

сон може означати. Пояснювали по-різному, а хтось сказав, що цей мерлець не хто інший, як Советський Союз, і це вже напевно кінець большевицькій владі. Пошепки переходять з одної кімнати в другу, зустрічаються з коментарями, здогадами, і нові надії зроджуються серед засланих.

У мене теж зроджується надія. Ні, не надія, а рішуче бажання покінчити з тим мізерним животінням. Чому б мені не втекти додому? До мами, брата, рідних?! Там уже тепер немає большевиків! Ризиковно?

Відчуваю, як розхитуються мої нерви. Все, що роблю з наміром довідатися, вивідати якомога більше вісток, бож ясно, що на мітингах нас обдурюють. Ближче заприятуюся з учителями, щоб впевнитися, кому можу довіряти, а кого треба стеретися.

Роблюся фальшивою! Усміхаюся тоді, коли хочу крикнути або бодай посперечатись. Непавиджу себе! Я ж гидую фальшивими людьми, а тепер така нещира. Я мушу звідсіль утекти. Мушу!

**

Вертаюся з Генком з сірого, розмоклого поля. Там ми поховали його матір.

— Зайди, Генку, до нас. Мартуся радітиме, коли прийдеш.

Він не відповідає. Голову спустих униз. Останніми часами зблід, змарнів. Важка материна недуга змучила цього здорового хлопця. Він кілька разів заходив до нас, здається, шукав поради, помочі в неможливому, в неминучому. Я заходила до його матері. Спільні вечори, проведені біля смертельно хворої, зблизили нас.

Входимо у кімнату. Біля дверей стоїть заплакана Мартуся.

— Мамо, він мене хотів бити! Забери мене звідси. Я не хочу тут бути!

— Цить, ти чого? Хто хотів бити? — питаю, і вмить здогадуюся: на моїм ліжку лежить бригадир і гидко всміхається масними губами. Я боюся п'яних людей і безрадно стою, притуливши дитину до себе.

— Ну, чого стали? Заходьте, Галино Семенівно. Не стійте біля порогу, місця ще тут доволі. Сідайте.

Я не ворушусь. Стою перелякана.

— Ну, чого вирячила сліпаки? Та ходи ж кажу, сідай. Сідай тут! Чула? А той безвусий чого стирчить біля тебе? Не сором тобі з таким смаркачем волочитись?

— Замовчи, Сашенька! Ходи ти сюди, ходи, сядь біля мене. — Це Марина піднімається зі свого легища і тягне до себе бригадира. — Ну... ось так. Правда, моє ліжко не таке м'яке, як у Галини Семенівни... — Бачу, Марина теж п'яна.

— У тебе самі дошки, зате ти, моя хорошая, м'якенькая, — і він обнімає Марину за стан і перекидається на ліжко.

Куди мені дітись? Надворі вогко, холодно. Можна б у клуб піти, але там повно таких марин і сашеньків. У кімнаті залишитись теж нема як. Марина, яка себе, певно, добре почувала в моїй відсутності, бачить прикру ситуацію.

— То, бачите, Галино Семенівно, — вона мене від деякого часу теж так кличе, — він уже такий прийшов сюди з контори. Ми тут водки не пили.

— Ти на кого кажеш п'яний? — вирячився на неї бригадир.

— Таж на мого Сашеньку так кажу. Не можна? Забороняєш? Я мого Сашеньку люблю! — і вона цілує червоне, свіжовиголене лице. — І Сашенька свою Машеньку любить, га? любить? Ну, скажи. Да?

Ох, як гидко! Уся тремчу спересердя. Хвилина — і скочу до рудоволосого, вхоплю за розкуйовджену чуприну і викину за двері. І Марині подряпаю її кругле, гладке лице до крові. Пальці моїх рук корчаться, долоні пітніють.

Ох! Провалився все разом зі мною! Я ж безсила!

— Мамо, пусти, болить!

Це Мартуся виривається з моїх рук. Я її боляче тисну за плечі. Опам'ятуюсь... Ще хвилину стою біля дверей, а тоді йду до свого ліжка і сідаю. Я така змучена! Беру в руки книжку.

— Ти вивчила вже цей віршик? — питаю Мартусю.
— То ще минулого тижня ми мали вивчити напам'ять.

— Знаєш його?

— Марія Гнатівна вже питала мене і хвалила.

— А я ще не чула. Скажи його тепер мені. — І я тримаю Мартусю за руку, лицем звернену до себе, спиною до Марини. Мартуся деклямує, але чи з недавнього схвилювання, чи може вже забула, — помиляється. Кажу їй прочитати ще декілька разів віршика. Вона вискакує на ліжку і береться до читання.

— Сідай, Генку! — підсовую хлопцеві маленький стільчик, який зробила сама.

Він сів. Я не дивуюсь, що він не зареагував на кинуте на його адресу слово "безвусий". Він сьогодні забагато пережив, щоб реагувати. Чемно, як мала дитина, сідає на стільчик біля ліжка і.. плаче.

— Сашенька, хорошенький мой, ходім кудись. — Це Марина, м'яка на чужий біль, теж витирає сльози і тягне свого гевала з кімнати. Дивно, він без спротиву згодився, і вони пішли в густий, мрячний вечір. І Генко вже відходить. Проводжу його до дверей і раптом, не контролюючи свого вчинку, шепочу йому:

— Генку, чи можеш мені допомогти? Я мушу звідсіля втекти!

Хлопець ніби сторопів. Я теж. Що я сказала і кому? — він же донощик!

— Куди ви хочете тікати?

— Не знаю! Але мушу! Я тут не можу жити!

— Хочете в іншу квартиру?

— Ні, я хочу до себе, додому!

— Це неможливо!

— У світі немає неможливих речей! Знаю, це далеко, і дитина ще мала, але коли б хтось допоміг...

Генко вертається від порогу, сідає знову на стілець. Тиша... Мартуся спить.

— Галино Семенівно, — говорить він тепер уже спокійним, впевненим голосом, — мене дивує ваша постановка, а надусе ваша відвертість. Мені здавалось, що ви не довіряєте мені, а тепер...

— Генку, мені вже байдуже, чи я буду жити і як я буду жити, але я хочу врятувати дитину! Скажи, що з неї виросте в таких умовах? Ні, Генку, я тебе не боюся... ні, ні, не дивися так зачудовано на мене, я правду кажу.

— Ви відважні...

— Мушу бути відважною. Генку, через мене згинув мій чоловік, він хотів тікати від большевиків, а я його задержала. Я хочу врятувати тепер бодай дитину. Поможі, якщо можеш! — шепочу йому, бо боюсь, щоб сусіди за стіною не почули нашої розмови.

— Галино Семенівно, я не бачу можливостей утечі. Ви не проберетеся з дитиною через ці пустельні простори. Як, кажіть, як ви собі це уявляєте?

— Не знаю...

— Хочете жебрати, як ті людці, що тягаються від селища до селища. І як далеко так зайдете?

— Може й правда твоя, Генку... Ох, яке це все безвиглядне... вибачай, що просила.

— Я вдячний вам за довір'я до мене і запевняю вас, що нікому про це не скажу.

**
*

Проминув тиждень від того часу, і мене кличуть до таборової управи. Начальник радгоспу ляконічно заявляє, що я мушу звільнити мою квартиру.

— А куди ж мені дітись? Радо піду, але дайте іншу.

— Ваша кімната нам потрібна, а другої кімнати вам не дамо, бо не маємо.

— Ну, а як дитина? Ви ж виганяєте нас під дощ, на вітер.

— Даю три дні часу, пошукайте іншого приміщення.

— Де шукати, в степу? За три дні не знайду!

Начальник змилосердився. Дав тиждень часу.

Хто підставив мені ногу — не сумніваюсь. Це рудо-волосий. А Марина? Чи й вона хоче мене позбутися з кімнати, в яку я її з милосердя прийняла? Я її притулила коло себе, а їй тепер не жаль мене з того кутка виганяти? Навіть Мартусі не жаль, яку вона любить?

Біжу до Марії Гнатівни, товаришки по шкільній праці і подруги, яку я шаную за такт і розум. Вона журиться, співчуває, рада б притулити мене у своїй кімнатці, але їх троє, вона і дві доні. Обіцяє на завтра скликати малу нараду з найближчих приятелів.

Вертаюся до хати. Темно. Здається, хтось чекає біля дверей. Підійшовши ближче, пізнаю Генка.

— Ти до мене? Прошу, заходь.

— Ні, не буду заходити, хочу тільки сказати...
— Бачу, він хвилюється. — Я прийшов вам сказати, що проголошено амністію для колишніх громадян Польщі.

— Що!? — скрикую.

— Так, я тількищо про це довідався.

— Чув по радіо чи як?

— Ні, проголошено вже раніше, але начальник Худов держав це в таємниці.

— Чому?

— З колишніх польських вояків твориться окрему армію, а їхні родини мають право покинути табір і їхати з ними. Худов потребує робітників... розумієте?

— Генку, мене сьогодні викликав дс себе Худов і нічого про це не згадував. Правда, викидає з квартири, може це має якийсь зв'язок з тим усім. Ні, ця вістка якась неймовірна... така... ну, чи ж може вона бути правдивою?

— Не знаю, що почув, те вам і сказав, але прошу вас нікому про це не розказувати. Надобраніч.

— Добраніч. Дякую, що зайшов.

Наступного дня не можу дочекатись умовленої години зустрічі в кімнаті Марії Гнатівни. Маю надзвичайну вістку, і з нею хочу поділитись! Таки не витримую і на перерві кажу і добрій Марії, і старенькому Сергієві Дмитровичу, і... кому б то ще сказати? Ні, вже нікому не скажу.

Зібралася група друзів: Сергій Дмитрович, учитель математики, галичанин; шкільна прибиральниця, колишня вчителька, старенька Іванна Іванівна; Марія, моя дорога подруга, ну і я. Обидві Маріїні дочки кудись вийшли.

На плиті гріється вода на чай. Марія готує різних розмірів і різного кольору горнята. Сергій Дмитрович мугикає якусь мелодію і раз-у-раз поправляє на носі окуляри в тонкій металевій оправі. Небагато вже ці окуляри йому допомагають, але інших дістати не може. Має через це труднощі, важко йому перевіряти шкільні завдання, але не признається до свого горя, бо ще звільнять з праці.

Іванна Іванівна в чорній, довгій сукні, застібнутій під шию, сидить на стільці біля дверей. Часами прохилає їх і слідкує за проходимими. Вона нервується, боїться, щоб хтось нас не побачив у такому складі. Найбільше денервує її Сергій Дмитрович: вже третій раз просить його, щоб не ходив по кімнаті, але він ніби не чує.

Втрійку сідаємо за стіл, застелений вишиваною скатертиною. Іванна Іванівна просить подати їй чай. Вона не покидає становище вартівника біля дверей.

— Ви знаєте своє, а я своє. Мій вік довший за ваш, більше прожила, більше знаю. Головне — не довіряти нікому!

— Е, що ви! — перериває своє мугикання Сергій Дмитрович. — Так воно вже зле не є. — І дивиться, ніби зневажливо, з-над окулярів на маленьку постать у чорному біля дверей.

— Береженого Бог береже, — додає від себе Марія, — прошу пийте і закушуйте тим, що є.

— То ви кажете, пані добродійко, — звертається до мене Сергій Дмитрович, що ніяк не може перейти на новий спосіб кликання по імені і по батькові, — кажете, що цей хлопчисько ніби чув, що проголошено амнестію...

— А я кажу, що він за кусень спліснілого хліба зрадить. Не вірте йому, це засідка на вас, а може й на нас всіх, — докидає Іванна Іванівна від порога і дещо заголосно сьорбає гарячий чай.

— Ет, ви всіх підозріваєте, — нетерпляче махає рукою Сергій Дмитрович так, ніби хоче відігнатись від настирливої гадки.

— Бачу, вам охота сваритись, — це постать біля дверей. — Коли так, то навіщо мене кликали, навіщо збираєте гурт підозрілих людей і наражаєте і себе й мене?

— Та вже, справді, вам є чого боятись. Ну, призначайте тут нам, по щирості, боїтесь, що скинуть вас з праці прибиральниці?

— Ще вам вашого злобного язика не притесали, шановний пане професоре? — передразнює Іванна Іванівна, розтягаючи слова “шановний пане”. — Вам, західнякам, аби тільки який титул причепити. Титул ви лише бачите і ціните. Ну, що ж, знущайтесь тепер наді мною, коли мій теперішній титул “прибиральниця”.

— Ну, вже й пожартувати не дозволяєте.

— Загляньте спершу людині в душу, чи можна з неї пожартувати.

— Справді, годі нам час гаяти на зайву балаканину, — втручається Марія. — Таж ми мусимо подумати, в який спосіб допомогти Галині Семенівні. Її ж з квартири виганяють.

— А мені здається, що це вже й не така важлива тепер справа, коли з’являється можливість покинути табір. От, розвідайте справу точно... — тим самим зденерованим тоном радить Іванна Іванівна.

— Хто ж це має розвідати? Хто з нас найпроворніший і найвідважніший, пані добродійко?

— Мене злостить ваша недотепність, ваша інертність, — майже викрикує маленька постать.

— Просимо, проявіть ваш талант.

— Чому якраз я?! Я, що ледве тягну зревматизованими ногами, маю бігати і розпитувати.

— Чому бігати? Бігати не треба. Я думав тільки, що ви в управі маєте приятеля... може він дещо чув... дещо знає... Що? Не добре кажу?

Всі мовчать. Так, справді, в управі прибиральником працює старенький професор фізики, приятель Іванни Іванівни. Він навіть більше як звичайний приятель, бо, якщо вірити в те, що розповідають, цих двоє стареньких людей колись в молодості дуже любилися. Доля їх розлучила, і тільки чотири роки тому тут, на вигнан-

ні, знову зустрілися. Тепер одне одному помагає як тільки може, і любляться далі прекрасною, кришталевою любов'ю.

Мовчанка, видно, триває задовго, і Іванна Іванівна розуміє її, як загальне схвалення висказаної Сергієм Дмитровичем думки.

— Дивись, знайшли ким виручатись! — ніби гнівно говорить маленька постать і вже підводиться зі стільця, ставить горня з недопитим чаєм на плиту і накидає на себе чорну хустку. — Добре, піду поспитаю, але мені щось не віриться, бо чому Іван Васильович мені не згадав би про це? Почекайте тут на мене.

— Та не спішіть так дуже, я йду з вами!

— Не треба! Навіщо вдвійку болото місити?

— О, ні! Ви мене, пані добродійко, ще не знаєте! Я й на вигнанні залишаюсь вірним своїм джентлменським звичкам. Я не дозволю дамі самій вечором ходити.

— Ет, ідіть ви вже зі своїми дамами!

— Дорога пані, мені справить приємність пройтися з вами.

— Ну, так зразу й казали б. То ходіть, не гаймо часу.

— Маріє, чи вістка ця потвердиться чи ні, я твердо рішила звідсіль тікати. Тікай і ти з донями. Разом тікаймо, легше буде... — шепочу до Марії, коли старенькі друзі примкнули за собою двері.

— Я вже думала про це. Треба приготувитись, все обдумати...

— Мене наглить короткий час. Лишилося всього п'ять днів.

— Не журись. В крайньому разі і біля мене якось примістишся. Головне — не хвилюйся, бо зробиш ще якусь дурницю.

— На що ти натякаєш?

— Та на те, що ти Генкові призналася, що хочеш тікати.

— Так, справді, це було необережно.

— Мало сказати "необережно". Це був божевільний крок. Йому не можна вірити. Коли він, припустім,

широ тепер до тебе відноситься, коли за його прихильністю до тебе не криється бажання пошкодити тобі, то це в нього тільки хвилиний вияв почуттів. Я цього хлопця добре знаю, він виріс на моїх очах. Це тип людини впертої, самолюбної, егоцентричної.

— Він ще не людина, це хлопець.

— Галю, йому двадцять років! Його вже пізно переформувати. Зайва твоя праця.

— Я їй не наміряюсь цього робити. Я сподіваюсь, що він сам пізнає правду.

— Пізнати правду не так то легко, а в тих умовах, в яких він живе, неможливо.

— Ти думаєш, що він донесе на мене?

— Цього я не думаю, але будь обережнішою і більше з ним про втечу не говори.

— Добре, не буду, але... поможи мені ти!

— Все зроблю, що буде в силі.

— Тікай зі мною! Чи не хочеш вивести звідсіля своїх дітей? Вони ж у тебе такі гарні, вдалі дівчатка!

— Хочу і як тільки зможу, то втечу. Може бути, що якраз тепер підхожий момент, бо якщо справді будуть звільняти поляків, то їй мені можна буде підробити папери. Це ж просто...

— Ні, моя дорога, не так просто. Втеча — це ризико. Велике ризико, в якому приходиться наражати життя улюблених дітей. Галю, коли б ти знала, як мій чоловік любив їх! Я з любови до нього бережу їх, охороняю від фізичної і духової загибелі.

— Ти їх зберегла.

— Так. Я певна за них. Їхні душі чисті, шляхетні, і між нами немає ніяких таємниць.

— А все ж таки ти їх кудись вислала, щоб вони не чули нашої розмови.

— Ох, Галю, Галю! Не сиділа б я тут так спокійно, коли б мої дочки не пильнували біля бараку. Вони знають, чого ви сюди прийшли.

— Може мені вже йти?... Може Іванна Іванівна сьогодні вже не прийде?

— Я теж так думаю.

— То я вже піду.

— Іди, Галю, і не журися. Вір, що завтрішній день буде кращий від сьогоднішнього.

— Ти віриш у це?

— Я все роблю, щоб так було.

**
*

Як добре мати друзів! Статечних, мудрих друзів! Готуємось до втечі. Іван Васильович разом із Сергієм Дмитровичем виробляють фальшиві папери. Іванна Іванівна, зв'язкова між нами, бігає, розносить директиви, кричить, свариться... Маріїні дівчатка довідуються між дітьми в школі, хто з їхніх батьків зголосився до армії, і розвідують про напрям, в якому вони їхати-муть. Маршрут виготовляє сама Марія, бо вона найкраще обізнана з тереном. Вона вже їздила поїздом і до Узбекистану і Каспійське море перепливала. Мені припало завдання лодбати про транспорт. Мушу знайти два віслюки, бо й ту мізерію, що маємо, самі не зможемо нести. Ціль наша — вузлова залізнична станція, до якої прийдеться йти два або три дні. Перші три станції мусимо проминути, щоб не зустрітися з погонею.

Знайти віслюків не легко. Один турок на базарі має віслюка на продаж, але дуже дорожитья. Випродую все вартісніше, залишились ще тільки золоті сережки і два перстені, яких не хочеться позбуватись. Турок, ласий на золото, постарався і про другого віслюка.

Пізно вночі вертаюся з містечка. Стомлена докраю, підходжу до хати. Осторонь хати зарисовується темна, висока постать. Чи хто слідкує за мною, чи може довідалися вже про мій намір? Постать зближається. Пізнаю Генка.

— Ох, і налякав ти мене, небоже! Що сталося? Чого в таку пору прийшов?

— Не хотів вас лякати, я тільки прийшов сказати, що... що дістав повістку з воєнкомату. За два дні маю йти до війська!

— Ну, як? Вдоволений? Підеш німців бити? Родіну боронити? Бажаю тобі щастя і... вертайся.

— Хочете, щоб я сюди вертався? Сюди я вже не повернусь!

— Правда, не сюди. Я хотіла сказати: вертайся живий і здоровий. Героєм Радянського Союзу.

— Ви кепкуєте!

— Чого? Я широ.

— Не кажіть так. Я знаю, що ви ненавидите радянську владу. Я давно це знаю, а коли воно так, то чому ви бажаєте мені стати героєм? Ви боїтеся мене. Ви нечесні зі мною!

— Стараюся бути завжди чесною з усіма, але передусім зі своєю совістю. Генку, я тобі не можу сказати більше нічого!

— За що ви ненавидите радянську владу? Ви муsite мені це сказати! Я багато речей не розумію, а хочу знати правду.

— Ти ще дуже молодий, Генку. Проте, життя тебе навчить пізнавати людей, їхні вчинки і ідеали, до яких вони змагають і за які гинуть. Злі вони, ці ідеали, чи добрі, корисні для людства чи ні. Ти розумний хлопець... ні, ні, не хлопець, чоловік уже. Ти розумний чоловік, спостережливий. Дивись, спостерігай і будь... добрий.

Генко низько схилив голову і, я відчула, напружено слухав. Мої слова, я певна, глибоко встрявали в його душу.

— Ви ще довго тут будете? — запитався глухо по хвилині мовчанки.

— Не знаю, мабуть довго.

— Чому не тікаєте?! Дехто вже втік. В управі знають, що ще дехто плянує втечу. Нічну варту подвоїли...

Мені підігнулись ноги. Чи, бува, не знають уже і про нашу групу?

— Для чого ти мені це кажеш?

— Довідався про це, і прийшов вам сказати. Я... я... хотів порадитися, може б і мені тікати?

— "Будь обережною і про втечу з ним не говори!" — прошивають мозок слова подруги. Що мені йому

сказати? Що коли він щирий, і шукає в мені порятунку, а я того порятунку йому не даю?

— Ні, Генку, не треба цього. Не треба, — ледве видушую зі себе. Слова ці давлять мене. Я ж не це хотіла б йому сказати, але не можу наражати своїх друзів! Він може зрадити!

— А ви? Ви, правда, втечете?! — В його голосі прозвучала не то підозра, не то жаль.

— Ні, Генку, не буду я тікати... Доброї ночі! Коли від'їжджаєш?

— За два дні.

— Тоді приходь ще післязавтра попрощатись. Прийдеш?

— Прийду.

Пішов такий самотній... У нього, знаю, багато друзів, приятельок, але чомусь він зовсім інший, як усі вони.

Я сказала йому прийти післязавтра, знаючи, що тоді мене вже тут не буде.

**

*

День почався ясний, безхмарний.

У мене ще стільки праці! Хочу вже схопитися з ліжка, але задержуюсь. Марина спить, почекаю, хай встане та й піде собі геть.

Крізь відчинене вікно дивлюся в голубе небо. Чим цей день скінчиться? Притулюю ясну голівку дитини до себе. Я її наражаю на страшну небезпеку, але залишити тут не можу! Подвоєна варта? Хай собі!

Приготовляю сніданок... Пропоную Марині їсти разом з нами. Відмовляється. Нарешті, пішла.

Вже декілька разів переглядаю валізки. Деякі речі мушу покинути.

У школі перестерігаю своїх товаришів, що управа табору знає про заміри деяких засланців. Вони певні, що це йдеться не про нас. Ми ж нікому не звірялись, а турок-перевізник не доніс хіба: він не знає наших прізвищ, ну і зиск має добрий. З ним ми умовились на десяту вечора.

О дев'ятій беру валізки і виходжу з Маргусею.

— Добраніч, Марино! Сьогодні вже почувати тут не будемо. Знайшла іншу квартиру. По решту речей прийду завтра після праці. Живи здорова!

— Ви думаете, що то через мене вас викидають? Я нікого про це не просила. Ми, правда, хочемо по-братися з Сашею...

— Щастя вам!

О десятій наша громадка зібралася. Йдемо, збивши в гурт, мовчки. Так відчуваємо себе безпечніше. Здалека часами вчувається глухий відгомін кінських копит. Він дуже далекий і слабкий, — земля провесняна, вогка...

Проїшли добрий шмат дороги, вже скоро будемо за межами радгоспу. Коли чуємо... нас здоганяють! Віслюки почували швидше, і ми біжимо.

— Стій! — кричить здалеку їздець.

Ще якийсь час біжимо, але коли їздець вже зрівнявся з нами, спиняємось.

— Ви хто такі?

Мовчимо.

— Завертайте! Чули? Зараз завертайте! Тікати зібрались?

Стоїмо, вагаємось. Не зважаючи на скеровану на нас рушницю, не рухаємось. Лунає постріл. Це він скликає на поміч вартових. За кілька хвилин надлітає другий їздець.

— Хто ви такі? Признавайтесь! — кричить над'їжджаючий.

Боже! Це ж Генко! Чому якраз йому присудила доля нас затримати?

— Повторюю ще раз: ваші прізвища!

— Навіщо тобі прізвищ? Стріляй, коли замірився, — обізвався Сергій Дмитрович.

— Мамусю, це Генко! — скрикнула Мартуся. — Генку, — кричить вона, — пусти нас!

— Хто це? — питає Генка перший їздець. — Вони тебе знають.

Генко під'їжджає до нього. Говорять щось тихцем між собою. За хвилину голоси їхні підвищуються, чую,

сваряться. Ще хвилина і розлягається постріл. Один з них падає з коня на землю.

Стоїмо завмерлі. Котрий з них згинув? Чи це вже Генко лежить мертвий? Ні, не він!

— Тікайте швидше! — кричить до нас Генко. — Ну, швидше, чого стоїте? Чекаєте, щоб їх тут більше наз'їздилося?

Турок погнав віслюків, за ним зникають в теміні Марія з дівчатками і Іван Васильович з Іванною Іванівною. Сергій Дмитрович тягне мене за рукав. Подалась і я вже декілька кроків, але ще вертаюсь.

— Прощай, Генку, вибач, що не сказала правди. Не могла. Тепер прошу: ходи з нами!

— Не можу. Запізно. Вас шукатимуть. Треба збити їх з вашої дороги. Поспішайте!

— Ти вбив. Тобі не можна залишатися! -- гістєрично вигукую.

— Вбили ви, а не я. Завтра я вже в армії.

Підходжу зовсім близько до коня і простягаю до Генка руку. Він перекладає поводи і рушницю в ліву руку і простягає до мене правицю.

— Дякую тобі!

— Це я вам дякую, Галино Семенівно, за все добре. Я вас ніколи не забуду!

— Будь щасливий!

Мартуся, держачись мене, схлипує.

— Чого, мала, не сором плакати? Будь мужня, як твоя мати. Будеш?

— Буду...

Ми побігли за гуртом. На чорному небі заясніла тоненька смужка рожевого, мерехтливого світла.

КІНЕЦЬ

